

DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA

President de la Diputació de València
Antoni F. Gaspar Ramos

Vicepresidència
Maria Josep Amigó Laguarda

Director de la Institució Alfons el Magnànim.
Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació
Vicent Flor

Subdirector
Enric Estrela

Correspondència
Revista Valenciana de Filologia
Institució Alfons el Magnànim-Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació // Diputació de València
Carrer Corona, 36 // 46003 València // Tel. 963 883 169
Correu-e: rvf@dival.es

Distribució
Sendra Marco, distribució d'edicions, S.L.
Carrer Taronja, 16 / 46210 Picanya / Tel. 961 590 841
Correu-e: sendra@sendramarco.com

Producció i difusió
Toni Pedrós
Maryluz Ivorra
Xavier Agustí
Robert Martínez
Altea Tamarit
Clara Berenguer

Administració
Xelo Viana
Maria José Villalba
Luis Solsona
Trini Martín

institució
alfons el magnànim
centre valencià
d'estudis i d'investigació

Corona, 36. 46003 València // rvf@dival.es // www.alfonselmagnanim.net

REVISTA VALENCIANA DE FILOLOGIA

segona època—núm. 6

institutió
alfons el magnànim
centre valencià
d'estudis i d'investigació

VALÈNCIA, 2022

REVISTA VALENCIANA DE FILOLOGIA — Segona època

Director

Vicent Josep Escartí

Secretari

Rafael Roca

Consell de redacció

Història de la llengua i dialectologia: Antoni Ferrando (UV), Joaquim Martí (UV), Sandra Montserrat (UA)

Lingüística sincrònica: Maribel Guardiola (UA), Manel Pérez Saldanya (UV), Abelard Saragossà (UV)

Literatura contemporània: Àngels Francés (UA), Carme Gregori (UV), Gonçal López-Pampló (UV)

Literatura medieval i moderna: Marinela Garcia Sempere (UA), Albert Hauf (UV), Eulàlia Miralles (UV)

Sociolingüística: Raquel Casenovés (UPF), Rafael Castelló (UV), Ferran Suay (UV)

Traducció: Rosa Agost (UJI), Carmen Manuel (UV), Maite Simón (UV)

Comité científic

Annamaria Annicchiarico (Università Roma Tre), Robert Archer (King's College, London),

Anna Maria Babbi (Università degli Studi di Verona), Carme Barceló (Universitat de València),

Maria Barceló (Universitat de les Illes Balears),

Anna Maria Compagna (Università degli Studi di Napoli - Federico II),

Dominique de Courcelles (CNRS - Paris), Immaculada Fàbregas (Université Bretagne Sud),

Vicent Lledó-Guillem (Hofstra University - USA), Vicent Martines (Universitat d'Alacant),

Juan Carlos Moreno Cabrera (Universidad Autónoma de Madrid),

Vicent Pitarch (Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana),

Lídia Pons (Universitat de Barcelona), Hans-Ingo Radatz (Universität Bamberg),

Rafael Ramos Alfajarín (Universitat de València), Valentina Ripa (Università degli Studi di Salerno),

Albert Rossich (Universitat de Girona), Vicent Salvador (Universitat Jaume I de Castelló),

Vicent Simbor (Universitat de València), Max Wheeler (University of Sussex),

Marie Claire Zimmermann (Université Paris-La Sorbonne)

Il·lustració de la coberta i interior: José Vicente Vergara Peris

Correcció de textos: Víctor Xercavins

Disseny i maquetació: Espirelius

Impressió: IMPREMTA
DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA

Edició impresa en l'interior i en la coberta sobre paper Arena Natural Rough de 100 i 200 grams, respectivament

Revista Valenciana de Filologia es publica sota el sistema de llicències Creative Commons 3.0 segons la modalitat: Reconeixement - NoComercial (by-nc) 3.0: Es permet la generació d'obres derivades sempre que no se'n faça un ús comercial. Tampoc es pot utilitzar l'obra original amb finalitats comercials. No obstant això, les imatges utilitzades en *Revista Valenciana de Filologia* estan subjectes al copyright de l'autor o autora i no estan disponibles sota la llicència de *Creative Commons*. No es pot utilitzar aquestes imatges sense el permís del creador o creadora.

© de l'edició: Institució Alfons el Magnànim-Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació

© dels textos i il·lustracions: Els autors

Depòsit Legal: V-558-1958

ISSN: 0556-705 X

eISSN: 2792-3185

SUMARI

<i>Presentació</i>	
VICENT J. ESCARTÍ	7
<i>Joan Fuster i la filologia</i>	
J. ÀNGEL CANO MATEU	11
 // DOSSIER: JOAN FUSTER I LA FILOLOGIA	
<i>Joan Fuster: un lector apassionat. Notes sobre ‘Literatura catalana contemporània’</i>	17
ENRIC BALAGUER	
<i>Joan Fuster i els correctors de ‘Serra d’Or’: una relació complicada</i>	35
J. ÀNGEL CANO MATEU	
<i>Joan Fuster i el ‘Tirant lo Blanc’</i>	53
MIREIA FERRANDO SIMÓN	
<i>Joan Fuster, la Institució Alfons el Magnànim, la ‘Revista Valenciana de Filologia’, la IVEI i el projecte d’una ‘Història literària del País Valencià’</i>	85
ANTONI FURIÓ	
<i>Joan Fuster i Max Cahner, pensaments i projectes compartits</i>	121
ROBERT MARCH	
<i>La història social de la llengua catalana en els estudis de Joan Fuster</i>	141
ADRIÀ MARTÍ-BADIA	
 // MISCEL·LÀNIA	
<i>El parany del temps de gràcia. El cas del convers Gabriel Sanç, botiguer de Xàtiva (1485-1492)</i>	175
JACOB MOMPÓ	

*Un exemple de poesia íntima del Vuit-cents:
les «Semprevives» (1895) de Josep Bodria* 201

HÈCTOR SANCHIS MOLLÀ

*La vigència atemporal del 'Tirant lo Blanc':
dues dramatitzacions de la segona meitat del segle XX* 223

VERONICA ORAZI

El tresor lèxic d'Enric Valor 239

JOAN DE DÉU MARTINES LLINARES

//RECENSIONS

Adrià Martí-Badia

La consciència lingüística dels valencians (1854-1906) 259

per AUGUST RAFANELL

Antoni Ferrando

Llorente i Blasco Ibáñez. Entre la política i la literatura 265

per JACOB MOMPÓ NAVARRO

Maite Simón (ed.)

Cent anys fent llibres. La trajectòria d'una editorial universitària.

PUV, 1920-2020 269

per CARMÉ PINYANA

// Normes d'edició 275

Presentació

Aquest any 2022, els valencians recordem que fa un segle que va venir al món un dels intel·lectuals més grans que han nascut a les nostres terres: Joan Fuster (Sueca, 1922-1992). La seua petjada és, encara, ben present en bona part de la nostra societat i, més encara, les seues idees segueixen tenint un pes ben específic en la manera de concebre el nostre país i la nostra nació. Per adhesió als seus postulats o per negació d'aquells, resulta més que evident que Fuster continua viu entre nosaltres. La política, però, sobretot, la cultura, és, amb tot, més o menys fusteriana, encara.

Tanmateix, segurament aquella part més desconeguda de la producció escrita de Joan Fuster és la que va dedicar a l'erudició i a allò que podríem denominar *grosso modo* història de la cultura. I, més concretament, història de la literatura i de la llengua. En especial, sobre el període que molt possiblement més el fascinava: el segle XVI —i les seues ramificacions posteriors, en allò que ell mateix denominava «Decadència», una etiqueta que, per cert, va qüestionar i va col·laborar, així, a bandejar del nostre vocabulari sobre els períodes de la nostra cultura. Però, no només.

És per això que, en el present volum, en celebrar el primer segle del naixement de Fuster, ens hem volgut sumar a la iniciativa de diferents institucions i hem volgut dedicar la part monogràfica d'aquest número a recordar l'intel·lectual de Sueca que, a més de l'obra que li coneixem, també va estar relacionat amb la creació i el funcionament de la *Revista de Filologia Valenciana*, en la seua primera època, i on va arribar a publicar un parell d'articles. En el monogràfic, coordinat pel professor de la University of Leeds, J. Àngel Cano Mateu, comptem amb les aportacions d'Enric Balaguer, de la Universitat d'Alacant; del

mateix J. Àngel Cano Mateu; d'Antoni Furió, d'Adrià Martí-Badia i de Robert March, de la Universitat de València; i de la investigadora independent Mireia Ferrando. Dels seus treballs en parla el ja esmentat Cano en la presentació específica del dossier, i no cal insistir-hi, ací.

Pel que fa a la part miscel·lània d'aquest número, l'iniciem amb l'aportació de Jacob Mompó Navarro, professor de la Universitat Catòlica de València, que, amb «El parany del temps de gràcia. El cas del convers Gabriel Sanç, botiguer de Xàtiva (1485-1492)», ens fa una aproximació a un món també valencià, però que molt sovint passa desapercebut: el dels cripto jueus que, immersos en la persecució institucional cap a ells, varen provar de sobreviure enmig d'un ambient hostil.

El segon article, «Un exemple de poesia íntima del Vuit-cents: les Semprevives (1895) de Josep Bodria», és obra d'Hèctor Sanchis Mollà, de la Universitat de València, i mira de donar-nos a conèixer una part de l'obra d'un autor pràcticament desconegut i que cal situar en un moment crucial per a la nostra cultura al segle XIX i on va assolir una veu i una personalitat pròpies i destacables.

D'una temàtica diversa és el treball de Veronica Orazi, de la Università degli Studi di Torino, «La vigència atemporal del *Tirant lo Blanc*: dues dramatitzacions de la segona meitat del segle XX», en què es reflexiona sobre dues posades en escena de l'obra de Martorell, de la mà de Joan Sales i Josep Maria Benet, remarcant-ne el valor de clàssic que es pot detectar en aquella novel·la valenciana medieval.

Finalment, Joan de Déu Martines Llinares, de la Universitat d'Alacant, amb «El tresor lèxic d'Enric Valor», ens destaca la importància per a la llengua del lèxic que va emprar l'autor de Castalla. Si Valor és un narrador d'una talla indiscutible en la nostra literatura, no és menys cert que la seua contribució al manteniment del nostre lèxic patrimonial és ben destacable. El volum acaba amb les recensions de tres llibres d'aparició recent i que poden tenir interès per als lectors. Les han elaborades Jacob Mompó Navarro, August Rafanell i Carme Pinyana. No podem acabar aquesta presentació sense agrair als qui han fet possible el número. En primer lloc, als autors i les autores, als avaluadors

i les avaluadores dels treballs, al corrector lingüístic —Víctor Xercavins—, i al maquetador, Germán Segura, d'Espirelius, que han fet una tasca excel·lent. També, a José Vicente Vergara Peris, que ha accedit amablement a deixar-nos reproduir algunes de les seues obres en aquest volum. Per últim, cal agrair als funcionaris de la Institució Alfons el Magnànim - Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació, el treball que han fet; i, de manera ben remarcable, a Vicent Flor, director de l'entitat, i al seu subdirector, Josep Enric Estrela, que ha apostat sempre per aquesta publicació. Sense ells i sense el suport de la Diputació de València, aquest número —ni els altres— no hauria arribat a rams de beneir.

Vicent Josep Escartí
Director de la *RVF*

JOSÉ VICENTE VERGARA PERIS
Creación V, 1982. Colografía, 59 x 42 cm

Joan Fuster i la filologia

El fet de dir que un dels objectius —o, millor, que l'objectiu— del grau de Filologia Catalana és el de proporcionar un coneixement en profunditat dels diversos aspectes lingüístics, socials, literaris i culturals tant de la nostra llengua com de la nostra literatura, en realitat, és no dir res. Entre els mínims exigits a l'alumnat que ha de superar aquests estudis, hi ha el de desenvolupar coneixements, competències i habilitats en el camp de la història social de la llengua, de l'estructura de la llengua, de la situació sociolingüística de la llengua, o de la història de la literatura feta en la nostra llengua. En efecte, l'estudiant d'aquest grau, siga de la universitat d'arreu del país que siga, i tot i la diferència de nomenclatura i de distribució semestral, ha de fer front a assignatures dedicades, entre altres matèries, a la història de la llengua o a l'estudi de la nostra literatura en diverses èpoques, com l'edat mitjana, l'edat moderna, l'època contemporània i l'actual.

L'avanç i el progrés de la investigació fan necessària una actualització constant i perpètua de la bibliografia que forneix aquestes —i altres— assignatures. Tanmateix, hi ha punts de partida que no podem obviar ni negligir, sobretot, quan se'n data l'aparició en un context sociopolític i cultural de resistència; uns punts de partida que actuen com a base indispensable per a la conformació d'aquesta parcel·la científica i acadèmica. Parlem, és clar —el títol ja ajudava a endevinar-ho—, de les contribucions de Joan Fuster; basta només mirar-ne la prolífica producció, però també la biografia, per fer-nos-en una idea: a banda de la *literatura* que realitzà, ens deixà escrits sobre autors clàssics i contemporanis, textos sobre la situació social de la llengua en l'edat mitjana i en l'edat moderna, papers sobre qüestions lingüístiques, a més de participar

en nombroses activitats civicoculturals i literàries amb la finalitat de cosir, de vertebrar, el país —els països— i de normalitzar i reconstruir el circuit literari català (com ha estudiat Vicent Simbor). I tot això, convé remarcar-ho, des de Sueca, des d'aquella universitat alternativa a l'oficial ubicada al número 10 del carrer de Sant Josep, defugint pretensions acadèmiques, simplement com un lector amb curiositats i inquietuds intel·lectuals que no va abandonar el gènere assagístic, però que tampoc no va marginar-ne el rigor documental requerit. De fet, no va ser fins al 1983, quan entrà com a professor encarregat de curs a la Universitat de València, que va poder predicar des de la tarima les lliçons que durant tantes dècades havia pregonat a la tertúlia domèstica o a la premsa i els llibres; la tesi doctoral sobre *La Regla del convent de Sant Josep de València*, defensada el 1985 i que li permeté obtenir la càtedra l'any següent, només va ser una *prolongació* d'aquesta passió *filològica*.

Amb l'excusa del centenari de Joan Fuster, de la celebració de l'Any Fuster, el present número de la *Revista Valenciana de Filologia* li dedica un monogràfic: es tracta d'una sèrie d'articles que posen en relleu les *aportacions* del suecà al camp de la filologia catalana, a la història de la literatura i a la història social de la llengua. Per exemple, Enric Balaguer, des de la «fascinació» i l'«admiració», encara que sense renunciar a l'estil acadèmic, realitza una aproximació a *Literatura catalana contemporània* (1971); una anàlisi del discurs de l'autor sobre la literatura en un sentit ampli, que inclou els factors personals de cada escriptor, la ideologia, la pertinença a determinades classes socials, la recerca de la novetat, així com els recursos estilístics que hi utilitza. Per la seua banda, J. Àngel Cano examina la complicada relació que l'escriptor de Sueca mantingué amb els correctors de *Serra d'Or* —revista en què col·laborà, primer de manera esporàdica, i després ja en dues seccions mensuals fixes, des del primer número, l'octubre de 1959, fins al del gener de 1984— pel que considerava una *intromissió* en els seus escrits, a més de la polèmica que hi sostingué amb el gramàtic Eduard Artells a propòsit del paper i dels límits dels correctors i del model de llengua literària resultant.

A continuació, Mireia Ferrando investiga les contribucions de Joan Fuster a l'estudi de *Tirant lo Blanc*; unes contribucions que, d'acord amb l'or-

dre cronològic en tres etapes proposat per Ferrando —les *reflexions* inicials (1947-1962), les *lectures* socioculturals (1962-1983) i les *consideracions* finals (1983-1992)—, tracten sobre l'autoria de l'obra, la circulació editorial, l'adscripció genèrica o la seua *modernitat*, i permeten considerar-lo com un dels màxims coneixedors d'aquesta novel·la medieval. Antoni Furió, amb el seu treball, ens fa veure quina va ser la relació de Fuster amb la Institució Alfons el Magnànim i les entitats que la van succeir en el temps, al costat de les aportacions del suecà a aquesta mateixa revista que ara li ret homenatge. Tot seguit, Robert March descriu la relació entre Joan Fuster i Max Cahner a partir de la correspondència intercanviada durant més de tres dècades, una relació d'amistat i, sobretot, de projectes compartits, amb la lupa posada sobre l'experiència del suecà com a col·laborador de la Gran Enciclopèdia Catalana o els processos de gestació de *Literatura catalana contemporània* (1971) i *Decadència al País Valencià* (1976) en Curial Edicions Catalanes, l'editorial fundada per Cahner. Finalment, Adrià Martí-Badia detalla i inventaria els articles, capítols de llibres i llibres que Joan Fuster va dedicar a diversos aspectes de la història social de la llengua —en especial, als que se centren en l'edat moderna, època a la qual, tot i que hi demana una etiqueta més adequada, encara denomina «decadència»—, els quals es troben dispersos al llarg de la seua obra; l'estudiós en valora les aportacions a la disciplina.

Aquest monogràfic presenta, per tant, un Fuster polièdric dins de l'àmbit de la Filologia. I ho fa amb una doble finalitat: d'una banda, la participació de la *Revista Valenciana de Filologia* en els actes de commemoració del centenari, però, de l'altra, la reivindicació del Fuster més *filològic*, d'aquell que encetà uns debats i establí unes bases la pervivència i la utilitat dels quals són encara de lectura obligatòria per a qualsevol interessat en la matèria.

J. Àngel Cano Mateu
University of Leeds

// DOSSIER:
JOAN FUSTER I LA FILOLOGIA

Joan Fuster: un lector apassionat.
Notes sobre ‘Literatura catalana contemporània’

[Joan Fuster: an appassionedated reader.
Notes about ‘Literatura catalana contemporània’]

ENRIC BALAGUER
Universitat d’Alacant
enric.balaguer@ua.es

RESUM: Aproximació a *Literatura catalana contemporània* de Joan Fuster de 1971. Tractem d’analitzar el discurs de l’autor sobre la literatura, descriure el conjunt d’aspectes que donen compte de les obres literàries: el paper que tenen els factors personals, la ideologia, el *zeitgeist*, la recerca de novetat... També la inserció dels moviments literaris catalans en els europeus. Així com les obres i els escriptors que Fuster considera més destacats. I per què. Analitzem també el conjunt de recursos que fa servir per descriure les aportacions creatives i les peculiaritats de cada figura literària.

PARAULES CLAU: literatura, Modernisme, Noucentisme, *zeitgeist*, Neonoucentisme, Literatura de la NATO

ABSTRACT: An approach to contemporary Catalan literature by Joan Fuster from 1971. We try to analyze the author’s discourse on literature, describe the set of aspects that give an account of literary works: the role played by personal factors, ideology, the *zeitgeist*, the search for novelty ... Also, the insertion of the Catalan literary movements in the European ones. As well as the works and writers that Fuster considers most prominent. And why. We also analyze the set of resources he uses to describe the creative contributions and peculiarities of each literary figure.

KEYWORDS: literature, Modernism, Noucentisme, *zeitgeist*, Neonoucentism, NATO Literatur

Recepció: 13/04/2022. Acceptació: 05/05/2022. Publicació: 27/07/2022

I. Una fascinació

He sentit fascinació per molts textos de Joan Fuster, proses amb enginy i saviesa, plenes d'idees vigoroses expressades amb ductilitat i eficàcia, però en cap dels seus textos he sentit una admiració com a les pàgines de *Literatura catalana contemporània* (1971). Aquesta fascinació pot explicar-se per la meua dedicació professional: he estat tota la vida professor de literatura. Però siga del gènere que siga, des del primer full fins al darrer —parlem d'una història de la literatura, amb tot el que té d'aparat gris de dades, burocràcia intel·lectual, filiacions, argot acadèmic— resulta atractiva. Cada paràgraf presenta algun element revelador: ara un judici, ara una relació, una adscripció o explicació... Dades i dades al servei de donar compte d'allò essencial de cada autor i de cada moment literari. I de cada text, siga del gènere que siga. La presentació dels autors i llurs obres, enquadrats en èpoques i moviments, no elimina mai la singularitat de cadascun. És més, Fuster ressalta els perfils propis, els projectes personals i els horitzons —de caire psicològic o filosòfic— que es proposen. Així com els elements anecdòtics que acompanyen els avatars de cada escriptor. El relat de relats que conforma el llibre el fa d'una gran amenitat, amb senders inesperats i trenant observacions de tot tipus: històriques, sociològiques, filosòfiques que tracten de mapar cada autor i cada obra. I caldria afegir que la prosa —acompanyada d'alguna *boutade*— esdevé juganera: sembla que Fuster gaudeix de posar-li noms i qualificatius a la matèria literària.

Alguns dels estudiosos del nostre escriptor, com Francesc Pérez Moragón, han posat de manifest el gruix de la seua prosa així com el magnetisme que desprén. Diu en *Joan Fuster: dies i treballs*:

Darrere de cada escrit de Fuster— hi ha un pòsit de lectures, de notes i de reflexions capaces d'apassionar els lectors per temes que aparentment no els havien d'interessar i que les fan, ensems, d'una utilitat primordial per a especialistes” (Pérez Moragón, 1993: 112).

En el present article no entraré en qüestions com ara la periodització que proposa Fuster, la recepció de l'obra o els errors i encerts que, segons com es mire, tingué l'obra. Vicent Simbor, per la seua banda, en *Joan Fuster: el projecte de normalització del circuit literari* (2012) fa una anàlisi minuciosa i rigorosa dels postulats literaris de Fuster, incidint, especialment, en aquells relacionats en *Literatura catalana contemporània*. L'estudi, així mateix, dedica moltes pàgines a ponderar la recepció crítica que tingué l'obra (Simbor, 2012: 264-288).

Dues premisses prèvies sobre *Literatura catalana contemporània*. La primera: és una obra d'encàrrec. Segons confessa l'autor, en el pròleg a la primera edició, mai no hauria escrit aquest llibre sense «una amistosa pressió moral» (LCC: 5).¹ La manca de manuals i d'històries de la literatura en el període contemporani, sobretot, era un fet palés i qualsevol etapa de normalització passava per disposar d'aquesta mena d'obres. El llibre de Fuster no segueix el solc de cap anterior amb el qual comparar-se o confrontar-se.

I la segona qüestió: Fuster no s'hi defineix com a historiador de la literatura, ni com a crític («El substantiu “crític”, i els seus derivats, m'han fet sempre, una certa angúnia» LCC: 6).² L'obra de Fuster es presenta com els «apunts d'un consumidor» (LCC: 6). I hi afegeix que és un «observador curiós i participant apassionat» (LCC: 6). Aquest apassionament s'afegirà a una observació substancial en l'epíleg que em plau de reproduir paraula per paraula:

D'una literatura normal es pot parlar en termes plàcids i indiferents, amb un rigor i una objectivitat estrictes; d'una literatura com la catalana, la història de la qual és una lluita per sobreviure, i per sobreviure “materialment”, és inevitable parlar amb una punta de passió, i, per tant, amb moltes confiances implícites. La cosa no té remei. Sobretot, per a un català (LCC:423).

1 D'ara en avant ens referirem a l'obra LCC, tot indicant la paginació corresponent a la 4a edició d'abril de 1979.

2 Sobre la figura del crític hom pot llegir les anotacions del 10 de gener del 1956 consignades en *Indagacions possibles*, pp. 24-40.

Al llarg de les pàgines del llibre, Fuster opina, judica, valora i deixa de costat allò que no li fa el pes o que troba frustrat, mancat d'interés —o que pel motiu que siga no ho considera reeixit—. Generalment, fa una exposició en què destaca l'esperit de les obres i dels autors. En cap moment hi ha una neutralitat asèptica, ni el descriptivisme —com ocorre tan sovint en aquesta mena d'escrips— encobreix o soscaua el relleu de les obres i/o de llurs valors.

L'estatus de lector, que adopta Fuster, torna a posar-se de manifest en agrupar els textos que formen el volum *Contra el Noucentisme*: «Una vegada més —escriu— declino l'honor de ser intercalat en la nòmina circumspècta dels crítics i dels historiadors». I afegeix: «El meu punt de partida és el d'un viciós de la lectura i el d'un curiós de les implicacions que qualsevol “text” comporta, sense pretendre mai sobrepassar els límits de l'opinió personal i ingènua. ¿El resultat?» (CN: 7).³ I no solament diu això; l'autor es llança contra la pretesa condició de ciència que s'arroguen els estudis literaris. El de Sueca reivindica que allò que ha eixit de la seua ploma pertany a «l'àrea xafardera, volàtil i suament perplexa de les “humanitats”» (CN: 9).⁴ En les paraules de Fuster hi ha, sens dubte, un afany desmitificador.

Darrere de *Literatura catalana contemporània* hi ha un lector voraç, un lector capaç d'haver llegit i ponderat milers i milers de llibres de tots els gèneres, incloent-hi traduccions, obres d'erudició, tractats filosòfics; però en els seus judicis hi apareixen els lligams i les comparacions amb escriptors d'arreu d'Europa. I, a més a més, de diverses èpoques. Sembla que Fuster s'ho haja llegit tot. Com és possible un fenomen d'aquestes dimensions? Aquesta pregunta la deixem de costat i entrem a comentar allò que com a professor de literatura catalana i com a lector m'ha provocat la relectura de l'obra en els darrers mesos.

3 Ens referirem a *Contra el Noucentisme* com CN.

4 Fuster s'hi revolta contra la pretensió «científica»: «Avui, per un mimetisme automàtic, les “humanitats” desitgen ser “ciències”, i foten uns simulacres escandalosos. Hi havia la clàssica i benedictina “erudició”: ¿“Ciència”?» (CN: 9). Em plau apuntar la sintonia que Fuster manifestà, en aquest sentit, amb l'escriptor i professor de literatura comparada George Steiner qui declarava a *Errata* que: “les nostres respostes [en les humanitats] a aquestes són narratives de la intuïció” (1999: 14).

El Diderot de Sueca planteja la seua incursió com una aportació provisional. «Sostinc la validesa provisional de l'obra» (LCC: VI) escriu al pròleg a la segona edició, el 1979. I hi afegeix: «Com totes les temptatives de fer història, la meua ve sotmesa a “revisions”, “superacions” i “rectificacions”. Ara mateix, n'hi faria moltes» (LCC: VI). Però Fuster no deixa la qüestió aquí, hi afegeix: «Espero que n'hi facin més, pel seu compte, els usuaris del llibre. Perquè un llibre, si no és millorat per un altre llibre, corre el perill de convertir-se en fantasma» (LCC: VI). Aquesta provisionalitat que l'autor ha defensat en tot moment a propòsit de les seues idees literàries participa del credo general defensat per ell i que es formula en un dels aforismes més coneguts de *Judicis finals*: «Totes les meves idees són provisionals. (Però que consti que no ho dic amb orgull.)» (Fuster, 1960: 20). Tornant al text de l'escriptor —potser és obvi però ell ho remarca— declara que tot text s'ha de llegir en funció de la seua data d'escriptura, del moment històric de la seua gestació.⁵

Val a dir que el punt de partida de Joan Fuster en el moment d'escriure *Literatura catalana contemporània*, no té precedents. La seua obra enceta un camí nou que només parcialment havia tingut participants. L'autor mateix fa referència a determinants textos crítics de Rafael Tasis, de Domènec Guansé o de Carles Riba, entre d'altres. Però la nota crítica, la ressenya puntual eludeix el panorama general, la visió del conjunt i la història on s'insereixen autors i obres. D'altra banda, la manca d'històries, resums o panoràmiques literàries és totalment observable, a despit d'estudis sobre la Renaixença o sobre la poesia contemporània. Fuster mateix havia publicat el 1956 *Antologia de la poesia valenciana*, on agrupava els poetes valencians en generacions des de la Renaixença fins al present; i coincidint amb la publicació, en dos volums a l'editorial Moll, *La poesia catalana*, una visió diacrònica del gènere en conjunt.

Podem esmentar un petit antecedent: *Resum de literatura catalana*, de Martí de Riquer de l'any 1947, en castellà, que titula «Resurgimiento» el darrer

5 Ho trobem defensat en el pròleg de *Contra el Noucentisme*, «repastar una escriptura que té una data, i que ha de ser llegida des d'aquest supòsit cronològic» (CN:8), diu l'autor tot advocant pel reconeixement d'aquest fet explicatiu.

capítol, amb una vintena de pàgines, que inclouen des d'Aribau fins a la literatura del moment; en el cas de la poesia arriba a l'esment de Carles Riba i J. V. Foix i, en la prosa, a Miquel Llor i Martínez Ferrando. Bé que és veritat que la poesia contemporània, a banda de les aportacions del mateix Fuster, gaudia d'algunes aproximacions com ara *Poesia catalana del segle xx*, l'antologia que Josep Maria Castellet i Joaquim Molas havien publicat el 1963. On s'assaja un esquema cronològic i estètic de la poesia catalana durant el segle xx encaminat a defensar l'adscripció al realisme històric. Per això la publicació del volum no deixà d'estar exempt de controvèrsia.

En el moment en què el nostre autor escriu *Literatura catalana contemporània*, val a dir que ja havia escrit textos —pròlegs, ressenyes...—sobre diversos autors coetanis com Pere Quart, Agustí Bartra, Josep Carner, Baltasar Porcel... I són destacables els estudis —que seran notes cardinals i decisives— sobre quatre autors contemporanis importants: Joan Salvat-Papasseit (1961), Salvador Espriu (1962) i Josep Pla (1965), amb el seu famós pròleg a *El quadern gris* ⁶(primer volum de l' O. C., 1966)⁷. Als quals hauríem d'afegir el pròleg a Vicent Andrés Estellés: «Nota —provisional i improvisada— sobre la poesia de Vicent Andrés Estellés» que encapçala l'edició del primer volum de l'obra completa del poeta de Burjassot: *Recomane tenebres*. Parlem, en aquest cas, del 1972, un any després de l'aparició de l'obra de Fuster que comentem. Els tres treballs —el de Salvat, el d'Espriu i el de Pla— passarien a formar un llibre que aparegué el 1977 amb bel·licós títol: *Contra el Noucentisme*.

Fet i fet, hem esmentat els textos sobre els autors catalans contemporanis, però no hem d'oblidar les aportacions de Fuster a la literatura medieval amb treballs imprescindibles sobre clàssics com Ausiàs March, sor Isabel de Villena o estudis sobre la literatura valenciana dels segles xvi i xvii. Als quals caldria afegir els papers sobre autors d'altres literatures tractats o traduïts. Entre aquests hauríem d'esmentar, sense anar més lluny, les traduccions i els

6 «Notes per a una introducció a l'estudi de J. P.», que ocupa una vuitantena de pàgines.

7 Segons diu al pròleg de *Contra el Noucentisme*, el treball sobre Josep Pla és posterior a la redacció de LCC. p. 9.

pròlegs a obres d'Albert Camus. En comentar les d'autors catalans sovintegen les comparacions amb escriptors d'altres literatures: en Carles Soldevila hi ha Voltaire, France i Maurois (LCC: 264) i en C. A. Jordana, D. H. D. Lawrence (LCC: 265); en Trabal, de vegades, Aldous Huxley (LCC: 266). En altres autors s'hi perfila la relació amb André Gide, Alberto Moravia, Walt Whitman, etc.

No hem d'oblidar tampoc l'interés de Fuster i el seu coneixement puntual de pintors, de corrents estètics i de la història de l'art, en general. En aquest sentit cal recordar que el seu primer llibre publicat, *El descrèdit de la realitat*, el 1955 ens ofereix una visió de l'art des del Renaixement fins l'arribada de l'abstracte, tot tractant d'explicar l'evolució històrica de l'art.⁸

II. Les premisses d'una literatura i de la literatura

Del discurs de Fuster, se'n desprenen moltes consideracions substancials sobre el fet literari. Una literatura com la catalana s'aferma des del moment que l'idioma es prestigia i assoleix un rang de normalitat social. Per això, abordar les bases de la contemporaneïtat literària suposa entrar en la història social del català i donar compte, per exemple, del catalanisme burgés i, per contra, de la indiferència anarquista sobre la qüestió nacional. Segons Fuster, «El fet literari del català a l'època moderna no pot separar-se d'alguns “fets paraliteraris” que tenen per objecte i per protagonista la mateixa llengua» (LCC: 132).⁹ I podríem afegir-hi que ni «el fet literari català» ni cap altre: una literatura fretura d'un context social concret i orgànic. Però el discurs de Fuster no solament atén els elements sociolingüistes i sociològics, ans també els de caire ideològic, ben especialment relacionats amb les classes socials, i amb l'aire del moment —allò que en alemany s'anomena *zeitgeist*. I, encara més, el factor humà de caire

8 He dedicat un text a parlar-ne: *Els colors i les paraules. Notes sobre Joan Fuster i la pintura* (2007).

9 En abordar la tercera part del llibre: La literatura del 1931 al 1961, escriu: «Potser mai com en els anys que van des del 1931 al 1961 no s'ha pogut veure amb tanta claredat fins a quin punt la pervivència de la literatura catalana depenia de factors extraliteraris» (323).

psicològic que pot donar compte d'un capítol tan —com qualificar-ho?— *aberrant* com va ser la defenestració de Xènius i el posterior canvi de llengua i de cultura per part de l'ideòleg del Noucentisme.

Segons el relat de Fuster, «un anecdòtic embolic d'enveges i de vanitats s'anà teixint al seu voltant»(LCC: 152). Però la resposta d'Ors, vist des de la seua òptica, «es tractava d'una autèntica “traïció”: deixava d'escriure en català per “venjança” contra la hostilitat que li dedicaven els seus deixebles i l'element oficial»(LCC: 153) i «cal reconèixer —afegeix l'autor— la manca de lògica de la seua reacció» (LCC: 153). Tot amb tot, Fuster conclou que, vist amb la pertinent distància, jutjar la tasca duta a terme per Xènius no pot més que merèixer una consideració positiva. La seua obra suposà una gran contribució envers la cristal·lització d'una cultura nacional.

Les qüestions de classe social seran importants per explicar el posicionament ideològic i estètic en autors com Joan Maragall, Santiago Rusiñol, Josep Maria de Sagarra o Josep Pla. Hi van lligats. I esdevé també medul·lar en el cas de Gaziell, Agustí Calvet, per al qual, segons l'autor «la civilització burgesa era el cim del refinament cultural, de tot refinament cultural imaginable». I argumenta: «La Florència renaixentista o la Suïssa actual li serviren de referència» (LCC: 296). En el cas de Pla,¹⁰ Fuster esgrimeix la condició de *kúlak*, de petit propietari rural, que el porta a ser crític amb la burgesia catalana, però també un «conservador impertèrrit» (LCC: 260), que s'arreglera en un bàndol antirevolucionari, tot i que en el fons manté un «individualisme resolut, amb un secret fons anarcoide» (LCC: 260). Els meandres del discurs fusterià deixen cada cosa al seu lloc, «conservadorisme» però també individualisme amb regust «anarcoide». La procedència de classe social segons Fuster «fa més intel·ligible la posició literària de cadascú» [l'autor parla de J. M. de Sagarra i de Josep Pla]. Tant en l'un com en l'altre, escriu Fuster, «trobem nombroses crítiques a la burgesia: crítiques lacerants i despietades» (LCC: 117), però, així mateix, seran crítiques *reaccionàries*, com les titllarà

10 Igualment serà qualificat el poeta del Rosselló Josep Sebastià Pons (LCC: 193).

un instant després. Des d'un altre angle, els versos de Foix mostren una rebel·lió individual i el terme que fa servir, en aquesta ocasió, és el de «petit-burgés irriat» (LCC: 237).

Un cas vertaderament significatiu el constitueix, sens dubte, Pere Quart, pertanyent a l'«alta burgesia industrial» que encarnarà la «recusació més irreverent» (LCC: 238) i esdevindrà «un dels crítics més despietats del món de la seva procedència» (LCC: 238). Una posició molt diferent, per exemple, de la que ocupa Guerau de Liost, la sàtira del qual s'alimenta d'un esperit aristocratitzant de «gran propietari rural» i «catòlic, apostòlic i romà» (LCC: 239).

Un altre posicionament de classe el trobem en Llorenç Villalonga que ataca, en *Mort de Dama*, «la petita-burgesa intel·lectualitat vernacla» de Mallorca, però hi aclareix Fuster que formulava la sàtira «en tant que aristòcrata displicent i un si és no és esnob» (LCC: 272). Això no és cap hàndicap perquè judiquem, en negatiu, una obra —algunes obres si més no de Villalonga— com a exponents onerosos de la nostra literatura. «*Bearn* —escriu un poc més avant— és una obra mestra, o poc n'hi falta» (LCC: 275). La contundència de l'afirmació deixa pocs dubtes sobre la qüestió.

Una manifestació del conglomerat ideològic el configura la confessió religiosa en els casos d'alguns escriptors. Així, López-Picó, a parer de Fuster era «un poeta catòlic» i rebla el clau afirmant «potser el poeta català que més mereix aquest títol» (LCC: 187), però s'hi veu obligat a precisar encara més: «En ell, la religiositat és plenament “religió” —si podem dir-ho així—: presència del dogma» (LCC: 187).

La tasca valorativa del Fuster lector passa per considerar l'entitat de les obres i la posició dins del marc literari on es troben. En cap moment fa un inventari panoràmic amb noms i dates i amb vagues descripcions argumentals, sinó una presentació —ponderada, contextualitzada i explicada— de cada novel·la, llibre de poemes, d'assaig o de teatre. És absolutament significatiu que la primera frase que ens presenta sobre Joan Puig i Ferrerter siga: «Potser el novel·lista català més important de la primera meitat del segle xx sigui Joan Puig i Ferrerter» (LCC: 247). En el cas de la poesia de Joan Salvat-Papasseit,

Fuster presenta *La rosa als llavis* «com el millor poema eròtic de la poesia catalana» (LCC: 231), però a aquesta ponderació n'afegeix una altra: «és també un dels millors poemes eròtics de la literatura europea» (LCC: 231). En parlar de l'obra de Salvador Espriu avala que *Primera història d'Esther* és un «dels textos més brillants d'Espriu i de tota la dramaturgia catalana» (LCC: 351). Ben segur, es tracta de valoracions absents en les històries de la literatura més convencionals.

Fuster té present sempre l'esperit del temps transfigurat en idees estètiques o filosòfiques. Els modernistes posaren en la seua mirada l'horitzó europeu; i dintre d'aquest apuntaren cap al nord, especialment en teatre: Ibsen va ser un «tòtem» —el qualificatiu és de Fuster—; Guerau de Liost, per la seua banda, en *La muntanya d'ametistes* s'acosta al que s'anomenà «poesia pura» (LCC: 167). I hom pot dir que la nostra literatura desplega una dinàmica d'acostament a l'Europa intel·lectual en tots els camps: teatre, poesia, pensament... Vet ací una de les coordenades de la cultura catalana: l'europeïtzació. El mite del «Nord enllà» engegat a finals del segle XIX, travessa generacions de creadors i corrents de tot el segle XX. En el cas de Pere Calders, Fuster esmenta com a inspiradors escriptors com Kafka, a més de Poe i Pirandello (LCC: 382) i en el de Ferran de Pol, David H. Lawrence (LCC: 383), etc.

Dins dels paradigmes que convoca Fuster per donar compte de la literatura catalana dels segle XX, caldria enunciar els renaixements. L'art no sols avança amb novetats sinó que sovint aquestes són actualitzacions, l'únic que fan els autors és reformular propostes anteriors. En aquest sentit és significatiu la qualificació de neonoucentista que dona a autors com Carles Riba i, fins i tot, a J. V. Foix.¹¹ Però també l'ús que fa de termes com *romàntic*, *romanticisme*, *classicisme*, *barroc*. En parlar de la poesia de Guerau de Liost la titlla de ser «barroquitzant», en la mesura en què ho entenia d'Ors («Tot excés és barroc, fins i tot, l'excés d'intel·ligència o d'intel·lectualisme», LCC: 182).

11 CN:10. «Un extrem que caldria revisar és l'episodi Foix. No sé per què, tots hem cregut que Foix és surrealista, i de fet és un subproducte de Paul Valéry».

No solament trobem un desplegament dialèctic, estètic, ideològic i de valoració artística en la prosa del llibre, Fuster hi mostra, així mateix, un interès explicatiu de diversa índole; busca descriure bé cada text en funció de l'esperit que l'alimenta. En parlar-nos de la poesia de Maragall, del seu interès hipnòtic pel paisatge, Fuster ens comenta com el poeta era «home de ciutat, arrelat en els costums urbans, amb un horitzó de parets i teulades, la naturalesa lliure, mar i muntanya, el sorprèn, l'excita i el meravella» (LCC: 47). Es tracta d'una pedagogia directa i senzilla, que recorda i il·lustra el punt de partida essencial de l'autor comentat. Aquest tenir davant «parets i teulades», no és debades. Potser el terme adient no siga el de *pedagogia*, perquè Fuster no pretenia ensenyar una doctrina ni res que se li pareguera. Ell sembla que s'ho explique a si mateix. En el moment en què comenta els encerts de la narrativa rorediana apunta el «rar equilibri entre el llenguatge viu i la norma» i conclou: «la naturalitat que resulta és càlida i brillant» (LCC: 380). Prèviament ha donat compte de com l'ús del nostre col·loquial es troba «intimidat» per la gramàtica: «en el fons —escriu Fuster— estil i gramàtica, en català van molt lligats» (LCC: 380).

III. La metàfora necessària

Moltes pàgines de *Literatura catalana contemporània* mantenen el lector en l'interès i la seducció més complaents. Un efecte que el Diderot de poble —alguns el veuen més aviat com el Voltaire (Martí Domínguez)— aconsegueix a través de diversos procediments expressius: la frase robusta —plena d'incisos que matisen o exemplifiquen— no cansa. I sovint diverteix o sorprèn, seguint la inventiva de cada cas, oferint qualificatius improvisats. En un determinat moment escriu «Guerrilla incoherent i amateur del Modernisme» (LCC: 40), mescla termes procedents de camps semàntics diferents construint metàfores o imatges colpidores: «barreja o compost dialèctic» (LCC:42), «comptats llampegueigs —fragments— de poesia veritable» (LCC:45).

Sovint fa servir qualificacions que semblen antagòniques: «hipèrbole més gloriosa i més imbècil» (LCC: 6). L'aplec de qualificacions amb dos adjectius fa, sovint, un efecte juganer, com hem vist en la parella «gloriós i imbècil». Un recurs que s'estén al llarg del llibre. Tot referint-se a la poesia de Joan Alcover parla de poemes «delicats i anodins» (LCC: 65). I en comentar l'obra de Salvat diu que repetia «conceptes i manies» (LCC: 6) de Dídac Ruiz. Dos elements en pla d'igualtat gramatical però de caràcter heterogeni. En algun moment al·ludeix al «desgavell formal i la potinèria estilística dels modernistes» (LCC: 82); o parla d'un estil amb un rastre d'adjectius «sec, clar i nerviós». Però hi sovinteja el caire antitètic: «entre la sequedat racional de l'anàlisi i la sucositat imaginal de l'estil» (LCC: 123), diu de l'obra de Francesc Pujols, tot reproduint l'expressió de Carles Riba. També, com ho reporta en un altre indret, una lectura pot esdevenir «penosa i amena» (LCC: 123) o la llengua de Verdaguer fer-se exploradora d'un mines de la parla rural entre «virginal i barbuda» (LCC: 176). Una antítesi amb material heterodox.

D'altra banda, Fuster té una tirada a emprar inventaris que mesclen ingredients de diversa índole. A tall d'exemple, en parlar de la poesia de M. Antònia Salvà, diu que aborda «les estacions i la gent, les bestioles i les collites, els arbres i les lectures, els objectes i les tendreses» (LCC: 74). Posar en un mateix pla «les bestioles» i «les tendreses» és tota una ocurrència. D'altres vegades, la juxtaposició de qualificatius remet a dues realitats ocasionalment ajuntades, com quan parla de la conjunció entre el «do i d'atzar» (LCC: 180), que evoca l'escriptura poètica de Josep Carner. Pel que fa al cas de Salvà, caldria afirmar que Fuster, de tant en tant, amolla alguna *boutade* i gaudeix provocant. No crec que siga tant per la necessitat de ser original, com per simple *divertimento*. Un posat lúdic —Fuster es diverteix— escrivint, comentant, observant, classificant...

L'autor de *Nosaltres els valencians* recorre a una imatgeria plàstica: «l'enginy que hi esmerça acaba esbravant-se en una prosa atropellada i inepta» (LCC: 89), escriu a propòsit de Cristòfor de Domènech. Fer servir «esbravar», un fet material, en un camp artístic produeix un efecte sorprenent. En comentar l'estil de les traduccions bíbliques del període de preguerra —en concret el de Frederic Clascar— observa com mostra un «llenguatge suculent, sovint

no gaire acadèmic, amb un punt d'aspror silvestre, voluptuós del so i de la semàntica» (LCC:139). L'autor hi activa sinestèsies on sobresurt l'esfera del gust: «suculent», «aspror», tot i que aquest darrer adjectiu també correspon al tacte. Ens acosta al món intel·lectual a través de la sensitivitat. En qualificar la prosa de Francesc Pujols, la defineix com un «pedestre garbuix de reflexions ampulloses» (LCC: 124); en fer-ho de l'estil de Josep Carner a *La malvestat d'Oriana*, diu que cau d'una «pura i gratuïta irruència de volutes verbals» (LCC: 182). En un altre moment, tot comparant Carner amb Carles Riba, parla del «càlid sortilegi musical» del primer davant de «l'abrupte, una mica aspre» de la del segon (LCC: 203). L'obra de Trabal, per la seua banda, és la «pirotècnia del grotesc i l'enginyós» (LCC: 266). I en parlar de la producció de Villalonga, diu que no té simpatia per la «pedanteria alcohòlico-sexual dels prototuristes» (LCC: 274). I encara una imatge més per cloure l'inventari: tot comentat la prosa de Gaziel deixa anar que és «lenta, de curs allargat i construcció llepada» (LCC: 295). Un s'imagina així una llengua llepant els llavis després d'un àpat. En parlar de les imatges de la poesia d'Agustí Bartra no deixa d'assenyalar que tenen «un august sabor agrari» (LCC: 341).

De vegades, la imatge que s'hi llança té a veure amb allò enunciat per altres autors; així reporta que Galdós, després d'escoltar la traducció d'una peça teatral de Puig i Ferrer, va exclamar que «feia olor de semen» (LCC: 303) i en abordar la poesia de Carner, recorda el que va escriure Carles Riba: «[són] uns versos sense altra finalitat que llur mateixa perfecció somrient» (LCC: 165).

Hi ha en l'escriptura de Fuster, una sintaxi que es resisteix a la previsió i que talla el curs natural —amb la incorporació d'elements nous i matisadors— i per això sovint alimenta quelcom d'inesperat. En el cas de Joan Maragall, diu Fuster: «L'impacte sensual esdevé, de vegades, una vertadera comunió: veure i ser —ser part d'“allò”—s'hi confonen» (LCC: 47). De vegades els elements que incorpora el matís tenen jovialitat sonora: «Només Gabriel Alomar escapa a l'asèpsia —i a l'anestèsia— de l'Escola» (LCC: 59). Però posem un altre cas per exemplificar la sintaxi ondulant i sincopada, que matisa cada afirmació a glops o mitjançant el que seria l'equivalent als paral·lelismes: «Xènius propaga

el mite de la Ciutat: de la Ciutat, en abstracte, com a categoria encarada al rústic, a la simple aglomeració —al “campament de pedra” que deia ell—, a la naturalesa intonsa» (LCC: 168).¹²

Fuster no es cansa d'emprar un recurs que repeteix fins a la sacietat: les paraules entre cometes, que molt adientment ha observat Amadeu Viana,¹³ i altres estudiosos com Vicent Salvador, en el conjunt de la seua obra assagística formen un dels estilemes més reiterats. Però no solament això, hi ha la sintaxi que, com també apunta Viana està pensada per ser llegida en veu alta. Ho podem exemplificar en aquesta frase: «La nació, però, és la cèl·lula primària(a), irreductible (a), viva (a): la seva autonomia és fonamental (b) perquè equival (b) a eliminar (c) l'opressió (c) d'uns pobles (d) sobre altres (d)» (LCC: 117). Una estructura amb un primer enunciat trimembre i tres posteriors bimembres que opera de tal manera que produeix una cadència rítmica eficaç.

IV Els valors literaris

Fuster es prodiga en consideracions i ponderacions literàries. En la presentació de cada escriptor i la seua obra, el nostre protagonista en subratlla el valor literari i les fites «estètiques» proposades. Una obra lloable és, per exemple, la de Josep Maria de Sagarra. Fuster la caracteritza: «dicció fluida, metafo-

12 Per a una visió general de l'estil de Joan Fuster veg. Vicent Salvador, *Fuster o l'estratègia del centaure* (1994).

13 Amadeu Viana (1987:42) ha comentat: «Els textos de Joan Fuster apareixen farcits de cometes. A força de construir discursos acotats, Fuster ens obliga a llegir més marge que text, més comentari que descripció. Si, efectivament, aquest ús del recurs tipogràfic correspon al cantó superior dret del nostre diagrama, ens veurem catapultats al dubte sistemàtic, gairebé sense saber com. Les contínues el·lipsis que representen els dos punts tipogràfics ens estalviarien també passos d'un raonament que al capdavant compartiríem. Des del punt de vista conceptual, un estudi sobre l'associació lliure d'idees tal vegada ens fóra d'utilitat. Finalment, un repàs de la tria del lèxic i de l'organització de la sintaxi (una sintaxi per ser llegida en veu alta, en ocasions) ens donaria més pistes sobre la relació entre els recursos i els efectes en l'assaig».

risme violent, joc del pintoresc, s'hi cargolen i s'accentuen» i continua «Barroc en l'estil, líric i esqueixat alhora, i lleuger i arbitrari, vivacíssim, i sempre agut en les apreciacions de fons, el Sagarra dels articles constitueix un espectacle intel·lectual particularment esplèndid sense massa equivalents en altres literatures» (LCC: 285). En parlar-nos del lèxic de l'autor, observa que la riquesa lèxica és superior a la de qualsevol noucentista, Carner inclòs. «Ens trobem —comenta Fuster— davant d'un aparat lexicogràfic d'inexhauribles recursos, en el qual cada paraula val pel seu color i pel seu so gairebé tant com per la seva funció semàntica» (LCC: 218). I en ponderar el conjunt de l'obra de Sagarra, en la qual cal recordar les traduccions de clàssics com Shakespeare o la *Divina Comèdia*, considera que «és una de les realitzacions més vastes i ambicioses de les lletres catalanes modernes» (LCC: 218). Tot i que la consideració de Fuster inclou també el subratllat dels punts flacs: «Declamatòria: altisonant, inflada, una mica buida» (LCC: 220).

Josep Pla encarna «una de les personalitats més importants i sòlides de la literatura catalana contemporània» (LCC: 257) i conclou que la seva obra «uneix al seu valor històric —testimoniatge i dada alhora— un singular valor de creació» (LCC: 262). I en el cas de Gaziol exposa que «No importa la dosi d'originalitat que contenen els seus punts de vista: sovint no són massa». «El que val —continua enunciant Fuster— és l'enorme vehemència intel·lectual que Agustí Calvet aboca a cada plana dels seus llibres, i que els converteix en una lectura sucosa i seductora» (LCC: 295).

Hem al·ludit a la consideració que li mereix *La rosa als llavis* de Salvat, tot situant-la entre els millors llibres eròtics de la literatura europea. Les narracions d'Alexandre Plana, diu Fuster, «curtes, ben estructurades i subtils, són una delícia de “to menor”» (LCC: 254), mentre que les novel·les de Francesc Trabal són d'una «originalíssima estructura i desbordants d'acudits i d'elucubracions divertides» (LCC: 266). I el millor de Salvador Espriu és la seua «extraordinària força sintètica» (LCC: 353). Però defineix el centre de la seua obra poètica com una acció encaminada a acceptar la mort, diu: «és “meditant la mort” que l'home retroba la seva “vida” vertadera» (LCC: 350). Em pregunte: hi pot haver una síntesi més rigorosa i exacta del missatge de l'autor de *Sinera*?

Quan Fuster emet un judici estètic, l'argumenta. En valorar el cicle d'*El pelegrí apassionat* de Puig i Ferrer, diu que «no va saber, o no va tenir temps de sotmetre's al rigor disciplinat i al sentit de la mesura que el gènere exigia» (LCC: 251), després de destacar que és el millor novel·lista de la primera meitat del segle xx. En el cas de la poesia de Palau i Fabre apunta que els seus poemes «són lúcids, “racionals” i fins i tot “tradicionals”» i conclou: «L'angoixa metafísica i la insolència sexual és tot el que els distingeix» (LCC: 364). De cada escriptor sembla que siga capaç de penetrar en la seua essència. Per adduir un altre exemple, tenim la consideració que li mereix Salvador Dalí, qui: «culmina la seva vida —escriu Fuster— i la seva obra en un conformisme més vulgar i banal que el del pitjor dels noucentistes comarcals» (LCC: 227).

V. Una literatura de la NATO

De la visió que després Joan Fuster, hom dedueix una peculiar forma d'entendre la literatura gens convencional. Ço és, limitada a uns gèneres i establerta en una frontera clara i vigilada. Per a l'autor del *Diccionari per a ociosos* el corpus de textos que en formen part és un teixit on cal comptar les obres traduïdes, les d'historiografia, fins i tot les d'erudició i les de ciència. També les de filosofia i pensament. Tot sembla cabre en les pàgines amb lletres minúscules de l'edició de Curial amb tapes grogues que pareix una invitació a la miopia. Es després, en el desplegament que fa Fuster al llarg del llibre, una visió de la cultura com un tot inseparable. No es pot tallar per ací o per allà sense *arbitrariejar*. La creació està relacionada amb la història, la filosofia, les arts... En abordar la creació de J. V. Foix, per exemple, ens diu que la seua poesia recorda els quadres de «Dalí, d'Yves Tanguy, de Magritte, on el *trompe d'oeil* és utilitzat per representar imatges d'una realitat estremidora» (LCC: 236).

Tota producció literària en les mans de Fuster sembla que ens remeta a uns referents, encara que siga de manera larvada. La poesia de Rosselló-Pòrcel ens porta a la dels poetes espanyols de la generació del 27 que *gongoritzaven*;

Agustí Bartra deu molt a Walt Whitman; Pedrolo, a Faulkner, Hemingway, Steinbeck. Però Fuster no es queda ací. El seu propòsit d'emmarcar les obres en llurs esperit, el mena a afirmar que «Una història de la literatura mai no serà intel·ligible del tot si l'autor i el lector no tenen present l'altra "història": la de la dinàmica social que li serveix de fonament tàcit». I continua: «Avui mateix, i per damunt de les determinacions idiomàtiques i nacionals, es podria parlar d'una literatura de la NATO, en la qual caldria incloure, pêle-mêle, Ionesco, Dürrenmatt, Elsa Morante, Beckett, Kerouac, Butor, Italo Calvino, i fins i tot el mateix Louis Aragon» (LCC: 363).

D'una manera o d'una altra, l'observació de Fuster («sobre una literatura de la Nato») ens porta a l'antic propòsit de Wolfgang Goethe amb la Weltliteratur o «literatura universal». No oblidem que aquest és deutor de les teories de Herder i el seu esperit del Poble o *Volkgeist*. La idea d'una literatura del món, però, ve de lluny, pel cap baix de l'època de l'expansió de la impremta, tot i que és Goethe qui en donà el nom més exitós. Em plau recordar, a tall d'exemple, l'al·lusió que en fan Marx i Engels en el *Manifest Comunista* de 1848:

Els productes intel·lectuals de les diverses nacions esdevenen patrimoni comú. La parcialitat i la limitació nacionals es tornen cada cop més impossibles, i a partir de les nombroses literatures nacionals i autòctones es forma una literatura universal.

Fuster, tanmateix, és també un seguidor atent de l'esperit de la pròpia cultura —«esperit nacional» és potser un terme que espanta— i així ens ho constata quan al·ludeix al que T. S. Eliot anomenà «cultura satèl·lit»: «una cultura amb llengua pròpia però amb esperit manllevat» (LCC: 25). De l'anàlisi de l'escriptor de Sueca cal destacar l'atenció al propi esperit cultural però en clara connexió amb uns referents internacionals. El discurs que desplega *Literatura catalana contemporània* no deixa de proclamar, d'aquesta manera, la necessitat d'un marc supranacional per als estudis literaris.

Bibliografia

- BALAGUER, E. (2007) *Els colors i les paraules. Notes sobre Joan Fuster i la pintura*, València, PUV.
- FUSTER, J. (1958) *Indagacions possibles*, Palma, Moll.
- (1960) *Judicis final*, Palma, Moll.
- (1971) [1979, 4a edició] *Literatura catalana contemporània*, Barcelona, Curial.
- (1972) «Nota provisional —i improvisada— sobre la poesia de Vicent Andrés Estellés», dins V. Andrés Estellés, *Recomane tenebres*, València, Editorial 3 i 4.
- (1977) *Contra el Noucentisme*, Barcelona, Crítica.
- PÉREZ MORAGÓN, F. (1993) «Ciència i erudició en Fuster», dins *Joan Fuster: dies i treballs*, València, Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana, pp. 107-124.
- SALVADOR, V. (1994) *Fuster o l'estratègia del centaure*, València, Edicions del Bullent.
- SIMBOR, V. (2012) *Joan Fuster: el projecte de normalització del circuit literari*, València, Publicacions Universitat de València.
- STEINER, G. (1999) *Errata*, Barcelona, Proa.
- VIANA, A. (1987) «Fuster in fabula», *Els Marges. Revista de Llengua i Literatura* [en línia], 38, pp. 33-43, <<https://raco.cat/index.php/Marges/article/view/109132>> [Consulta: 23-01-2022].

Joan Fuster i els correctors de ‘Serra d’Or’: una relació complicada

[Joan Fuster and *Serra d’Or* proofreaders:
a complicated relationship]

J. ÀNGEL CANO MATEU
University of Leeds
J.A.CanoMateu@leeds.ac.uk

RESUM: La relació entre Joan Fuster i els correctors –els «cagallons de la gramàtica», com els etiquetarà ací i allà– de *Serra d’Or* va ser, almenys durant els primers anys a la revista, bastant complicada; tot i que en reconeixia la tasca i la necessitat, en més d’una ocasió en discrepà dels límits i de la funció. El present article té com a objectiu, doncs, l’anàlisi de les controvèrsies públiques i privades suscidades per la intervenció –o *intromissió*– dels correctors de *Serra d’Or* en els seus articles, a més de la polèmica que mantingué amb Eduard Artells, col·laborador també de la capçalera de Montserrat.

PARAULES CLAU: Joan Fuster, correctors, *Serra d’Or*, polèmica, Eduard Artells

ABSTRACT: The relationship between Joan Fuster and *Serra d’Or*’s proofreaders –«els cagallons de la gramàtica» ‘grammar turds’, as he would label them several times– was quite complicated, at least during his first years at the magazine. Although he acknowledged their corrective role and their necessity, he would go on to discuss their limits and their function on more than one occasion. The aim of this paper is to analyze, on the one hand, public and private controversies about the intervention –or the *interference*– of *Serra d’Or*’s proofreaders in Joan Fuster’s articles, and, on the other hand, his controversy with Eduard Artells, who was another collaborator of the magazine from Montserrat.

KEYWORDS: Joan Fuster, proofreaders, *Serra d’Or*, controversy, Eduard Artells

Recepció: 13/04/2022. Acceptació: 05/05/2022. Publicació: 27/07/2022

1. *Serra d'Or*, una «casa» per a Joan Fuster: breus pinzellades de context

El 27 de gener de 1959, Ramon Bastardes i Max Cahner, llavors al capdavant de *Germinabit* —butlletí de la Unió de l'Escolania de Montserrat—, envien una primera carta a Joan Fuster en què li demanen la participació per tal que «els lectors barcelonins —perquè de moment gairebé tots els subscriptors són de Barcelona— coneguin millor el caire valencià de Catalunya» i perquè creuen que és necessari «donar una visió de València més íntegra» a fi que «els lectors s'acostumin a considerar-la catalana en tots els aspectes». La petició de col·laboració, però, anava en dos sentits: d'una banda, l'hi volien incorporar per tal que realitzara «un treball d'assaig per a poder-lo publicar com a “article principal”», i, de l'altra, el requerien com a intermediari que «ens ajudés a trobar altra gent que fes també “articles de pes”» i que «ens donés notícia de les activitats culturals a València i a les comarques valencianes» (Fuster 2012: 37-40). Tanmateix, tant aquesta lletra, com també la del 23 de març —sembla que després d'una trobada entre Cahner i Fuster a casa de l'arquitecte Oriol Folch i Camarasa, on el suecà s'hostatjava—, quedaren sense resposta. És el 22 de juliol quan l'assagista comença a mostrar-li interès (Fuster 2012: 44), però el primer, i únic, article de Fuster en *Germinabit* —«Carles Riba, crític»— arribà en el darrer número del butlletí, el de l'agost-setembre d'aquell mateix any, un número d'*Homenatge a Carles Riba*.

La inclusió d'aquest article de *Germinabit* en el nostre còmput de la producció fusteriana en *Serra d'Or* es justifica per dos motius. Per un costat, perquè, d'acord amb la bibliografia (Ferré 2000: 29; Faulí 2005: 97; Massot 2010: 223), després de la fusió —o «reordenació de forces» (Faulí 2005: 97)— entre la primera etapa de *Germinabit* i la *Serra d'Or* original, això és, la «Circular del “Chor Montserratí”», sorgí la *Serra d'Or* que, amb diversos canvis al llarg dels anys, ha arribat fins a l'actualitat; de fet, per a Carme Ferré (2000: 29), estudiosa de la història de la revista des dels orígens fins al 1977, aquest últim número de *Germinabit* podria considerar-se «el primer *Serra d'Or*». Per l'altre, perquè ajudà a assentar les bases del tipus de relació que Joan Fuster mantingué

durant vint-i-cinc anys —des del 1959 fins al 1984, amb un breu parèntesi entre 1973 i 1978— amb la *nova* revista de Montserrat.¹

Amb aquests antecedents, no és estrany, per tant, que ja trobem un paper fusterià —«L'amor, la mort i Déu en la poesia d'Ausiàs March»— en el primer número, l'octubre de 1959, de la nova etapa de *Serra d'Or*. En realitat, aquest quart de segle de col·laboració ens deixa com a resultat més de cent cinquanta contribucions en paper —cent cinquanta-quatre, concretament—, que es poden distribuir en quatre grans categories. La primera estaria composta pels catorze articles previs a l'inici de les dues sèries mensuals, és a dir, des del publicat al primer número adés esmentat fins al del desembre de 1967, «Una càtedra de català a València» —a més, no ho oblidem, del «Carles Riba, crític», de *Germínabit*—; es tracta d'uns articles publicats de manera puntual i esporàdica al llarg de nou anys (dues vegades el 1959; una el 1960; dues el 1961; tres el 1962; una el 1963; dues el 1965; una el 1966, i dues el 1967). El segon bloc es correspondria amb els seixanta-cinc articles que conformaren les «Restriccions mentals», des de l'abril de 1968, amb «L'art de xiular en públic», fins a l'agost de 1973, amb «L'art i la litúrgia»; en aquesta ocasió, la col·laboració ja esdevingué fixa i regular, i Fuster no faltà a la seua cita mensual en cap dels números compresos en aquest període. El tercer englobaria els seixanta-cinc articles que aparegueren en «Passar el dia, empènyer l'any», la segona sèrie, la qual abraçava l'etapa des del febrer de 1978, amb «Salvem el patrimoni eròtic!», fins al gener de 1984, amb «Els vaticinis d'Orwell», amb l'únic buit del febrer de 1980 per unes desavinences amb els responsables de la revista; amb tot, a pesar que la secció quedara deserta, els lectors pogueren trobar-hi una mena de substitutiu en forma de carta al director. I, finalment, hi ha el quart grup, que l'ocuparien els deu articles —cinc articles pròpiament, més les respostes a determinats lectors i el «Qüestionari» d'abril de 1982— que, a pesar de coincidir cronològicament amb les dues sèries, hi van restar al marge. En un altre treball (Cano 2022b), encara hi proposàvem una cinquena categoria dedicada

1 Per a una anàlisi més profunda de la relació de Joan Fuster amb la revista *Serra d'Or*, el lector interessat pot consultar el nostre estudi *Joan Fuster i Serra d'Or. Els articles seriatos (1968-1984)* (Cano 2022a).

als quatre articles inèdits localitzats a l'Arxiu Joan Fuster (Espai Joan Fuster) de Sueca: «Maneres d'escriure», pensat durant els mesos de la primera sèrie, i «Correspondència pública» —l'article que hauria d'haver eixit en el número de febrer de 1980—, «El Borja virtuós» i «A favor del “bon mot”», ideats en els anys de la segona.

Aquesta classificació serveix de testimoni per a comprovar la perdurabilitat i la regularitat —recordem-ho: un corpus de cent trenta articles seriatos, publicats de manera pràcticament ininterrompuda durant el període de les dues etapes enunciades, a més dels previs i els que veieren la llum en paral·lel— de la participació de Joan Fuster en *Serra d'Or*. Una participació, d'altra banda, que va molt més enllà de la del simple articulista: el suecà hi realitzà també la funció d'assessor, d'«oracle» (Massot 2008: 334), així com la d'ideòleg nacionalista (Cano 2022a: 80-113), ja que, convertit en propagandista del seu territori, dotà la revista de *matèria* i de *material humà* valencians; igualment, tingué un pes important en la majoria de les decisions relacionades amb qualsevol dels aspectes que afectaven el País Valencià, des de la qüestió de la denominació del territori fins a la distribució comarcal —i no *regional*— del noticiari dels Països Catalans. Joan Fuster es convertí —si més no, durant els primers anys de *Serra d'Or*— en una veu autoritzada, en una veu que calia escoltar; no serà exagerat afirmar que el suecà degué sentir com a pròpia, com a casa seua, la capçalera de Montserrat, i l'existència i el tractament de certes discrepàncies o controvèrsies només fan que palesar —més encara— la implicació de l'assagista en el projecte.

El present treball, però, només se centra en l'anàlisi d'aquelles discrepàncies o controvèrsies que es derivaren de la seua relació —bastant tibant, tensa— amb els correctors de la revista; unes discrepàncies o controvèrsies que, de manera pública o privada, suposaren més d'un maldecap per als responsables de *Serra d'Or*. En aquest sentit, explorarem, en primer lloc, alguns dels episodis provocats per la intervenció dels correctors —els «cagallons de la gramàtica», com els etiquetarà ací i allà— en els textos fusterians, una intervenció que, sovint, estava més enfocada a garantir els «bons *modos*» de la revista que no a l'esmena d'errors ortogràfics o gramaticals. A continuació, examinarem l'intercanvi de retrets que mantingué obertament amb el gramàtic

—i també col·laborador de *Serra d'Or*— Eduard Artells durant més de sis mesos (des del juliol de 1970 fins al gener de 1971), uns retrets motivats per les divergències d'opinió pel que fa a la funció i al criteri dels correctors i al model de llengua literària.

2. Una croada personal contra els correctors de *Serra d'Or*

El 1980 Joan Fuster escrivia, tenyit de la seua característica ironia, l'aforisme següent: «És la conclusió a què he arribat: només hi ha un “pecat mortal”, i són les faltes d'ortografia» (2005: 101).² És possible que aquesta consideració *pecaminosa* sobre les errades ortogràfiques fora fruit de la seua experiència personal amb els correctors, o, més exactament, amb aquells guardians de la normativa de Pompeu Fabra, la qual elevada a categoria de paraula divina, aplicaven d'una manera estricta. En aquest apartat, doncs, comentarem algunes de les incidències viscudes per l'assagista amb els correctors de *Serra d'Or*, unes incidències a què hem tingut accés a partir de la seua correspondència —alguna, pública; altra, encara inèdita, però consultable en el Fons Joan Fuster de la Biblioteca de Catalunya, que n'és la propietària—, i que despertaren, en més d'una ocasió, alguna queixa o algun lament cap a Max Cahner, primer, i cap a Jordi Sarsanedas —redactor en cap de la revista entre 1964 i 1997—, després.

Per seguir l'ordre cronològic dels esdeveniments, la primera que, com a mínim, arpleguen les cartes entre Fuster i Cahner, data del 7 de novembre de 1962, quan, l'endemà de lliurar l'article «La llengua (i més coses) dels valencians», torna a escriure al codirector —juntament amb Ramon Bastardes— d'aleshores per a sol·licitar-li que els correctors eviten *macular* el text i que el conserven lliure de determinades «punyetes»:

2 L'aforisme va ser recollit en *Sagitari*, que veié la llum el 1984; tanmateix, ja havia aparegut prèviament en el número 6/7 de *L'Espill* el 1980 (Fuster 1980: 19).

Et volia demanar que em deixeu el text per a *Serra d'Or* tal com us el vaig enviar: és a dir, m'agradaria que m'estalviéssiu «llurs», «homs», «éssers» i altres punyetes per l'estil. Espero que atendreu la meva petició.

I una altra cosa —aquesta, suposo, no calia indicar-la—: els passatges citats per mi, en vernacle recalitrant, convé que apareguin literalment reproduïts. (Fuster 2012: 159)

L'editor, que acceptava el text sense gaires modificacions i preservant-hi les formes originals, no s'està de defensar l'aplicació dels criteris de la revista, els quals, amb «l'ús del possessiu *llur* i de l'infinitiu *ésser* (però no l'ús exclusiu de l'*hom*) d'acord amb una forma de llengua estabilitzada», havien estat seguits sense discussió —o, almenys, sense una discussió seriosa— des d'abans de la Guerra Civil Espanyola; així mateix, convenia que no ho oblidara, havien de ser homogenis per a tothom (Fuster 2012: 160-161). En la contrarèplica de Fuster —que no acaba d'entendre els canvis gramaticals que li han aplicat—, llegim, a més d'una protesta per la inflexibilitat de *Serra d'Or* en matèria lingüística, un dels arguments que emprarà en la polèmica que uns anys després mantindrà amb Eduard Artells, com és el de la capacitat de decisió que els autors hi haurien de tenir:

D'altra banda, la teva teoria sobre la llengua no em sembla convincent. Ho lamento. Ens referíem a la «llengua literària», i m'atreveixo a insinuar que, en aquesta matèria, els «literats» també tenen veu i vot. [...] De passada, però, t'indicaré que trobo molt desagradable que la direcció de *Serra d'Or* tingui, en aquest punt, un criteri inflexible —fins a la «intransigència», sembla, a jutjar per les teves mateixes paraules—. Potser cap revista catalana important d'abans de la guerra (incloent-hi els anuaris de l'Institut) no havia arribat a aquest extrem. I això que en aquell temps dominava, entre els escriptors catalans, «un respecte una mica infantil i ridícul per a la gramàtica» (Esprui *dixit*, 1933)... (Fuster 2012: 164-165)

Uns mesos després, el 26 de maig de 1963, en el lliurament de «Papers de diari» —que sorgiria en el número d'agost-setembre d'aquell any—, el suecà

reincidia en la demanda sobre l'escassa intervenció correctora: «Confio que els vostres correctors seran mesurats i discrets a l'hora d'afegir “gramàtica” (*llurs, éssers, àdhucs*, etc.) al meu escrit» (Fuster 2012: 177). No, no es pot afirmar que Joan Fuster fora un gran amic dels correctors, o, si més no, dels correctors que prenien la normativa fabriana com a dogma incontestable. És possible que el cansament que li provocava el fet d'haver d'esmerçar temps i energia en discussions amb aquests —la carta anteriorment citada del 7 de novembre no en pot ser més il·lustrativa: «En aquesta mena de qüestions ja he arribat a un grau de fatiga tan gran, que no estic disposat a discutir-les. Bé. Quan hagi vist què hi heu fet t'enviaré o no més col·laboracions per a la revista» (Fuster 2012: 164), tot i que al cap de pocs mesos li trameté l'esmentat «Papers de diari»— fora un dels motius pels quals no envià cap article en tot el 1964; de fet, és l'únic any previ a l'inici de les seccions que no va eixir cap text de Fuster en la revista.³

D'altra banda, la correspondència intercanviada amb Jordi Sarsanedas ens indica que la secció que mantingué entre 1968 i 1973 no s'havia d'anomenar originalment «Restriccions mentals», sinó «Reserves mentals». La suposició que es tractara d'un lapsus de Sarsanedas s'ensorra en llegir el títol de «reserves mentals» en més d'una carta: malgrat que no s'han conservat les respostes del suecà, en les lletres que el redactor en cap li envià el 15 de febrer, el 25 de març i el 10 d'abril de 1968 —«El títol “Reserves mentals” ens sembla

3 Per a intentar explicar l'absència d'articles fusterians en *Serra d'Or* durant el període de més d'un any comprès entre l'agost-setembre de 1963, amb «Papers de diari», i l'octubre de 1965, amb «Divagacions sobre les dues cultures», ens hem de moure, tanmateix, pel terreny de les hipòtesis. A més de l'apuntada per l'abaltiment que li generava el fet d'haver de discutir sobre l'ús de determinades formes gramaticals, hi ha altres possibilitats: per exemple, un malentès en el recompte del pagament de l'últim article lliurat; o que la revista donara veu a les tesis secessionistes o anticatalanistes del mallorquí Llorenç Vidal i la seua revista *Ponent*, unes tesis que atemptaven contra els plantejaments fusterians quant a la qüestió nacional; o la indignació pel desconeixement de la realitat valenciana que el pare Maur M. Boix —director de la revista en aquell moment i fins al 1994— o Joan Triadú —mà dreta d'aquell i membre també del consell de redacció d'aleshores— havien demostrat en atribuir la falta de subscriptors al País Valencià a la distribució comarcal i no *regional* del noticiari o a la denominació del territori (hi havia surat l'opció de retornar al terme «Regne de València» en detriment del de «País Valencià»); o la feina inacabable i els inconvenients ocasionats per la campanya mediàtica arran d'*El País Valencià*, o, simplement, la falta de ganes (Cano 2022a: 90-91).

molt bo [...] i esperem el primer articlet de la sèrie el dia 20 de març»;⁴ «gràcies per la primera “reserva mental” que, en tot cas, no és pas un consell d’inhibició»;⁵ «esperem que el número d’abril en el qual figura la primera “reserva mental” sortirà dimarts de la setmana que ve»—⁶ queda ben palesa quina era la idea inicial de Fuster, a pesar que després hi apareguera com a epígraf «Restriccions mentals». Més encara, és el mateix assagista qui, una dècada després, a propòsit del seu retorn com a col·laborador habitual després d’unes *vacances* de cinc anys, atribuïa l’origen d’aquella divergència a la intromissió dels correctors. El suecà lliura un article per a la nova secció, la qual ha decidit titular «Passar el dia, empènyer l’any»; ara bé, si als responsables de la capçalera no els acaba d’agradar, sempre podran fer servir l’anterior: «Com a alternativa, pots mantenir allò de les “Restriccions mentals” (i, que consti, jo en deia “reserves” i no “restriccions”, matís semàntic que els “cagallons de la gramàtica” de la revista eren incapaços d’entendre...)».⁷ La *culpa* havia estat, per tant, dels revisors lingüístics, que en van condicionar el nom.

Sembla que la qüestió del «matís semàntic» —o, com etiqueten Furió i Palàcios (2011: 147) prenent el sintagma del mateix Fuster: dels «bons *modos*»— en l’ús d’unes determinades expressions, encara ocasionà un parell d’anècdotes més. En el polèmic article «Una tassa de te, un piano, uns tancs, uns dubtes...», que es publicà el setembre de 1968 arran de l’ocupació soviètica de Txecoslovàquia amb tancs del mes anterior, i en què l’assagista criticava la falta d’una anàlisi social i política per part de l’esquerra occidental i marxista que anara més enllà de les valoracions ètiques, el suecà escriu: «No citaré J. P. Sartre, que fins i tot ha parlat de “crim de guerra”, perquè aquest

4 Carta de Jordi Sarsanedas a Joan Fuster, datada el 15 de febrer de 1968 a Barcelona. Fons Joan Fuster de la Biblioteca de Catalunya; número d’identificació 16894.

5 Carta de Jordi Sarsanedas a Joan Fuster, datada el 25 de març de 1968 a Barcelona. Fons Joan Fuster de la Biblioteca de Catalunya; número d’identificació 16895.

6 Carta de Jordi Sarsanedas a Joan Fuster, datada el 10 d’abril de 1968 a Barcelona. Fons Joan Fuster de la Biblioteca de Catalunya; número d’identificació 16896.

7 Carta de Joan Fuster a Jordi Sarsanedas, datada el 2 de juny de 1978 a Sueca. Fons Joan Fuster de la Biblioteca de Catalunya; número d’identificació 16899.

filòsof sempre l'erra de mig a mig en política, i seria deshonest de retreure'l» (2011: 140). Aquest paper suscità diverses respostes per part dels lectors, però ací ens interessa destacar-ne una en concret: la de Víctor Mora, del novembre d'aquell any, que eixí en defensa —encara que conscient de les seues ombres i contradiccions— de Sartre. Mora (1968: 1), a partir d'una sèrie d'arguments, com la seua actitud antifeixista i «frontpopulista» o la denúncia de la política imperialista nord-americana sobre l'Amèrica del Sud, posa en dubte l'afirmació fusteriana que el filòsof francès «sempre l'erra de mig a mig en política». La resposta de Fuster conté una mostra més de la seua relació tempestuosa amb els correctors de *Serra d'Or*; el de Sueca confessa que el modisme «errar de mig a mig» fou una imposició de la redacció enfront de la seua proposta, «pixar fora de test»:

En realitat, jo no vaig escriure que, en matèries de política, J. P. Sartre «sempre l'erra de mig a mig». El meu original deia, literalment: «sempre pixa fora de test». La redacció de la revista va considerar, sens dubte, que la meua expressió, massa populatxera i massa fisiològica, exigia una esmena, i el text publicat escapava una mica a la meua intenció. Si més no, una mica. Personalment, no estic gaire segur que els dos modismes —«pixar fora de test», «errar de mig a mig»— siguin equivalents. Hi ha un matís, em sembla que important, de diferència. (Fuster 1968: 1-5)

És possible que el manteniment d'aquesta frase feta per part dels correctors li haguera evitat la rèplica de Mora? No ho sabrem mai, perquè l'article en qüestió era susceptible d'alçar enrenou per diversos aspectes més. No obstant això, com el mateix Fuster apunta, cal posar, almenys, en quarantena la suposada equivalència de significat entre ambdues expressions.

El suecà encara experimentà un altre cas de censura interna en *Serra d'Or* per la preferència de la revista d'un llenguatge refinat, tot i que, en aquesta ocasió, sense cap conseqüència en la recepció de l'article; aquest es produí, com ell mateix reconeixia més de vint anys després en una entrevista a Enric Sòria, en la «pseudo-necrologia» que el febrer de 1971 dedicà a Josep M. Bayarri: «Una mica de dol per J. M. Bayarri». En fer balanç sobre els temes que havia

pogut tractar i els que no a causa de la censura *no oficial* —aquella que es maquinava en les *interioritats* de la plataforma—, Fuster mira enrere i recorda, a més de l'incident amb «pixar fora de test» i «errar de mig a mig», l'eliminació de l'expressió «nàixer amb el vers al cul» —jugant amb la de «nàixer amb la flor al cul»— per a fer referència a la prolífera producció poètica de Bayarri:

Per exemple, jo escric durant molts anys a *Serra d'Or*, sé que és una revista eclesiàstica i no hi escric coses que els puguen ofendre. Una cosa que els va molestar, em van demanar llevar-la, i ho vaig fer. Era un article sobre el senyor Bayarri, que havia publicat deu mil llibres de versos, i vaig escriure que, en comptes de nàixer, com se sol dir, amb la flor al cul, ell havia nascut amb el vers al cul. (Sòria 2003: 446-447)

En aquests episodis esdevinguts, sobretot, durant els primers anys de la revista, hem pogut comprovar que, a grans trets, la indignació del suecà amb la intromissió dels garants de la normativa fabriana tenia l'arrel en dos aspectes: d'una banda, en l'aplicació d'una norma que podia arribar a convertir la llengua en un producte encarcerat, i, de l'altra, en els límits de la intervenció dels correctors —fins on havien d'immiscir-s'hi— i en qui n'havia de tenir l'última paraula, qui n'havia de prendre la decisió final, si el corrector o l'escriptor. Justament, aquests seran els dos arguments principals que mouran la polèmica, el debat, amb el gramàtic Eduard Artells.

3. Els límits i la funció del corrector: la polèmica amb Eduard Artells

Entre el 1960 i el 1971, amb l'embrió en un article de la lingüista mallorquina Aina Moll, s'originà un debat sobre els criteris dels correctors i el seu pes en la conformació del model de llengua literària. Vicent Simbor (2012: 136) emmarca, en aquest context, l'article de Joan Fuster «Maneres de parlar», del maig de 1969 en *Serra d'Or*, que en suposava la participació en la discussió —segons Solà (1977: 140), la intervenció del suecà revifà la polèmica—:

l'assagista propugnava una «via intermèdia» entre els *residus* i la *norma*, entre els particularistes i folkloristes i els uniformistes i anquilosats de l'Acadèmia (2011: 166).

Un any després d'aquest «Maneres de parlar», el 12 de juny de 1970, el suecà publicà en *Tele/estel* l'article «Converses (relativament) filològiques», un títol amb una clara referència a Pompeu Fabra. Aprofitant una reflexió sobre la «licitud» o «il·licitud» de la paraula *clero*, paraula sancionada pel «purisme» —Fuster es mostra partidari d'emprar-la; hi aporta arguments de la mà de Joan Coromines, Marià Aguiló o el diccionari Alcover-Moll sobre la seua perdurabilitat en la llengua catalana, documentada abans, sembla, que en castellà, i amb un hipotètic origen italià, cosa que en cap cas n'impedí una ràpida extensió—, l'assagista critica la intransigència de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans, del «conservadorisme» o «ultraconservadorisme granític de les nostres [vestals acadèmiques]» (Fuster 1970: 33), davant la incorporació de noves paraules d'ús diari. Això repercuteix en la creació d'una certa inseguretats en els escriptors, que «som, malgrat tot, uns súbdits increïblement dòcils», ja que els correctors —als quals, a pesar de tot, reconeix la tasca ingent que realitzen, «una vigilància literalment necessària»— apliquen la *norma* al peu de la lletra: «Els, sense adonar-se'n, són més papistes que el papa. Van més enllà que Fabra» (1970: 33). El suecà, que torna a *clero* i a l'alternativa inventada pels «cagallons de la gramàtica» —una expressió, ja ho hem vist, d'ús freqüent en el vocabulari de l'assagista i que deu a Josep Pla— de *clergat*, acaba el text interrogant-se si les causes del veto al vocable en qüestió no responen més aviat a raons extrafilològiques, com les possibles connotacions anticlericals que desprèn la paraula, les quals generarien una mena d'incomoditat «als nostres acadèmics, persones devotes o, si no, primmirades» (Fuster 1970: 33).

Les queixes de l'article de Fuster, adreçades, en general, al gremi dels correctors defensors a ultrança de l'aplicació de la normativa de Fabra, no tenien una diana concreta; si de cas, només Josep Miracle podia sentir-s'hi interpellat, atès que era l'únic nom citat en tant que responsable d'introduir la paraula *clergat* en la quarta edició del *Diccionari General de la Llengua Catalana*. No obstant això, el gramàtic Eduard Artells, col·laborador assidu de *Serra d'Or*

amb la secció «Llenguatge i gramàtica», es molestà per les paraules del suecà i li respongué amb «Nosaltres, els estiracordetes», la seua contribució del mes de juliol. Més enllà del mot *clero* (i *clerecia*, *clerical* o *clergat*), el comentari d'Artells se centra en dos aspectes que apuntava Fuster. D'una banda, en el reconeixement que el mateix assagista havia fet dels correctors, aquella «vigilància literalment necessària», que serveix al gramàtic per a reivindicar-ne la labor, sense la qual el de Sueca no hauria pogut progressar, diguem-ne, *lingüísticament*: «¿hauria pervingut al grau de perfecció actual sense les crosses del corrector dels primers temps d'ell escriure en català?» (Artells 1970a: 69). De l'altra, en l'expressió «els cagallons de la gramàtica», aplicada, segons Artells, als correctors, una expressió que troba realment feridora.

Abans de cloure el text, encara narra una anècdota de fa més de quatre dècades per tal de fer palesa la dependència dels escriptors envers els correctors: davant les protestes constants que un col·laborador de la *Revista de Catalunya*, de nom P., etzibava al corrector, aquest l'amenaçà de no *tocar-li cap article més*, cosa que provocà l'ensurt de l'escriptor. El gramàtic barceloní proposa el mateix plantejament als correctors actuals quan es troben en situacions similars.

Joan Fuster no s'estigué de replicar-li; la «restricció mental» de setembre d'aquell 1970, l'ocupà «Excessos de llenguatge, excessos de gramàtica». En primer lloc, concreta i esclareix quin era el focus del seu paper anterior —la llengua literària— i a qui, sobretot, es dirigia —«a les “altes esferes” de l'ordenancisme idiomàtic» (2011: 222)—; el suecà lamentava la falta d'entesa entre escriptors i gramàtics, o més aviat, «l'actitud olímpica» dels segons, que havia repercutit en la gènesi d'una indiferència dels primers cap a la «gramàtica». Al parer de l'assagista, una de les causes provenia del refús del «cos legislatiu» a l'acceptació de la condició «viva» de la llengua escrita (2011: 223). Aquesta discussió no incumbia —«no entrava en la jurisdicció»—, doncs, Eduard Artells, el qual, com a corrector, no deixava de ser un «escolà d'amén» (2011: 222), sintagma utilitzat, això sí, sense cap to recriminatori, simplement perquè és —són, els gramàtics, en general— el responsable de l'aplicació de la normativa.

Ara bé, fet aquest aclariment inicial, el suecà aprofita el tema del «criteri» i la «funció» dels correctors, tret a la palestra pel barceloní, per dir-hi la seua.

Fuster (2011: 223) torna a mostrar el seu reconeixement cap al gremi, atès que «la intervenció del corrector ha de ser higiènicament obligatòria», sobretot a causa de l'escassa formació «gramatical» de molts dels escriptors, però fins ací; simplement, ha de portar a terme «una mera funció d'ajut», de «col·laboració». L'última paraula, la decisió final, el «criteri», hauria de recaure sobre l'escriptor:

Quan el corrector fa el seu fet com Déu mana —delata un gir, un mot, un lapsus, que li semblen abominables—, sospeso la seva indicació, i l'admeto o la recuso segons el meu «criteri». Això és, trobo, el que hauria de ser la funció del corrector. La darrera paraula, com sol dir-se, ha de ser la de l'«autor». Ni que sigui equivocada! [...] El corrector hauria de ser particularment «conscient» que la seva manipulació s'interfereix en la matèria primera de l'escriptor, que és l'idioma. Hi ha el risc que el corrector substitueixi l'escriptor: que el falsifiqui. I hauria de ser-ne un conseller, només. (2011: 224)

D'altra banda, Fuster retrau a Artells l'exposició de l'anècdota del col·laborador de la *Revista de Catalunya*, P., al qual identifica amb Josep Pla; el desig del suecà és que els escriptors adquirisquen confiança en l'idioma per tal d'evitar aquest «xantatge», aquesta «amença imbècil —o imbecil—», per part dels correctors, dels «encarregats de confecció» (Fuster 2011: 224-225). L'assagista, al marge del que donen a entendre els acadèmics, llança un missatge d'optimisme sobre la vivesa i el dinamisme del català, irreductible a les «taules de la llei» dictades des de l'Institut d'Estudis Catalans. Finalment, encara dedica unes línies a l'expressió estrella que tant molestà Artells —«cagalló de la gramàtica»—: segons Fuster (2011: 225), la frase de Pla, primitivament, no designava els correctors de català, sinó un exseminarista republicà que ensenyava castellà a Vicent Blasco Ibáñez. No obstant això, l'assagista té la sospita que allò que realment disgustà el gramàtic barceloní no era tant una qüestió lingüística sinó de *bons modos*: «No cal dir que el senyor Artells, si per ell fos, suprimiria el mot “cagalló”, no per poc català, sinó perquè li resulta poc fi».

Eduard Artells, lluny de finir la polèmica, decidí allargar-la amb l'article «Ni massa llenguatge ni massa gramàtica: col·laboració», que veié la llum el

mes de novembre. Per no repetir-se, però, el gramàtic remet a altres treballs propis, com «Actitud correcta del corrector», publicat al volum dessetè de *Criterion*, o «Corregits i correctors», de l'abril de 1965 a *Serra d'Or*, on ja n'ha exposat amb anterioritat l'opinió sobre la funció del corrector. Amb tot, el que és interessant és que confessa públicament haver corregit ell *Nosaltres, els valencians*. En l'article anterior, Fuster es planyia perquè havien col·locat uns «llurs» en aquesta obra que l'original no contenia; Artells (1970b: 48), però, s'hi justifica perquè ell només obeïa «les instruccions de la casa editora», alhora que qüestiona que el suecà, que afirma que hi tenia l'última paraula, no els va modificar quan, teòricament, en tenia potestat. Paral·lelament, reprèn el tema inicial de la polèmica, que, per l'encreuament de retrets, havia quedat en un segon pla: la constatació que el mot *clergat* no ha estat una «invenció dels cagallons de la gramàtica», sinó que el diccionari Fabra ja l'incorporava en les definicions d'*anticlerical*, *anticlericalisme* i *eclesiàstic-a*.

Joan Fuster encara tornà a la càrrega amb un tercer article: «Rèplica, probablement inútil, al senyor Artells», aparegut el gener de 1971. El mateix suecà, en carta a Jordi Sarsanedas del 4 de desembre anterior, s'excusa per la seua rèplica i, sobretot, per la decisió que es publiqui en la secció «Lletres de batalla» i no en la seua pròpia, «Restriccions mentals»:

Benvolgut amic:

He vist a l'últim SdO l'article del senyor Artells. No sóc partidari de les polèmiques a la vostra revista, per les raons que exposo al començament de l'article adjunt. Però m'ha semblat que era inevitable una mica de contestació. Naturalment, un cop posat a la màquina, la rèplica m'ha sortit bastant llarga. Ho lamento. Te l'envio per a la secció «Lletres de batalla»: unes segones «Restriccions mentals» sobre el tema serien excessivament improcedents.

Fins aviat.

Ben cordialment.⁸

8 Carta de Joan Fuster a Jordi Sarsanedas, datada el 4 de desembre de 1970 a Sueca. Fons Joan Fuster de la Biblioteca de Catalunya; número d'identificació 17353. Reproduïda per Antoni Furió i Josep Palàcios (2011: 1018).

Efectivament, Fuster lamentava haver mantingut aquest debat en *Serra d'Or*, més que res per l'espai de dos mesos transcorregut entre resposta i resposta —recordem que el primer article de rèplica d'Artells era del juliol i el suecà lliurà aquest nou paper el desembre, és a dir, que, de moment, durava ja mig any—. En qualsevol cas, l'assagista titllava aquest intercanvi de parers de «falsa controvèrsia», atès que el barceloní semblava haver-se enrocat en l'expressió «cagalló de la gramàtica» (Fuster 2011: 239); tanmateix, el suecà vol discutir al voltant d'alguns apunts exposats pel gramàtic. En primer lloc, que el problema de fons que extreia de les intervencions d'Artells «era i és els *límits* i la *forma* de la intervenció dels correctors en els escrits dels literats» (2011: 239-240), no la *necessitat* ni la *competència* que puguen tenir-hi. D'altra banda, que, com que la discussió hauria de ser entre els acadèmics —i no els correctors—, que no han posat *voluntat* per parlar, i els escriptors, gran part dels quals ja practiquen el «menfotisme», la cosa ha quedat en punt mort.

Tot seguit, enumera un «memorial de greuges» per a matisar o contraargumentar diversos aspectes adduïts pel barceloní. El primer, els famosos *llurs* de *Nosaltres, els valencians*: Fuster (2011: 240) desconeixia que Artells n'haguera estat el corrector, però, de totes maneres, es queixa d'una mala distribució del possessiu, la qual cosa el molesta, sobretot, perquè li «desagrada d'arrossegar les manifasseries d'altri». El segon té a veure amb l'ús dels adjectius «gran» o «grossa» aplicats a «animalada»; en els articles anteriors, el suecà es decantava per la primera opció i el corrector, aixoplugant-se en el gust i en la predilecció, per la segona. Fuster (2011: 241) aprofita l'argument d'Artells per exigir que «la mera *preferència* del corrector no substitueixi la de l'escriptor», és a dir, en la línia del que ha defensat a bastament, que el corrector només aconselle, no més ajude, no que *falsifique* l'autor. En el tercer punt, a partir, de nou, del mot «cagalló» —i amb el record de l'expressió «pixar fora de test» que li suprimiren, com hem vist, en l'article «Una tassa de te, un piano, uns tancs, uns dubtes...»—, el suecà analitza la qüestió dels *bons modos*, fins a afirmar que «no és de la incumbència del corrector vigilar el *bon to* de l'escriptor» (2011: 241). En darrer terme, encara remarca que el barceloní no li ha donat cap resposta vàlida sobre la paraula *clero*, pretext original d'aquesta polèmica. Fuster (2011: 242),

que ha fet de «jurat de premis literaris, assessor d'editors subalterns, vigilant de proses i versos públics i amagats», entén —i plany— les dificultats que planteja Artells com a corrector, ja que ell també hi ha hagut d'exercir; més encara, ha hagut de fer de *corrector* amb un grau més de complexitat d'acord amb el context sociolingüístic en què viu: «els lletraferits almogàvers del País Valencià són encara més impermeables a la gramàtica que els del Principat, i ja és dir!».

La controvèrsia —o la *falsa controvèrsia*—, malauradament, es veié interrompuda pel traspàs d'Eduard Artells; de fet, a Fuster ja li va saber greu que aquest últim paper es publicara unes poques setmanes després del decés. Evidentment, des de la revista, tampoc no pogueren evitar que aquella rèplica de l'assagista eixira, com li explica Sarsanedas en carta del 13 de febrer de 1971:

També a nosaltres ens féu angúnia que aquella lletra de batalla, amb aquell títol, sortís quan l'Artells ja era mort. Però quan morí el número ja era imprès i no vam tenir temps de pensar que es moria. Suposo que ja deus pensar que, si haguéssim pogut, hauríem evitat que es produís aquesta desagradable coincidència.⁹

4. Una recapitulació

Comptat i debatut, l'anàlisi dels diferents episodis entre Joan Fuster i els correctors de *Serra d'Or* ens permet extraure'n una sèrie de conclusions. La primera, que, en general, la posició del suecà al voltant del model de llengua literària és clara, tant en la teoria com en la pràctica: des dels inicis, veiem un Fuster preocupat perquè els responsables de *Serra d'Or* no col·loquen cap forma arcaïtzant (*llur*, *ésser* o *hom*) en els seus textos. Al capdavant, ja perfilava la línia que, uns anys després, defensaria i desenvoluparia en «Maneres de parlar», també des de les pàgines de la capçalera de Montserrat: la necessitat

⁹ Carta de Jordi Sarsanedas a Joan Fuster, datada el 13 de febrer de 1971 a Barcelona. Fons Joan Fuster de la Biblioteca de Catalunya; número d'identificació 17358. Reproduïda parcialment per Antoni Furió i Josep Palàcios (2011: 1018).

d'una «via intermèdia, equidistant i equilibrada» entre els *residus* (les formes de la perifèria, dels vells i de les classes populars) i la *norma* (pròpia del centre geogràfic, dels joves i dels sectors més conreats intel·lectualment), per a l'«ús» comú del català (Fuster 2011: 166). D'acord amb aquesta convicció, no tenia cap altra alternativa més que *distanciar-se* dels «escolans d'amén» que aplicaven la normativa fabriana sense tenir en compte la pèrdua de vivesa i dinamisme que sofria la llengua —una llengua, no ho oblidem, que vivia en un context d'opressió, de persecució i de prohibició.

La polèmica amb Eduard Artells —a *Serra d'Or* com a camp de batalla dialèctica— resultava, des d'aquesta perspectiva, ben suggestiva, atès que ambdós hi etzibaven arguments interessants que podien fer reflexionar els lectors de la revista. Igualment, s'hi plantejava el debat sobre quin havia de ser el límit d'actuació i el paper dels correctors. Per a Fuster, ja ho hem vist, la participació d'aquests s'havia de basar, simplement, en l'«ajut» i la «col·laboració» amb l'escriptor, que era el que, fet i fet, havia de tenir la capacitat de decisió. En aquest sentit, recordem que la redacció de *Serra d'Or* li modificà una expressió, cosa que en condicionà el significat resultant i hi generà la resposta d'un lector; és a dir, un acte dels correctors tingué unes determinades conseqüències —lleugeres, sí, però no podem saber mai si la versió original també les hauria suscitées— en l'autor.

Si obviàrem alguns dels exabruptes, com el de «cagallons de la gramàtica» —que, fets en públic, en realitat, tenien la finalitat de provocar i de despertar un petit somriure en el lector—, podríem plantejar ara, cinquanta anys després, les mateixes preguntes de fons: fins on s'han de ficar els correctors?; què han de corregir i què no?; tenen *dret* a tenir cura dels *bons modos* si no és aquesta la voluntat de l'escriptor?; quin paper hi juguen els uns i els altres?; de qui és l'última paraula? Les respostes generarien un —altre— debat força enriquidor, però això ja escapa a l'objectiu d'aquest article.

Bibliografia

- ARTELLS, E. (1970a) «Nosaltres, els estiracordetes», *Serra d'Or*, XII, 130, p. 69.
- (1970b) «Ni massa llenguatge ni massa gramàtica: col·laboració», *Serra d'Or*, XII, 134, p. 48.
- CANO, J. À. (2022a) *Joan Fuster i Serra d'Or. Els articles seriatos (1968-1984)*, València, Publicacions de la Universitat de València / Càtedra Joan Fuster.
- (2022b) «Els articles inèdits de Joan Fuster a *Serra d'Or*», dins Josep Lluís Gómez Mompert, Joan Manuel Tresserras, Empar Marco, Francesc Pérez i Moragón i J. Àngel Cano, *Joan Fuster i el periodisme*, València, Publicacions de la Universitat de València / Càtedra Joan Fuster, pp. 145-190.
- FAULÍ, J. (2005) «Del no-res a la plenitud en 65 anys (1939-2004)», dins Francesc Xavier Altés i Aguiló, Josep Massot i Muntaner i Josep Faulí, *Cinc-cents anys de Publicacions de l'Abadia de Montserrat*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 89-123.
- FERRÉ, C. (2000) *Intel·lectualitat i cultura resistents: «Serra d'Or», 1959-1977*, Cabrera de Mar, Galerada.
- FURIÓ, A.; PALÀCIOS, J. (2011) «Notes explicatives i materials complementaris», dins Joan Fuster, *Obra completa. Volum tercer. Assaig, II*, Barcelona / València, Edicions 62 / Diputació de Barcelona / Publicacions de la Universitat de València, pp. 961-1119.
- FUSTER, J. (1968) «Resposta a Víctor Mora: “Fuster i els fets de Txecoslovàquia”», *Serra d'Or*, X, 110, pp. 1-5.
- (1970) «Converses (relativament) filològiques», *Teleestel*, 190, p. 33.
- (1980) «Aforismes sense transcendència», *L'Espill*, 6-7, pp. 15-21.
- (2005 [1a ed. 1984]) *Sagitari*, Alzira, Bromera.
- (2011) *Obra completa. Volum tercer. Assaig, II*, Barcelona / València, Edicions 62 / Diputació de Barcelona / Publicacions de la Universitat de València.
- (2012) *Correspondència, XIII. Max Cabner*, València, Càtedra Joan Fuster de la Universitat de València / Institut d'Estudis Catalans / Tres i Quatre.
- MASSOT, J. (2008) «Joan Fuster i *Serra d'Or*», *Anuari Verdaguer*, 16, pp. 319-342.
- (2010) *Escriptors i erudits contemporanis. Novena sèrie*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MORA, V. (1968) «Fuster i els fets de Txecoslovàquia», *Serra d'Or*, X, 110, p. 1.
- SIMBOR, V. (2012) *Joan Fuster: el projecte de normalització del circuit literari*, València, Publicacions de la Universitat de València/Càtedra Joan Fuster.
- SOLÀ, J. (1977) *Del català correcte al català incorrecte. Història dels criteris de correcció lingüística*, Barcelona, Edicions 62.
- SÒRIA, E. (2003): «Ser Joan Fuster. Reflexionar, debatre, donar llum», dins Isidre Crespo (ed.), *Joan Fuster. De viva veu*, Catarroja / Barcelona / Palma, Afers, pp. 436-455. [Publicada originalment en *L'Illa*, hivern, 1992, pp. 3-13].

Joan Fuster i el ‘Tirant lo Blanc’

[Joan Fuster and *Tirant lo Blanc*]

MIREIA FERRANDO SIMÓN

IES Isabel de Villena

ferrandomireia@gmail.com

RESUM: Joan Fuster es va interessar per la novel·la medieval *Tirant lo Blanc* al llarg de tota la seua vida. A pesar d'això, no va recollir en un llibre totes les seues aportacions sobre el tema. L'objectiu d'aquest article és reunir i examinar totes aquestes contribucions esparses a l'estudi del clàssic fetes per Fuster; unes contribucions que prioritzen l'anàlisi de la recepció de l'obra, tant en la seua època com en les posteriors.

PARAULES CLAU: Joan Fuster, *Tirant lo Blanc*, literatura catalana medieval, recepció, sociologia literària

ABSTRACT: Joan Fuster was interested in the medieval novel *Tirant lo Blanc* throughout his life. However he did not compile all his contributions on the subject in a book. The aim of this paper is to bring together and to analyse these scattered contributions to the study of the classic made by Fuster, which prioritise the analysis of the reception of the novel, both in the past and in the present.

KEYWORDS: Joan Fuster, *Tirant lo Blanc*, Catalan Medieval Literature, reception, literary sociology

Recepció: 13/04/2022. Acceptació: 05/05/2022. Publicació: 27/07/2022

1. Joan Fuster i la història cultural

Joan Fuster es va interessar, al llarg de tota la seua vida, per la història social de la llengua i per la història de la literatura, disciplines enteses com a manifestacions concretes de la història cultural. En les seues indagacions, mirava d'anar més enllà dels mèrits estrictament literaris de les obres i tractava de reconstruir-ne la circumstància social, la història externa, com a via per comprendre-les, però també per entendre l'esperit d'un temps antic i les seues conseqüències en el present, especialment pel que fa a l'evolució de la consciència nacional i lingüística dels valencians. Aquesta manera de llegir la història també es dona en els seus papers sobre el *Tirant lo Blanc*, de manera que convergeixen, ací, per a nosaltres, l'interés pel Fuster lector i l'interés per la lectura que fa de l'obra aquest lector.

Convé considerar, doncs, la circumstància particular de Fuster a l'hora de confegir els seus estudis d'història literària, per tal de comprendre, en tot el seu abast, la visió que tenia del *Tirant*. Altrament, podria semblar que alguns dels seus treballs d'història cultural tenen avui una importància relativa en haver-se vist afectats pel pas del temps. Podria ser aquest el cas de les indagacions sobre l'obra de Joanot Martorell que, vistes des de la nostra posteritat —més encara, des de la posteritat dels especialistes en el *Tirant*—, semblen ja superades, tal com s'ha d'esperar del funcionament normal d'una cultura, que es construeix corregint i augmentant, per dir-ho amb una expressió seua. Però hi ha un matís important que cal fer, si més no en el cas fusterià, entre la pèrdua d'una certa vigència de les dades manejades —mai no tota— i l'interés interpretatiu.

Els assajos històrics de Fuster, breus o extensos, amerats d'una perspicàcia interpretativa privilegiada i d'una gran erudició —per bé que pretesament dissimulada gràcies a l'habilitat expositiva—, tenen avui i encara un gran valor. De fet, no són pocs els estudiosos que recorren sovint als seus estudis buscant estímuls per a la reflexió a partir del que ell va comentar sobre un aspecte o un altre. Molts d'aquests treballs han estat decisius a l'hora d'esperonar camins d'investigació profitosos que han fet avançar el coneixement d'una manera notable.

Les aportacions de Fuster sobre el *Tirant* i les portes que aquestes han obert justifiquen, de sobres, el deute de la catalanística amb Fuster; un deute que es fa encara més gran si tenim presents les circumstàncies poc propícies per al treball intel·lectual a les quals hagué de fer front, de Sueca estant, durant les primeres dècades de la postguerra, especialment pel que fa a la consulta de fonts i a la construcció d'una biblioteca personal. En una carta de 1964 a Joan Coromines, per exemple, reconeixia com el condicionaven aquestes dificultats:

Visc completament al marge de tot aquest remot món bibliogràfic de «revues», «bulletins» i «mélanges» en què us moveu els especialistes [...]. Aquesta desconexió meva, irremeiable, quan l'he arribada a mesurar en els seus termes exactes, m'ha obligat a desistir d'aplicar-me a una mena de treballs que sempre m'havia il·lusionat: la història literària. [...] Des de Sueca, aïllat, i amb una biblioteca mediocre, no puc arriscar-me a tocar segons quins temes. (Fuster / Coromines 2002: 364-365)

A les dificultats per a disposar de mitjans bibliogràfics, se sumava la necessitat de tenir uns ingressos. Fuster n'era conscient i hagué de conjugar aquest vessant d'estudis de la nostra història literària, que sempre l'havia «il·lusionat», amb els encàrrecs editorials i els centenars de col·laboracions periodístiques anuals que feia *pro pane lucrando*, per dir-ho amb una altra expressió seua; uns treballs que, entre altres temes, el van portar a examinar l'obra de grans figures medievals, sobretot valencianes, com ara sant Vicent Ferrer, Jaume Roig, Isabel de Villena, Ausiàs March o Joan Roís de Corella. Més de deu anys abans de la citada carta a Coromines, al voltant de 1959 (Pérez i Moragón 2006: 17), en la sol·licitud d'una beca adreçada a la Fundació Juan March, ja reconeixia aquests entrebancs, adduint que, per a un assaig que es proposava fer, necessitava, d'una banda, «alguns llibres que no tinc al meu abast» i, de l'altra, «un temps que ara per ara he de dedicar a l'escriptura d'articles de periòdic o de llibres que no m'interessen tant, perquè això és el que dona diners» (2006: 33).

El treball intel·lectual i el deure professional van estar tothora marcats per una ferma vocació d'assagista. Dit d'una altra manera, tots els seus papers,

també els historiogràfics, es van arrecerar des de ben prompte sota el paraigua de l'assaig, un gènere que li permetia posar èmfasi en la subjectivitat i en la llibertat discursiva. Com va apuntar Josep Iborra (2012: 217), Fuster, com a historiador, fou també un assagista:

No hi ha un tall marcat entre la seua producció dedicada a l'especulació sobre temes generals i la que ha dedicat a temes històrics. [...] Fuster interroga la història —una dada, un episodi, un text— i tracta de donar-ne una resposta, sempre aproximada, hipotètica. O, simplement, es conforma a obrir un interrogant que apunta un problema, una possible línia d'investigació i d'estudi.

No ens han de confondre la voluntat, o l'estratègia, de situar-se en el camp assagístic ni, de retruc, la de desmarcar-se d'etiquetes com «tècnic en literatura comparada» o «especialista» a l'hora de fer història. Darrere de cada treball, fins i tot de l'article periodístic fet per encàrrec, hi ha amagada una gran feina de documentació i implícita una quantitat ingent d'informació, per bé que de vegades dissimulada en favor de la fluïdesa discursiva, però tractada sempre amb rigor històric.

Els papers de Fuster sobre el *Tirant* mostren ben nítidament tota aquesta «circumstància» personal. Resseguir-los permet entreveure el *modus operandi* de l'escriptor: l'articulisme frenètic de les primeres dècades com a mitjà de subsistència, les notes de lectura que esdevindran la llavor de reflexions cabdals, la prevenció davant les limitacions bibliogràfiques a què va haver de fer front, l'intercanvi d'opinions continu amb amics i companys del gremi, l'àvida curiositat intel·lectual i la sòlida disciplina de treball.

2. L'interés de Fuster pel *Tirant*

El diàleg que va mantenir Fuster amb Martorell no va donar com a resultat cap treball monogràfic ampli, però sí que va produir reflexions i observacions ben suggeridores. Qüestions com les de l'autoria i la circulació editorial, converti-

des en recerques gairebé detectivesques, o com l'adscripció genèrica de l'obra i la seua «modernitat», que començaven a plantejar-se pels anys quaranta i cinquanta, no podien escapar a la seua curiositat ni passar-li desapercebudes en el seu examen particular de la novel·la.

El primer text imprès sobre el *Tirant* que coneixem de Fuster, «Hipòtesi sobre el *Tirant*», va ser publicat per primera vegada a la revista *Pont Blau* l'any 1953, tot i que l'havia escrit un any abans. L'últim testimoni de la reflexió fusteriana sobre l'obra és la conferència «Consideracions sobre el *Tirant*» (1991), pronunciada en el marc del IXé Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes, celebrat a Elx i Alacant un any abans del seu decés. Això, ja d'entrada, posa en evidència un interès constant pel tema i convida a analitzar l'evolució de les seues reflexions al voltant de la qüestió; unes reflexions que es desenvolupen al llarg dels anys al compàs de relectures, converses i avanços en les investigacions sobre l'obra. Entre 1952 i 1991 hem localitzat articles periodístics i comentaris esparsos en textos de temàtica diversa que s'ocupen de la novel·la. Una part de les nostres informacions provenen també de les dades que hem extret de la seua correspondència, així com de les consultes a l'Arxiu de Joan Fuster de Sueca i a l'Hemeroteca Municipal de València.

Tota aquesta producció no s'ha estudiat encara en la seua globalitat. Ací proposem examinar-la seguint un ordre cronològic. N'estructurem l'anàlisi en tres etapes, que sols s'han de prendre com a un recurs merament expositiu. Fins i tot gosem etiquetar cada una d'aquestes etapes amb una denominació convencional, que fa referència a termes emprats pel mateix Fuster en cada etapa: les *reflexions* inicials (1947-1962), les *lectures* socioculturals (1962-1983) i les *consideracions* finals (1983-1992). Això ens possibilitarà resseguir l'evolució del pensament de l'escriptor, que ja des de la immediata postguerra, es convertí en un dels millors coneixedors del *Tirant*, tot i que no deixarà mai de considerar-se'n un simple «lector curiós», tal com encara va remarcar en el seu parlament de 1991 sobre el *Tirant*.

3. Les reflexions inicials (1947-1962)

Situem l'inici de l'interès de Fuster pel *Tirant* cap a 1947, data de la publicació de la novel·la per l'Editorial Selecta, acompanyada d'un estudi preliminar de Martí de Riquer. Fuster la degué adquirir ben aviat, si, com hem pogut documentar en un altre estudi (Ferrando Simón 2018), fou en 1948 quan començà a usar en la revista *Verbo* els pseudònims T. Blanch i T. B.,¹ que ja havia utilitzat poc abans en *Víspera* i en l'*Almanaque de Las Provincias*. La contribució més notable d'aquests anys va ser la «Hipòtesi sobre el *Tirant*» (1953), que apareixerà reeditada com a «Reflexions sobre el *Tirant*» dins de *Figures de temps* (1957), amb data d'escriptura de 26 d'agost de 1952.² Com a punt final d'aquesta etapa i inici de la següent escollim la publicació de l'assaig *Poetes*,

1 Un dels articles que vam atribuir a la mà de Fuster sota aquests pseudònims és «Otras rutas de Don Quijote» (*Verbo* 12, juliol-agost 1948), ple de «comentarios cervantoides». Si bé no estem en condicions de demostrar una relació directa entre l'ús d'aquest pseudònim i el títol de la novel·la del xv, ens sembla que, si més no, cal apuntar-ho com a probable.

2 Els canvis entre l'entrada del diari, més extensa, i l'article publicat a *Pont Blau* no són significatius perquè no n'afecten el contingut. En la major part dels casos, es tracta de supressions (potser per qüestions d'espai) i de reformulacions, matisos o aclariments (potser pel caràcter «públic» que adquiria el text). Alguns exemples d'això són: la supressió, en 1953, de l'oració «Al capdavant, el *Quijote* era una sàtira dels llibres de cavalleria i també una sàtira de la cavalleria» o de l'oració «Els seus autors no pequen, evidentment, de ressentits, ni de reformadors o inconformistes»; el canvi de «No fóra lògic, però, de refiar-se'n massa» a «No serà lícit, però, refiar-se'n»; o l'afegit de 1953 «(Empre el mot burgesia en una accepció sociològica, neutra, no socialista, polèmica)». Hi ha algunes modificacions, encara, que també assenyalen la voluntat de trobar un to més ponderat a l'hora de formular opinions, en atenció al caràcter d'«hipòtesi» que es destaca al títol, expressament buscat per a aquesta versió del text. En són exemples el pas de «No cal ésser gaire agut ni gaire atrevit per a suposar que, en realitat, allò que Cervantes hi pondera no és l'humorisme del *Tirant* en tant que...», el 1952, a «Perquè, al meu veure, [...]», el 1953; o el canvi de «D'aquí que Cervantes lloàs el *Tirant* en allò que reflecteix l'aburgesament dels cavallers: quan els presentava com a homes corrents» a «I m'ho confirma el que Cervantes, després, lloàs el *Tirant* perquè presentava els cavallers com a hòmens corrents»; o de «Cervantes, sota el seu plàcid tarannà, amaga un revoltat; els valencians comencen per no revoltar-se. Allò que en el *Quijote* és ferment revolucionari, en el *Tirant* no passa d'ésser esplai irresponsable» a «Cervantes, sota el seu plàcid tarannà, amaga un revoltat; els valencians comencen per no revoltar-se. Allò que en el *Quijote* és ferment revolucionari, en el *Tirant* no passa d'ésser esplai irresponsable»; o de «Significa, per a nosaltres, el principi de la fi» a «Significa, per als Països de Llengua Catalana»; o de «El *Tirant* ens en dóna algunes pistes» a «Encara que sense cap corroboració exterior, em sembla lògic considerar *Tirant lo Blanc* com una mostra d'això, que cal explorar».

moriscos i capellans (1962), en què s'interessa per les lectures dels valencians quatrecentistes, entre les quals ocupa un lloc destacat el *Tirant*.

Que Fuster ja havia llegit el *Tirant* poc temps després de 1947 ho posa en evidència el fet que parle d'una relectura de l'obra en la nota escrita l'any 1952 com a una de les entrades del seu diari de lectures: «Una idea que m'ha acompanyat, insistent, en aquesta nova lectura del *Tirant lo Blanc* [...]». Gràcies a la correspondència amb altres lletraferits coneixem que el *Tirant* ja suscitava algun intercanvi d'opinions en aquests anys. Entre ells destaca Ernest Martínez Ferrando, que s'interessava ara i adés pel parer de Fuster, si més no a partir de 1952. Aquesta nova lectura del *Tirant* podria haver estat suscitada per l'aparició de l'estudi de Dámaso Alonso «*Tirant lo Blanc, novela moderna*» (1951), al primer número de la *Revista Valenciana de Filología*. Degué ser l'esperó que el va impulsar a rellegir la novel·la. Ho suggereix el fet que Martínez Ferrando, en carta (19-VII-1952), comentà a Fuster les seues impressions sobre l'article del filòleg castellà: «M'ha agradat molt llegir l'estudi de Dámaso Alonso sobre el *Tirant*. Diu coses que es tenien ja pensades, però que ell exposa i desenrotlla amb deliciosa claredat» (Fuster / Martínez Ferrando 1991: 79). Un mes després, Fuster se'n farà ressò en l'esmentada nota de lectura. De Fuster, també en coneixem l'opinió gràcies a la carta que dirigí a Vicenç Riera Llorca (6-II-1953):

Estic ara llegint coses de Martí de Riquer: indiscutiblement aquest és l'home que més sap de literatura catalana medieval, només que té mentalitat d'entomòleg (és extraordinària la diferència que hi ha entre la seua introducció al *Tirant*, per exemple, i l'estudi que sobre aquesta novel·la ha fet Dámaso Alonso; el filòleg castellà, sense especialitzar-se, ens ha fet observacions i comentaris de què és totalment incapaç Riquer). (Fuster / Riera Llorca 2020: 461)

A Fuster l'atreia la mirada àmplia de Dámaso i la posada en perspectiva de l'obra. El filòleg castellà hi defensava el realisme i la modernitat del *Tirant* i situava el llibre, «la millor novel·la europea del segle xv», com un precedent del *Quixot*: «el latigazo que podía excitar la imaginación de Cervantes». (Alonso 1951: 179)

Però, de totes aquestes mostres primigènies d'interés, convé que ens aturem en «Hipòtesi sobre el *Tirant*». L'article fa ja evident que Fuster és un lector més inclinat a la *reflexió* sobre la «circumstància cultural» i la «dimensió política oculta» de l'obra que no a la lectura des d'una perspectiva estrictament literària. La reflexió, en aquest cas i en totes les incursions posteriors, tendirà cap a l'anàlisi de l'entramat ideològic de la novel·la i de l'època en què s'escriu. Ací, si Fuster hi posa en contrast el *Tirant* i el *Quixot* de Cervantes, ho fa per confrontar «l'actitud última —psicològica o cultural— que originà cada un d'aquells dos llibres», ja que «s'encaren amb un mateix fet eticosocial, la cavalleria i el seu repertori de valors: però no des d'una mateixa convicció espiritual» (Fuster 1953: 198). Aquesta «convicció espiritual distinta» distanciarà sengles novel·les, ja que inclinaria Martorell cap a l'humorisme innocent i gratuït —el *Tirant* seria «irreverent per familiaritat i no per escepticisme»— i Cervantes, que ja posseiria una consciència nova que possibilita l'esperit crític, cap a la ironia i la sàtira envers el món medieval. El *Tirant* reflecteix «el trànsit del tipus de vida aristocràtic, en el sentit cortesà i cavalleresc de l'Edat Mitjana, a un tipus de vida distint, representat per la burgesia. [...] El *Quijote* fou l'obra d'un intel·lectual ja íntegrament burgès». (1953: 199)

En relació amb el *Quixot*, Fuster veu en el *Tirant* una novel·la amb un «pes nacional» més gran, que relaciona amb les gestes glorioses de Roger de Flor. Fuster imagina Martorell i Galba com «uns desil·lusionats davant una empresa nacional que se sent frustrada. *Tirant lo Blanc*, que corona el moment de màxima esplendor de la literatura catalana, seria alhora el llibre de la nostra decadència, el reflex d'una descomposició interior». Reflectiria la proximitat «d'una imminència vaga i amarga»: «la postergació política» de la Corona d'Aragó, el «fracàs nacional» (1953: 200). De fet, arriba a definir el *Tirant* com «el secret drama de la Catalunya del xv». (1953: 201)

Fuster llig la novel·la des del prisma nacional: li interessa preguntar-se per «quin era l'estat d'esperit dels catalans d'aleshores: què hi pressentien, com reaccionaven davant el procés històric de què eren protagonistes». I aventura que «Si la consciència nacional hagués estat sòlida, la reacció d'aquells hòmens clarividents hauria estat vindicativa, violenta potser. [...] En el *Tirant*

s'evoca, disfressada, la glòria del nostre passat. [...] Cervantes no enyora: lluita». (1953: 200).

Fuster hi planteja unes qüestions, a manera d'hipòtesi, i n'aventura respostes, però reclama que se n'ocupe no «l'erudit minuciós, aclaridor de dades i dates», sinó «aquella altra mena d'investigador que es dedique a recollir i exposar què han pensat i què han sentit els catalans en alguns períodes decisius de llur existència col·lectiva» (1953: 200). Aquestes paraules apunten ben nítidament la seua manera de concebre l'estudi de la història literària.

La «Hipòtesi» suscita comentaris per part d'amics i coneguts, com la felicitació de Josep Maria de Casacuberta o els suggeriments d'Ernest Martínez Ferrando. El narrador valencià, en carta de 29 de novembre de 1953, li comunica que ha llegit l'article «amb força interès», i tot seguit exposa a Fuster les seues observacions sobre la hipòtesi que planteja, que, «pel que té de depriment, no és gaire agradable» (Fuster / Martínez Ferrando 1999: 151). Convé amb Fuster que l'obra «*marca una descomposició interior*, una desil·lusió, encara que no siga d'una manera preconcebuda», i defensa que aquesta visió només s'explica des de l'autoria valenciana: «hauria estat difícil que un català del xv es manifestés amb un humorisme tan gros sobre una gesta nacional tan respectable com fou la d'Orient un segle abans»; en conseqüència, «havia d'ésser un valencià, és a dir, un escriptor que ja va sentint-se allunyat de Catalunya» el que interpretés l'expedició a Orient com «un espectacle divertit» i «en fes una mena de vodevil» (1999: 152). I recorda que, mentre la segona meitat del segle xv fou un període crític per a Catalunya, «a València s'hi vivia bé» i floria una burgesia que «podria permetre's fer humor sobre els fets tan impressionants de Constantinoble». (1999: 152)

Aquesta mena d'observacions engresquen Fuster. En una altra carta (2-XII-1953), Martínez Ferrando es pregunta si la manca d'un sentiment patriòtic d'arrels profundes entre els valencians podria relacionar-se amb la ironia o humor de Joanot Martorell, una «ironia que no es produiria entre els catalans» (Fuster / Martínez Ferrando 1999: 155). Fuster (4-XII-1953) respon a les observacions de Martínez Ferrando en aquests termes: «Obrin a la meua "hipòtesi" una perspectiva que em plau: que el *Tirant*, tal com és, no podia haver-lo escrit

més que un valencià» (Fuster / Martínez Ferrando 1999: 156). Així, considera que la «diferència de situació material i espiritual» entre el Principat i València a la segona meitat del segle xv «s'ajusta a la precocitat de la nostra burgesia, de la qual naix el *Tirant*. Caldria àdhuc comparar el to del *Tirant* amb el de *Curial e Güelfa*, i apreciar la distància d'anys que els separa». Es pregunta si ha «fet bé parlant de “desil·lusió”, o si més aviat calia dir “indiferència”. Crec que fou una “desil·lusió”, però seria necessari justificar-ho». Quant a l'observació de Martínez Ferrando sobre la «manca de patriotisme pregon» del valencians, Fuster creu que «s'hauria de referir a tot un conjunt de problemes referent a l'esperit amb què els valencians participaven en la vida política total de la Confederació». (Fuster / Martínez Ferrando 1999: 157)

Les respostes de Fuster sobre les qüestions que li planteja Martínez Ferrando són també interessants, perquè hi reconeix les insuficiències bibliogràfiques amb què treballava i que, al seu parer, l'allunyaven de poder abordar el tema adequadament. En efecte, la visió de Fuster està molt influïda per la historiografia nacionalista del Principat, que insisteix en la decadència de Catalunya a partir del veredict de Casp (1412). En la mateixa missiva assegura que els seus coneixements en matèria històrica són massa elementals i que, en aquells moments, en 1953, l'única font historiogràfica sobre els Països Catalans de què disposa és el breu manual *Història de Catalunya* (Mèxic, 1946), de Ferran Soldevila i Pere Bosch-Gimpera, que considera «insuficient». Confessa també que ha fullejat la *Historia de España* de Soldevila en curs de publicació, «tan interessant des del punt de mira “català”, però que no ha comprat perquè era «caríssima». Ací veiem una de les maneres que tenia Fuster de recollir bibliografia: aquesta *Historia de España* «és una obra que hauria comentat amb gust als diaris d'ací, “a canvi” d'un exemplar, però no sé qui l'edita...». (Fuster / Martínez Ferrando 1999: 157)

A pesar d'aquestes dificultats, Martínez Ferrando, en les respostes successives, l'anima perquè «no abandoni el tema del *Tirant*; vostè podria fer un estudi definitiu» (3-I-1954) (Fuster / Martínez Ferrando 1999: 160), que «malgrat tanta cosa que pugui desconèixer escrita sobre el *Tirant* vostè hauria d'insistir» i que «caldrà procurar-li bibliografia suficient. El tema és irresistible i convindria que un valencià l'estudiés a fons: vostè és el millor preparat»

(1-IV-1954) (Fuster / Martínez Ferrando 1999: 174). Si remarca la conveniència que un valencià ben preparat s'ocupe del *Tirant* és perquè creu que es troba en millors condicions de comprendre molts aspectes de l'obra. Fuster, en una carta datada el 19-III-1954 (Fuster / Martínez Ferrando 1999: 170) li havia fet notar que Sigfrid Bosch havia estat incapaç de relacionar «l'ambient orientaltzant de Catalunya» amb la procedència valenciana dels dos llavors suposats autors de la novel·la, Martorell i Galba.³

En carta de nou a Martínez Ferrando (7-IX-1954) (Fuster / Martínez Ferrando 1999: 190), Fuster, a més de reincidir en les dificultats bibliogràfiques, li exposa el seu interès per estudiar el context del *Tirant*:

Aquests últims dies, que no tenia feina, m'he dedicat a fullejar revistes i publicacions erudites —les poques que tinc: núms. solts dels annals del “Centro”, del butlletí de la Castellonca, algun llibre...—. Vaig a la caça de notícies, si és possible de texts significatius, que puguen convenir a la interpretació del *Tirant* que voldria assajar. M'interessa esbrinar quin era l'estat d'esperit dels valencians contemporanis de Martorell, llur manera de pensar davant els canvis que aleshores es realitzen (canvis polítics i culturals).

A Fuster li agradaria desenvolupar la seua «Hipòtesi» primerenca, voldria assajar-la, però li manca material de consulta. Tot i l'ofertament de Martínez Ferrando (1999: 195) —«Digui'm si li interessa alguna cosa de la bibliografia sobre el *Tirant* que jo li puga procurar»—, finalment Fuster deixarà aparcada aquella interpretació que volia assajar en favor d'un encàrrec editorial (15-X-1954): «Ja veurem si més endavant us demane alguna cosa relacionada amb el *Tirant*. Ara estic escrivint un “rollo” per a la Biblioteca Raixa: *El descrèdit de la realitat*, sobre l'evolució de l'art modern». (Fuster / Martínez Ferrando 1999: 200)

3 Fuster destaca que Sigfrid Bosch, en parlar de «l'ambient orientaltzant de Catalunya, no fa ressaltar el fet més elemental: que els autors del *Tirant* eren valencians. [...] No és que Bosch oblide que Martorell i Galba fossen valencians: és que sembla que els imagine vivint al Principat; és que, en realitat, aquest investigador pensava ben poc en València a l'hora d'investigar».

Amb la publicació d'*El descrèdit de la realitat* (1956), Fuster va alternar la feina d'articulista, per necessitats econòmiques, amb un decidit propòsit de professionalitzar-se com a escriptor. La decisió de dedicar-se plenament a l'escriptura fou arriscada, perquè no li assegurava uns ingressos regulars. D'ací que la compatibilitzara amb la de col·laborador assidu d'alguns diaris o revistes que li oferien una certa compensació econòmica pels seus textos. Fou en la segona meitat dels cinquanta quan es donà a conèixer com a poeta, com a assagista —recordem títols com *Les originalitats* (1956) i *Judicis finals* (1960)— i com a «lector» dels grans clàssics valencians Vicent Ferrer, Ausiàs March, Jaume Roig, Joan Roís de Corella i Isabel de Villena, que donarien lloc a llibres com *Pàgines escollides de sant Vicent Ferrer* (1955) o *El món literari de sor Isabel de Villena* (1957). Tots, llevat de Joanot Martorell.

Una bona part de les seues lectures dels clàssics, la divulgà al diari *Levante*, sobretot en el suplement cultural *Valencia*. És ací, concretament entre 1955 i 1958, on hem localitzat almenys sis articles que s'ocupen del *Tirant* com a tema central, encara que també sovintegen les al·lusions a l'obra en textos sobre altres temes o autors de l'època.

Aquests articles busquen destacar aspectes sobre la novel·la i el seu context que puguen despertar la curiositat cultural dels lectors. Així, en «Cervantes y el *Tirant*» (23-IV-1955) s'ocupa de la interpretació dels elogis al *Tirant* per part de Cervantes, un autor que els lectors sí que podien conèixer més fàcilment que a Martorell; en «Martorell, caballero y burgués» (16-IX-1955) comenta idees que ja havia assajat en la seua nota de lectura referents a l'actitud de burla, innocent i deliberada, que comparteixen el *Tirant* i el *Quixot*, tot fent-se ressò de les anàlisis de Dámaso Alonso: «El 'humorismo' que los críticos señalan en el T. ¿no será el comienzo de una trayectoria intelectual que llegará a la plenitud en la 'ironía' cervantina?»; en «Sobre la inmoralidad del *Tirant*» (5-VII-1957), Fuster es recrea a explicar l'erotisme i la procacitat de la novel·la;⁴

4 En un article molt posterior, «Literatura y concupiscencia» (*Tele/Exprés*, 2-VII-1973), Fuster descriu el *Tirant* com «un libro erótico magnífico. [...] su fondo fálico, su obsesión pechugona, son decisivos». Comença aquest article revelant que té entre mans un encàrrec editorial sobre la importància de l'erotisme

en «Esquema de una educación caballerisca» (19-VII-1957), Fuster reflexiona sobre l'ambigüitat ideològica de Martorell pel que fa als valors ètics medievals i comenta un passatge de la novel·la, de to didàctic, sobre l'educació que han de rebre els fills dels nobles, ja que «en estos pequeños detalles se trasluce, con innegable verdad, un poco de la vida de nuestra gente en el siglo xv; en «Fecha y dedicatoria del *Tirant lo Blanc*» (30-V-1958), recull els dubtes i les aportacions de diversos estudiosos com Entwistle, Marinesco o Riquer sobre la data de redacció del llibre, i conclou que l'escriptura del *Tirant* s'hauria de situar entre 1460 i 1463-1470, mentre que l'última notícia que es té de Martorell és de 1462; finalment l'article «Lectoras egregias del *Tirant*» (21-X-1955) aborda el particular èxit de la novel·la entre el públic femení i comenta els casos de dames nobles o il·lustres com la valenciana Isabel de Lloris, Isabel d'Este, marquesa de Màntua, o l'emperadriu Caterina de Rússia.⁵

Entre les aportacions més rellevants d'aquests articles cal destacar les reflexions sobre la immoralitat del *Tirant*, actitud que Fuster explica com una resposta a l'amor convencional del món dels cavallers, en consonància amb el caràcter realista de la novel·la i el to dels poemes eroticoburlescos de l'anome-

dins de la literatura catalana. Més tard, l'any 1981, en «Un “symposium” a fer», publicat en *Qué y Dónde*, Fuster (2011: 669) cita el *Tirant* com a objecte d'estudi dins d'un eventual congrés sobre l'erotisme en la literatura: «¿I per què no fer un “Simposi d'Estudis Eròtics al País Valencià?” [...] Una mitja dotzena de ponències salta a la vista. ¿Les enuncio? “De *Tirant lo Blanc* a Cremades”, “Ausiàs Marc, bisexual” [...]». També en «Dialectologia del Baix-Ventre», el mateix any i en la mateixa capçalera, es recorda del *Tirant* en parlar sobre la lexicografia valenciana relacionada amb les parts íntimes: «¿Caldrà tenir en compte també els eufemismes? “L' enamorada llança”, del *Tirant*, per exemple».

5 Albert Hauf cita aquest article de dues maneres diferents: primer, com a «Lectores egregios del *Tirant*» amb data 21-IX-1955, inventariat al número 85 (Hauf 1993: 103); després, sense cap explicació, aquest títol desapareix i se cita l'article «Lectoras egregias del *Tirant*», amb data 21-X-1955 i inventariat al número 84 (Hauf 1994: 321). En un altre treball sobre Joan Fuster i el *Levante*, Joan Borja (1998) cita, només en masculí, «Lectores egregios del *Tirant*», amb data 5-VII-1957 i col·locat al número 189. Encara més, el títol que consta en una llista de l'Arxiu Joan Fuster, feta segurament amb posterioritat a la mort de l'escriptor, és el de «Lectores egregios del *Tirant*», i no hi apareixen les lectores. La consulta directa de la font ens permet concloure que no es tracta de dos articles diferents, sinó d'un únic article, i que aquest porta per títol «Lectoras egregias del *Tirant*», fet que s'adiu molt millor al contingut del text. Potser la confusió entre el masculí i el femení ve donada perquè en l'índex d'autors i matèries corresponents als cent primers números del suplement *Valencia* confegit per José Martínez Ortiz amb motiu de l'efemèride centenària i publicat en les pàgines del suplement, consta el títol «Lectores egregios del *Tirant*».

nada escola satírica valenciana. L'article es fa ressò de l'estudi de Sigfrid Bosch, «Les fonts orientals del *Tirant lo Blanch*» (1949-1950), que Fuster havia subratllat profusament i havia comentat amb Martínez Ferrando.

A banda d'aquests articles, n'hi ha d'altres que, com hem dit, esmenten el *Tirant* per una o altra raó. Només a tall d'exemple citem títols com «Profecia sobre València [en “Tirant lo Blanch”]» (2-IX-1955), «Lo que leían las valencianas del siglo xv» (7-III-1957), «Las lágrimas, una afición medieval» (7-VI-1957), «¿Para quién escribían los prosistas valencianos del xv?» (26-VII-1957) o «Amistades literarias en la València del siglo xv» (11-10-1957). En qualsevol cas, són títols que deixen entreveure molt bé quina història literària volia divulgar Fuster entre els seus contemporanis. Tal com ho expressava en un altre text periodístic, «Curiosidades literarias del siglo xv» (3-V-1957), «la literatura, la literatura de un momento determinado, no es sólo el conjunto de escritos que nos han legado, sino también la sociedad —la sociedad literaria— en que tales escritos pudieron producirse».

En síntesi, totes aquestes col·laboracions de Fuster al suplement *València* del *Levante* anuncien els aspectes que interessin l'assagista sobre l'obra i el seu context històric i que, després, quedaran reflectides i ampliades en llibres de tema històric.

4. Les lectures socioculturals (1962-1983)

Tal com ja ha estat remarcat a bastament, en els anys seixanta i setanta Fuster es consolidà com un dels màxims referents literaris i culturals dels Països Catalans i com un intel·lectual públicament compromés amb les reivindicacions nacionals i lingüístiques del país. L'any 1962 marca un punt d'inflexió en la seua trajectòria, ja que veuen la llum quatre títols importants, centrats en la història del País Valencià i en la qüestió identitària: *Nosaltres els valencians*, *El País Valenciano*, *Poetes, moriscos i capellans* i *Qüestió de noms*. En els anys posteriors apareixeran altres llibres fonamentals, com els assaigs *Diccionari per a ociosos* (1964) i *Consells, proverbis i insolències* (1968) i, en el camp de la història cultural, títols com *He-*

retgies, revoltes i sermons (1968), *Literatura catalana contemporània* (1972) o *La Decadència al País Valencià* (1976). Fuster ja havia pogut reunir a casa una bibliografia important, —com s’observa en les notes a peu de pàgina dels seus llibres—, cosa que li permeté desplegar els seus raonaments més àmpliament i contrastada, sense perdre l’«amenitat d’estil» que sempre el caracteritzà i que Martínez Ferrando li va elogiar per carta, amb una referència explícita al *Tirant*: «Vostè se salvarà del defecte d’èsser llauna [a diferència de Jordi Rubió i Balaguer], perquè té un temperament càustic (com a bon descendent de l’autor del *Tirant*) i perquè té un sentit innat de l’amenitat d’estil». (Fuster / Martínez Ferrando 1999: 438)

Per al cas que ens ocupa, és fonamental *Poetes, moriscos i capellans* (1962), ja que, si bé no té cap capítol dedicat expressament al *Tirant*, conté moltes referències al context i a la recepció coetània de la novel·la. Les citacions del *Tirant* estan fetes a partir de l’edició de Riquer de 1947.

És en la primera part del llibre on podem rastrejar les inquietuds de Fuster sobre la vida literària del xv, que ja s’havien apuntat en els articles periodístics i que ara es veuen més elaborades. Fuster (1986 [1a ed. 1962]) se centra en l’examen de la situació literària a la València quatrecentista: indaga sobre el públic lector i les seues aficions, la manera com es consumia literatura, les relacions entre els escriptors, les primeres mostres de desercions lingüístiques o el primigeni particularisme valencià. Alguns dels aspectes ja tractats en premsa que, a tall d’exemple, podem esmentar són el suposat èxit de la novel·la entre els lectors —per exemple, «¿Para quién escribían los prosistas valencianos del siglo xv?»—, especialment entre les dones benestants a causa del component amorós i versemblant (1986: 17) —«Lectoras egregias del *Tirant*»—; la preocupació de Martorell per la immigració en curs cada vegada més gran, reflectida en l’obra a través de la profecia sobre València (1986: 29) —«Profecia sobre Valencia»—; la porositat de Martorell envers la nova mentalitat burgesa dominant en la societat que l’envolta (1986: 34) —«Martorell, caballero y burgués»—; o les relacions socials dels escriptors de l’època, entre els quals Martorell apareix com el més isolat (1986: 51) —«Amistades literarias en la Valencia del siglo xv». Fuster també llegí el pròleg de Riquer amb atenció i hi reflecteix algunes de les seues observacions, per exemple pel que fa a la llengua usada per Martorell i altres autors medievals. (1986: 73)

També és en aquesta etapa quan es veta Fuster en la premsa valenciana, arran de la campanya violenta de difamació i desprestigi que els sectors franquistes i conservadors dirigien contra ell per la publicació d'*El País Valencià*, i quan es veu obligat a reorientar les col·laboracions periodístiques cap a mitjans majoritàriament barcelonins.

Monogràficament, cal destacar dues aportacions de Fuster al *Tirant*, arran de dues efemèrides importants: la celebració, el 1968, del cinqué centenari de la mort de Joanot Martorell (que se suposava que era el 1468, i no el 1465, com ara sabem) i l'edició del *Tirant* en castellà, el 1974, a cura de Martí de Riquer.⁶

La commemoració del cinqué centenari suscità una certa revifalla de l'interès per la novel·la i, en conseqüència, els estudis, les edicions (o reedicions) i els actes corresponents. Fuster (2011: 551-555) no deixà passar l'oportunitat de fer-ne un comentari extens, en aquest cas a *Tele/Estel*, titulat «Un altre centenari a punt: el de Joanot Martorell» (1968). Comença l'article donant compte de les novetats que es tenien, fins a la data, sobre la biografia de Martorell, gràcies a les recerques arxivístiques de Lluís Cerveró i a la difusió que en va fer Martí de Riquer en la seua *Història de la literatura catalana* (1964), i reclamant a «l'olimp de l'Institut» o a «alguna alta esfera del mecenatge barceloní» que, si consideren «admissible la iniciativa de celebrar enguany el nom de Joanot Martorell», contribuïsquen a corregir les deficiències bibliogràfiques existents i patrocinen la publicació de les troballes de Cerveró (2011: 552). Tot

6 La data de 1468 l'havia donada a conèixer Riquer l'any 1964, en el segon volum de la *Història de la literatura catalana*, a partir d'un document, mal transcrit, que li aportà Lluís Cerveró. Encara que no se centre en el *Tirant*, paga la pena donar notícia ací d'un altre article escrit durant aquesta etapa que fa referència a l'obra. Es tracta de «Memòria de Jaume Roig» (Fuster 1978), en què reivindica la figura de Roig com a clàssic, que creu que hauria de ser conegut per tots els valencians, i l'interès del seu *Espill*. L'article compara la sort del *Tirant* i de l'*Espill* en un intent d'explicar «l'èxit» del primer i l'«oblit» del segon, que atribueix a la comprensibilitat de la prosa del *Tirant* enfront de les dificultats sintàctiques dels versos de Roig, condicionades per la rima, que, tanmateix, no haurien de justificar tenir-lo «tan desassistit». Fuster creu que, habituats a l'hermetisme estètic i idiomàtic d'un Riba, d'un Foix, d'un Espriu, l'oblit de Jaume Roig resulta infame. Un altre factor advers a l'*Espill*, segons Fuster, seria el seu caràcter més «medieval», així com «irònicament "local"» i «lingüísticament localista». L'escriptor també era conscient de l'escassa coneixença del *Tirant* fins i tot entre els novel·listes contemporanis: «El noranta-nou coma nou per cent dels novel·listes catalans contemporanis no ha superat les dotze primeres planes del *Tirant* ni les del *Curial i Güelfa*».

seguit, Fuster crida l'atenció sobre la necessitat de tornar a posar en el mercat una edició sencera del *Tirant*, ja que la de Selecta de 1947 estava exhaurida:

Si no n'estic mal informat, avui, a les nostres llibreries, no podem adquirir un exemplar del *Tirant lo Blanc* amb el text íntegre. [...] I jo em pregunto: ¿com pot funcionar una literatura, si els seus autors i els seus consumidors, sempre renovats, no tenen a l'abast —pagant el que sigui— un dels seus clàssics més importants? No, no pot funcionar massa bé... L'altre volum previsible hauria d'ésser el de don Lluís Cerveró. (2011: 553)

Finalment, Fuster convida a la lectura de l'obra amb una bateria d'arguments relacionats amb el seu caràcter modern («Joanot Martorell no és tan *mòmia* com podria semblar: es manté encara bastant viu») i entretingut («No diré que llegir-se el *Tirant* de cap a cap sigui una operació fàcil. Però tampoc no és gens difícil, i reserva prodigioses sorpreses d'amenitat, d'enginy i de passió humana») i, fins i tot, apel·la a la lectura com a deure patriòtic dels catalano-parlants: «ens ho aconsella una premissa de fidelitat fonamental: la llengua». Insistent a despertar la curiositat dels lectors, unes línies més avall llegim encara un dels elogis més contundents cap al *Tirant*:

Conté moltes pàgines avorrides: les doctrines i les etiquetes de la cavalleria aristocràtica. Però en té moltes més que són alegres, incitants, còmiques, d'aguda penetració psicològica, de retrat social incisiu. I també algunes lleugerament pornogràfiques, que no seria correcte d'evocar en una sessió pública de la Reial Acadèmia de Bones Lletres o del Centre de Cultura Valenciana... Tota l'obra, a pesar del seu fons diguem-ne "gòtic", respira una jocunda vitalitat, una desimboltura acolorida i gràcil, gairebé "renaixentista", que ens l'acosta a la sensibilitat "moderna". I els crítics ho han recalcat: *Tirant lo Blanc* és, exactament, una de les "primeres" novel·les modernes que es produeixen a Europa, on s'havien de produir, és clar. Una novel·la ja realista. (2011: 555)

Fuster no s'oblida d'esmentar les lloances que Cervantes dedicà al *Tirant*, un dels arguments que havia esgrimit ara i adés en els textos periodístics per a

atraure l'atenció dels lectors, encara que ací ho fa amb una apreciació que no havíem llegit fins ara:

Estem tan endimoniadament provincianitzats, que, per a ponderar el valor del *Tirant*, trobem imprescindible d'acudir al testimoni de Cervantes. Si el Cura del *Quijote* no hagués ejaculat el ¡*Válgame Dios!*, etc., ¿seria *Tirant lo Blanc* menys suggestiu, menys vàlid? Però, ja ho afirma la gent del meu poble, com més sucre, més dolç, i la lloança de Cervantes no és supèrflua. (2011: 555)

Ara, en canvi, posats a avaluar els clients forasters del *Tirant*, assegura que:

Em sembla més satisfactori saber que Isabel d'Este i Caterina de Rússia⁷ foren lectores afectuoses de Martorell [...] que no un capellà de missa i olla endormiscat en la Mancha del XVI: l'aval, procedent del Vèneto o de Sant Petersburg, em fa més goig. I perdoneu... (2011: 555)

La crida de Fuster, i també les d'altres, va tenir el seu efecte. El 1969, Seix Barral publicava a Barcelona, a cura de Martí de Riquer, el *Tirant lo Blanc*, a nom de Joanot Martorell i de Martí Joan de Galba, en dos volums, amb el subtítol d'*Edició del V centenari de la mort de Joanot Martorell*. Riquer li'n va enviar un exemplar, i Fuster, agraït, li'n va fer una ressenya, «Regreso de *Tirant*» (*TeleleXprés*, 5-V-1969).

L'any anterior, Riquer, motivat probablement pels actes commemoratius del *Tirant*, també havia publicat *L'arnès del cavaller: armes i armadures catalanes medievals*. Impagable font per a la descripció de les armes i armadures tardomedievals, Fuster també li dedicarà a aquest llibre un elogiós article periodístic a *TeleleXprés*, «Herramientas para un oficio» (21-VIII-1969), en què

7 Isabel d'Este (1474-1539), marquesa de Màntua, fou la impulsora de la traducció del *Tirant* a l'italià a partir de la versió catalana. L'edició de Manfredi aparegué el 1538. Caterina II (1729-1796), tsarina de Rússia, s'apassionà per la sensualitat del *Tirant* a partir de la lectura de la versió francesa, *Histoire du vaillant chevalier Tiran le Blanc* (ca. 1740), del comte de Caylus. Fuster ja havia destacat el nom d'aquestes dones il·lustres en l'article «Lectoras egregias del *Tirant*».

fa referència a la tot just esmentada edició del *Tirant* (Biblioteca de Catalunya 2008: 1671). En la carta que Riquer li envia el mateix dia, li diu:

Acabo de llegir, amb emoció i agraïment, l'article que aquesta tarda has publicat sobre *L'arnès del cavaller*. Moltes gràcies, car els mots elogiosos valen segons la qualitat i categoria de qui els escriu. És una gran sort tenir bons amics... Veig que has rebut el *Tirant*, que no ha sortit ni «breve» ni «de bolsillo». Pots creure que el primer exemplar va eixir vers Sueca. Val a dir que el text no és una reimpressió del de la Selecta: l'he revisat a fons amb el facsímil i crec que queda bastant millor. Quan en faré la tercera potser l'encertaré més. Una forta abraçada.

La carta reflecteix a la perfecció l'atenció, l'admiració i fins i tot l'«emoció» que Riquer i Fuster compartien sobre el *Tirant*.⁸

En l'article «Con los apoyos de Riquer: El atrevido *Tirante el Blanco*» (*La Vanguardia*, 11-I-1976), Fuster ressenya l'edició de Riquer de la versió castellana impresa en 1511 (1974).⁹ Comença la ressenya amb els elogis que Cervantes dedicà a la novel·la. De fet, ara i adés, Fuster recorre al *Quixot* i al seu autor per fer veure, davant dels seus lectors potencials, la importància d'aquesta edició del *Tirante*: «Es el *Tirante* que leyeron don Quijote y Cervantes. Que no es un dato a desdeñar» o «Es el libro que Cervantes leyó y juzgó». Era una manera, ben calculada, d'intentar atraure l'atenció de l'ampli públic lector del periòdic. Després dona notícia de la circulació editorial de l'obra (l'original de València el 1490, la reedició en Barcelona de 1497, la traducció castellana de 1511, la recuperació de l'obra pels patricis de la Renaixença i, sobretot, per

8 L'estima de Fuster pel *Tirant* es posa de manifest no sols per la gran quantitat d'edicions contemporànies que reuní en la seua biblioteca —a banda de les catalanes i les castellanes, disposava de la traducció al neerlandés feta per Bob de Nijs—, i que reuní majoritàriament per donació, sinó també per l'adquisició d'edicions antigues, com el *Tirante il Bianco*, en versió de Manfredi, publicat en tres volums a Venècia el 1611 per Lucio Spineda.

9 Es tracta de l'edició de la traducció al castellà, anònima, publicada el 1511 a càrrec de l'impressor Diego de Gumiel a Valladolid. Riquer acompanya aquesta edició de 1974 d'una introducció i de notes. Es publicà amb el títol *Tirante el Blanco. Versión castellana impresa en Valladolid en 1511*, dins la col·lecció «Clásicos Castellanos» de l'Editorial Espasa-Calpe, de Madrid, en cinc volums.

Riquer, l'any 1947, amb l'edició de Selecta). Tot seguit es fa ressò de l'article de Mario Vargas Llosa, «Carta de batalla por *Tirant lo Blanc*» (1969), que publicà amb motiu del centenari de Martorell, pel fet que li donava al llibre «una oportunidad de ser leído hoy sin trastiendas eruditas».¹⁰ Alianza Editorial l'incloué com a pròleg a l'edició, en dos volums, del *Tirant lo Blanc* en traducció al castellà de Joan Francesc Vidal Jové, autor també de l'anotació. Sabem que l'editorial li n'envià un exemplar i que Fuster en va subratllar solament però profusa aquest pròleg.¹¹ Tot seguit, Fuster comenta les aportacions de Riquer a la divulgació i a l'estudi del *Tirant*, sobretot pel que fa a la biografia de Martorell. I acaba elogiant la tasca de Riquer: «Nunca se podrá leer el *Tirant* sin los apoyos de Riquer: por los siglos de los siglos».¹²

D'aquest article-ressenya (Fuster 1976) convé destacar la importància que Fuster donà a les notes de caire lingüístic que aportà Riquer:

Tal o cual pasaje del relato halla en una nota a pie de página un esclarecimiento técnico. Martí de Riquer ha hecho por el *Tirant* lo que nadie había hecho antes a fondo. La verdad es que si los catalanoparlantes, o los catalanoleyentes, podemos leer el *Tirant* con las debidas notas instructivas es gracias a Riquer.

Com és habitual en molts llibres de la biblioteca de Fuster, l'exemplar de l'edició de Riquer, marcat amb un segell del 10 de desembre de 1975, pre-

10 Article publicat a la *Revista de Occidente*, 70 (1969), p. 1-21. Per l'inventari de la correspondència fet per la Biblioteca de Catalunya (2008: 1637), sabem que la *Revista de Occidente* li demanà a Fuster l'any 1970 un article sobre el *Tirant*, però refusà fer-lo: «Confirmació a Fuster per part de Paulino Garagorri de la *Revista de Occidente* de la publicació a la mateixa de la seua introducció a la «Crònica de Muntaner». També li demana un article sobre «Tirant lo Blanc», per a un homenatge a Joanot Martorell al mateix número de la revista». «Carta: Agraïment a Paulino Garagorri per part de Fuster per publicar a la *Revista de Occidente* un article sobre la seua introducció a la «Crònica de Muntaner», i s'excusa de fer un article sobre «Tirant lo Blanch» per a la revista».

11 «Carta 1969: Enviament d'un exemplar del «Tirant lo Blanc» editat per Alianza Editorial perquè Fuster en doné l'opinió crítica i altres consideracions sobre la visita a Sueca d'alguns membres de l'editorial» (Biblioteca de Catalunya 2008: 81).

12 Recordem que, el 1972, Barral Editores havia publicat de Martín de Riquer i Mario Vargas Llosa, *El combate imaginario. Las cartas de batalla de Joanot Martorell*.

sentats subratllats. En aquest cas, en són pocs, però fan referència precisament a aspectes lingüístics.¹³

Fuster, que ja ha consolidat durant aquests anys una faceta d'erudit de prestigi, especialment referit a temes valencians, també s'havia guanyat la fama com a estudiós del *Tirant*. S'explica així que se li demane consell sobre projectes editorials relacionats amb el *Tirant* o que se li propose de participar en activitats relacionades amb l'efemèride del centenari. Com a exemples del paper d'assessor que se li atribueix podem adduir les cartes que, el 1970, li tramet l'historiador romanés Constantin Marinesco fent-lo saber que està preparant un estudi sobre el *Tirant* i demanant-li algunes dades sobre el tema, o també els escrits que, el 1970, li adreçà Maria Aurèlia Capmany demanant-li el seu parer sobre l'adaptació teatral del *Tirant* que està preparant.¹⁴ Com a exemples de l'autoritat intel·lectual que se li reconeix com a estudiós del *Tirant* podem adduir la seua participació en el primer Aplec de la Ribera (1969) en homenatge a Martorell, on «disserta sobre el significat de Joanot Martorell respecte a la fidelitat de la llengua del poble» (Fuster / Maluquer 2005: 333), o també la seua participació, amb la conferència «Lectura i lectors de *Tirant lo Blanc*», en el cicle de

13 Encara que Fuster no ens va llegir cap text dedicat a l'anàlisi del *Tirant* des del vessant lingüístic, sí que fou un aspecte que li interessà i al qual prestà atenció. Per exemple, en l'article «Converses (relativament) filològiques» (*TeleEstel*, 12-VI-1970), que al·ludia a la codificació lingüística i al model de llengua literària, partia de l'ús del mot *clero* per part de l'autor del *Tirant* per a defensar-ne l'ús enfront d'altres solucions «manufaturades» com «clergue» i «clergat». Aquest article i la rèplica d'Eduard Artells, suscitaron una llarga polèmica en *Serra d'Or* sobre el paper dels correctors i dels gramàtics en els textos destinats a la impressió (Fuster 2011: 1012-1021).

14 Maria Aurèlia Capmany va publicar, l'any 1974, una versió teatral amb el títol *Tirant lo Blanc* en la col·lecció «Les Roques» de l'Editorial Gorg (València). Aquesta adaptació va ser representada per primera vegada a València l'any 1971 i ha estat reeditada diverses vegades. Fuster tenia a la seua biblioteca la de 1980, editada per Eliseu Climent Editor, i la de 1990, editada per Tres i Quatre. De l'inventari de l'arxiu de Fuster dipositat a la Biblioteca de Catalunya (2008: 387), podem extraure al·lusions a cartes que segurament fan referència a aquesta adaptació teatral i a la primera representació de l'obra, a València. Així: «1970: Comentaris a Fuster per part de Maria Aurèlia Capmany sobre una adaptació teatral del *Tirant* que està fent i comunicació de l'enviament de l'obra perquè li'n done la seua opinió»; «1971: Comentaris a Fuster per part de Maria Aurèlia Capmany sobre l'enviament d'una obra teatral per a representar-la a València, de la qual li demana opinió» o «Sol·licitud a Fuster de la seua participació en una xarrada sobre el *Tirant*», que potser es relaciona amb l'estrena de l'obra.

conferències que, amb motiu de cinqué centenari de la mort de Martorell, tingué lloc a l'Ateneu Mercantil de València entre el 21 d'octubre i el 17 de novembre de 1969.¹⁵

El text d'aquesta conferència, l'hem pogut localitzar a l'Arxiu Joan Fuster de Sueca, amb un títol lleugerament diferent: «Lectors i lectures del *Tirant*». Es tracta d'una síntesi erudita, acurada i ben estructurada, de tota la informació que Fuster ha anat reunint durant dècades sobre el *Tirant*, sempre segons els seus centres d'interés. S'hi recullen aquelles curiositats inicials sobre l'obra i el seu context que, durant la dècada dels cinquanta, havia anat desgranant en articles periodístics breus, així com també les dades sobre la vida literària de la València del xv en relació amb el *Tirant* i amb Martorell que ja havia exposat en alguns llibres, sobretot en *Poetes, moriscos i capellans*. Però també hi trobem informacions que no havia comentat en cap text, almenys tan extensament, sobretot pel que fa a la circulació de l'obra a partir del segle XVI. Es tracta de l'aportació més completa de Fuster sobre la recepció del *Tirant* i conté elements que seran reutilitzats en la seua conferència «Consideracions sobre el *Tirant*» (1991).

15 En una carta a Joaquim Maluquer (Fuster / Maluquer 2005: 343), amb data de 8-XI-1969, Fuster li comunica: «A un nivell acadèmic i prudentíssim, mentrestant, se celebra el centenari de Joanot Martorell. Hi ha hagut dissertacions singularment erudites, i dimarts que ve a la sala de l'Ateneu recitaré jo la meua lliçó». El programa sencer d'intervencions, que fou reproduït en la revista *Gorg* de novembre-desembre del mateix any (1969: 48), va ser el següent: Dámaso Alonso, «El realismo literario del Siglo xv (en vísperas de la novel·la moderna)»; Juli Guillen Tato, «L'element marinenc en l'ambient i la parla de *Tirant lo Blanc*»; Manuel Sanchis Guarner, «Ideologia cavalleresca i realisme burgés en Joanot Martorell»; Joan Reglà Campistol, «València en temps de Joanot Martorell»; Joan Fuster Ortells, «Lectura i lectors de *Tirant lo Blanc*»; Martí de Riquer, «Les armes en l'època de Joanot Martorell».

5. Les consideracions finals (1983-1992)

A partir de l'aprovació de l'Estatut d'Autonomia de la «Comunitat Valenciana» (1982) —una denominació inventada per Emilio Attard, que Fuster va combatre activament—, el nostre escriptor va anar limitant la seua activitat pública i es va centrar en l'activitat acadèmica al si de la Universitat de València, primer com a professor no numerari (1983) i, després, com a catedràtic d'Història Social de la Llengua Catalana (1986) (Ferrando 2008: 324). La dedicació a aquesta disciplina, que era el que li havia interessat sempre juntament amb la creació literària, li permeté l'obtenció d'uns ingressos fixos i li possibilità deixar d'estar sotmés a les urgències dels articles periodístics. En aquest canvi d'interessos, hi concorregueren, entre altres raons, el desencant amb el rumb de la política, un sentiment de traïció per part d'alguns amics i mitjans i, en definitiva, el cansament tant físic com moral. (Fuster 2011: 1096)

La disminució dràstica de les seues col·laboracions en la premsa perjudicà probablement més d'una nova incursió en el *Tirant*. Tanmateix, és en la premsa on encara podem trobar algunes referències escadusseres, i purament tangencials, a la nostra novel·la. Així, en *Qué y Dónde*, hi ha dos articles de l'any 1983 al voltant de polèmiques polítiques del moment, en què Fuster invoca el *Tirant* com a referent lingüístic. Concretament, en «La llengua del *Tirant*» (Fuster 2011: 806), podem llegir el comentari càustic de Fuster davant la justificació que havia donat un regidor de la dreta de l'Ajuntament de València per a oposar-se a l'adquisició de l'edició del *Tirant* que preparaven Josep Pal·làcios i Manuel Boix, ja que, «por ser más legible que el texto original, podría ser utilizada para citas y para hacer creer que en la Valencia del siglo xv se hablaba catalán». En l'altre article, «El pobre Martorell» (Fuster 2011: 809), Fuster ataca de nou l'innominat regidor —probablement Vicente González Lizondo— per la ignorància que demostra envers el *Tirant* i el seu autor, ja que havia afirmat que Martorell l'havia escrit en portugués.

Fuster també anà declinant progressivament invitacions a participar en llibres col·lectius i en actes públics. I això afectà negativament unes possibles noves incursions en el *Tirant*. Així, el 1988, rebutjà una petició de Rafael Bosch

perquè col·laborara en un estudi col·lectiu sobre el *Tirant*, adduint motius de salut i d'edat, però li oferí l'ajuda puntual (Biblioteca de Catalunya 2018: 315). Bosch li havia enviat la bibliografia del llibre *El realismo del "Tirant lo Blanch" y su influencia en el "Quijote"*, d'Antonio Torres Alcalá, aparegut el 1979. Fuster s'interessà pel llibre i el subratllà profusament, així com també ho va fer amb altres estudis relacionats amb el *Tirant* que aparegueren aquells anys i que no deixava de reunir. Un dels més intensament subratllats fou el de Rafael Beltran Llavador, *Tirant lo Blanc: evolució i revolta en la novel·la de cavalleries* (1983). Dos anys després, també declinà la invitació de la Institució de les Lletres Catalanes per a impartir una conferència sobre el *Tirant* amb motiu del cinqué centenari de l'aparició de l'obra (Biblioteca de Catalunya 2018: 1039). No intervingué tampoc en el volum *Literatura valenciana del segle xv. Joanot Martorell i sor Isabel de Villena*, publicat pel Consell Valencià de Cultura (1991), en què van participar Germà Colón, Leopold Peñarroja, el cardenal Vicent Enrique i Tarancón i Albert Hauf, tot i ser membre de la institució. Ara bé, fou espectador privilegiat del procés d'edició dels quatre bells volums del *Tirant lo Blanc*, a nom de Martorell i de Galba, que dugué a terme el seu amic Josep Palàcios, amb dibuixos i aiguaforts de Manuel Boix, impresos per País Valencià. Edicions de la Tercera Branca (1979-1983).

En canvi, s'involucrava més i més en activitats del món universitari. Una de les més notables fou la seua participació en el II Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1986), amb la conferència «Català i castellà entre els valencians de la Il·lustració», en el marc de l'Àrea d'Història de la Llengua, que coordinava Antoni Ferrando, especialitzat en aquesta disciplina, com Fuster, que l'havia empaitat perquè en prenguera part. És en aquest context que publicà *Llibres i problemes del Renaixement* (1989). No hi dedicà cap capítol al *Tirant*, però no s'estigué de referir-s'hi a propòsit a la «negativa de fons a l'italianisme» de la literatura catalana del segle xv: negativa «al Petrarca, sobretot. Boccaccio i els narradors faceciosos van ser més digerits. El *Tirant* traspuja una certa energia boccacciana». (Fuster 1989: 78)

Però l'aportació més important al tema que ens ocupa fou sens dubte la conferència «Consideracions sobre el *Tirant*» (Fuster 1993: 5-23), que, gràcies

a la insistència d'Antoni Ferrando, llavors director del departament de Filologia Catalana de la Universitat de València¹⁶, que fins i tot el portà en cotxe, accedí a pronunciar a Elx en setembre de 1991, en el marc del IX Col·loqui Internacional de l'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (AILLC). Com analitzarem tot seguit, les *reflexions* inicials i les *lectures* socioculturals dels seus anys centrals donaren lloc a unes *consideracions* de caràcter acadèmic, en què predomina el vessant filològic i historicocultural, en consonància amb les activitats universitàries de Fuster.

El col·loqui de l'AILLC se celebrà un any després de la commemoració del cinqué centenari de la publicació del *Tirant*, en el context d'uns debats sobre la problemàtica de l'autoria i dels plagis de la novel·la. Fins a 1990, Riquer havia publicat *Tirant lo Blanc i altres escrits de Joanot Martorell* (1979) i les successives reimpressions del seu *Tirant* de 1947 i d'aquest darrer llibre a nom de Joanot Martorell i de Martí Joan de Galba. Però el 1990, el nom de Galba va desaparèixer de la portada de la seua edició del *Tirant* publicada per Edicions 62. Riquer justificarà el canvi de criteri a favor de la tesi de l'autoria única de Martorell en l'*Aproximació al Tirant lo Blanc* (1990). Arran d'aquest canvi radical de posició, molts tirantistes, acceptaren la nova tesi de Riquer. D'altres, com Fuster, la relativitzaren.

La conferència que impartí Fuster es convertí en la seua aportació més important sobre el *Tirant*. Fou la seua darrera conferència acadèmica, que ja no veié publicada, ja que les actes del col·loqui aparegueren un any després de la seua mort. Fuster hi va abordar la problemàtica de l'autoria i dels plagis en la novel·la amb la seua irrenunciable perspectiva de «lector curiós i no d'especialista en el tema» (1993: 5), tal com havia advertit a l'inici de la intervenció.¹⁷

16 Comunicació verbal d'Antoni Ferrando.

17 Prova de l'atenció acadèmica privilegiada que suscitava el *Tirant* aquells anys foren les nombroses ponències i comunicacions que es prestaren al voltant de la novel·la: a banda de les «Consideracions» fusterianes, «Del *Tiran* de 1460-64 al *Tirant* de 1490», d'Antoni Ferrando Francés; «*Tirant lo Blanc*: alguns qüestions que planteja la connexió corelliana», d'Albert Guillem Hauf Valls; «*Tirant lo Blanc*, un heroi possible?», de Josep Lluís Roig Sala; «D'Anglaterra a Constantinoble: un recorregut pels personatges femenins del *Tirant lo Blanc*», de M. Mercè Font Prades; «Notes al pròleg i a la dedicatòria del *Tirant*»,

L'article està bastit sobre un aparat crític sòlid i actualitzat. Es tracta d'una mena de revisió de l'estat de la qüestió de les últimes recerques sobre el tema, sobretot després del posicionament de Riquer a favor de l'autoria única de Martorell. Fuster també tenia notícia per la premsa de les noves aportacions de Jesús Villalmanzo i de Jaume Chiner, llavors encara inèdites, sobre la biografia de Martorell.

Fuster se centrà, fonamentalment, en la qüestió de l'autoria, és a dir, en la delimitació del paper de Martorell i de Galba i en la relació entre el text original i el resultat editorial i, doncs, en la incidència dels plagis. Encara que ell mateix afirma que «el *Tirant* és el *Tirant*, tal com el llegim, amb independència d'aquestes filigranes de filiació, de vegades ameníssimes» (1993: 7), aporta, amb cautela, petites «peces de convicció» i «proves circumstancials». per tal de postular l'existència de dues versions del *Tirants* la de 1460 i la de 1490. Reitera interrogants anteriors i en suggereix respostes ben raonables. Especula així sobre la possible circulació de l'obra abans que caigués en mans de Nicolau Spindeler el 1490, atesa la fama *pretipogràfica* de què hauria gaudit l'obra. Poc després del traspàs de Fuster, el descobriment d'un full manuscrit del *Tirant*, sense les rúbriques que s'incorporaren a l'edició, demostrà l'encert de la seua hipòtesi. Fuster també creu que la biografia del destinatari de l'obra, don Ferrando de Portugal, no s'adiu amb la cronologia de Martorell o que el colofó, que justifica la intervenció de Galba, formaria part de la «ficció». I, efectivament, no tenim cap prova que Galba fora l'autor de la quarta part del *Tirant*. Ara bé, Fuster creu que el manuscrit, en poder de Galba des del 1463, no degué romandre inactiu. Un dels diversos indicis de la possible intervenció d'altri en la versió del *Tirant* destinada a la impremta li va ser suggerida per Joan Coro-

de Paül Limorti i Payà; «L'espòs transformat al *Tirant lo Blanc*», de Maria de la Pau Janer Mulet; «El *Tirant lo Blanc* a Itàlia. “In Spagna è riputato come qui il *Decamerone* di Giovanni Boccaccio”», de Vicent Martines Peres; o «La prima anàlisi crítica del *Tirant*: “L'Avertissement di Nicolas Fréret”», de Vincenzo Minervini. La problemàtica de l'autoria i dels plagis de l'obra fou reiteradament comentada als despatxos de Departament de Filologia Catalana, de la Universitat de València: «I discutia també amb els professors, per exemple, sobre si el *Tirant* era obra d'un autor o de dos, i sobre qualsevol problema d'Història de la llengua». (Ferrando 2008: 327)

mines, que creia que l'ús de *tiranitzar* per Onofre Almudéver, el 1531, feia al·lusió a la doble autoria de la novel·la.¹⁸Fuster reconeix els plagis corellians del *Tirant*, però no creu, per raons cronològiques, que els introduïra Martorell. En aquest cas, la major part de la crítica actual sí que creu factible una introducció de plagis corellians simultània al procés de redacció de la novel·la.

L'aportació de Fuster és, en definitiva, una visió de conjunt documentada, amena i suggestiva. Algunes de les seues insinuacions han estat, posteriorment, avalades per la recerca documental. Ja ho hem vist a propòsit del descobriment d'un full manuscrit del *Tirant* anterior a l'edició. D'altres, no, com el fet que la noble Isabel de Lloris a la qual es fa referència al colofó sí que va existir. En relació amb l'escena en què un amant presencia com l'estimada li posa banyes (cap. 283), que Martorell pogué elaborar a partir de la *Tragèdia de Caldesa*, Hauf (2005: 1051) comenta que «la crítica ha deixat de banda la tesi autobiogràfica i catàrtica defensada per Fuster, que permetia recercar en les pàgines del *TB* que comentem algunes amagades referències a fets de la vida de Corella, coneguts per tothom en la València de l'època», i postula altres fonts. Siga com siga, els comentaris de Fuster al *Tirant*, en què conjumina el seu personal amb l'estil acadèmic, són una invitació constant a la revisió de les aportacions de la crítica.

18 Fuster troba curiosa la interpretació de Coromines al voltant del verb *tiranitzar*, que apareix en uns versos d'Onofre Almudéver de l'any 1531. Per a Coromines, aquesta creació lingüística, entesa amb el significat d'«abusar» significaria que encara es recordava a València la suplantació de Galba. Hi ha una carta de Fuster a Coromines (4-VI-1985) en què Fuster, a més de fer-li saber que considera curiosa la seua interpretació de la paraula, llança un seguit de preguntes a l'aire relatives a l'obra, fet que no sols ens permet constatar les inquietuds de Fuster en aquell moment (que seguiran surant en la conferència del 1991), sinó que demostra que el *Tirant* havia estat un tema de conversa entre ells: «De vegades, pense que es podria escriure un paper —no científic, sinó “assagístic”— titulable *Les aventures pòstumes de Tirant lo Blanc*. Tot són interrogants curiosos. ¿Què passa amb l'original de Martorell en els vint-i-tants anys que van de la defunció d'aquest individu a l'aparició del llibre imprès? [...] El fet mateix de l'edició, i de l'ampliació del tiratge, ¿què significava? [...] suposava una esperança d'èxit de vendes. ¿Per què? ¿En parlaven a València, sense haver-lo llegit, uns possibles i suficients clients? ¿Hi corrien algunes còpies manuscrites (com en devien córrer, aleshores, de l'*Espill*, de Corella, de Marc)? ¿I quines còpies o quina còpia? [...] Les interferències de Galba ¿on comencen i on acaben [...]? ¿Com arribà a les seues mans el paper de Martorell? I, cronològicament, ¿com expliquem els “plagis” de Corella, que no són del presumpte Martorell sinó del lletraferit Galba? [...] En fi, una pila de qüestions inconnexes i divagatòries, que es fan pesades d'escriure. [...]» (Fuster / Coromines 2002: 420-423).

Al costat d'aquesta intervenció de Fuster en el col·loqui de l'AILLC, cal ressenyar, finalment, la participació de Fuster, aquest mateix any 1991, en el documental *Joanot Martorell, cavaller i escriptor*, que TVE va emetre amb motiu del centenari i en el qual també van intervenir Martí de Riquer, Mario Vargas Llosa i Albert Hauf. Fuster (Oller 1991) hi va destacar les seues ben conegudes apreciacions sobre l'ambient literari que es vivia a la València del xv i va defensar —«estic convençut», afirma— la tesi que, «en la vintena d'anys que separen la mort de Martorell i l'edició del llibre en 1490, el manuscrit inacabat circula per València entre aquest petit nucli d'escriptors que despertà naturalment una curiositat i potser un afany per acabar-lo, i l'afany per acabar-lo podia ser també l'afany per retocar-lo». Riquer, en canvi, ja afirmava taxativament que el *Tirant* era obra única i exclusiva de Martorell.

6. Conclusions

L'interés de Fuster pels nostres clàssics comença i acaba, des d'un punt de vista cronològic, en Joanot Martorell. El *Tirant* és, de fet, l'única obra clàssica que no deixarà mai de ser punt de *reflexions, lectures i consideracions* de Fuster. Es tracta, doncs, d'un tema que ocupa tota la seua vida, a diferència de la dedicació més reduïda en el temps a les obres d'altres clàssics.

L'atenció al *Tirant* és indestriable del propòsit de recuperar els grans clàssics (March, Corella, Villena, Roig) per contribuir a la reconstrucció de la memòria històrica dels catalanoparlants actuals, i singularment, dels seus conterrànies. Fuster hagué d'utilitzar el castellà des de bon començament per difondre l'obra, que considerava cimera de la literatura catalana, ja que durant un llarg període de temps no es permeté la premsa periòdica en català. També hagué de recórrer a la citació reiterada de Cervantes, un autor més conegut pel públic, per tal de cridar l'atenció sobre l'obra i, de retruc, per prestigiar i potenciar l'ús de la llengua catalana. En aquest sentit, també és rellevant l'esforç de Fuster a l'hora de destacar ara i adés aquelles característiques de l'obra que podien fer-la més atractiva als lectors contemporanis: l'amenitat, el llenguatge

desimbolt i l'anticonvencionalisme moral, especialment sexual. Amb la defensa de Martorell, a més, va voler contribuir a la creació d'un gran clàssic de la literatura catalana, homologable a les grans figures clàssiques que poden exhibir les principals llengües de cultura i a visibilitzar així una cultura minoritària i desproveïda d'un suport estatal. De fet, sempre va compatibilitzar la defensa del caràcter valencià de l'autor i de la novel·la i la presentació de l'obra amb una perspectiva pancatalana, superadora dels regionalismes mentals. Era ben conscient, a més a més, de la necessitat de projectar el *Tirant* i Martorell fora de l'àmbit lingüístic català i, per això, va valorar positivament les visions fresques que en van aportar personatges externs a la cultura catalana com Dámaso Alonso i Mario Vargas Llosa o personatges amb gran independència de criteri com Martí de Riquer i Eduard Martínez Ferrando.

Malgrat l'aposta per presentar-se com un «lector curiós», a qui no importa la reconsideració de les seues lectures, les successives reflexions de Fuster sobre evidencien seua ampli coneixement sobre el tema, fins al punt que han esdevingut una font d'autoritat i, alhora, un estímulo. La hipòtesi inicial de Fuster, segons la qual el *Tirant* reflecteix el desencant de l'autor davant la pèrdua de posicions de l'estament cavalleresc, de la crisi dels valors tradicionals i de la inhibició de la cristiandat occidental davant la pèrdua de Constantinoble, la capital de l'Imperi romà d'Orient, s'ha vist confirmada posteriorment per la biografia de Martorell, un cavaller endeutat, arruïnat i assetjat per conflictes judicials. Una bona part de les respostes als interrogants que es va plantejar sobre la novel·la s'ha vist també confirmada per la documentació i per la crítica, però una altra, no. Així i tot, cal reconèixer la utilitat de les seues consideracions, que prioritzen l'anàlisi de la recepció de l'obra tant a l'època com més tard i fins al moment present.

Val a dir que, vista l'estima amb què Fuster es mirava el *Tirant*, crida l'atenció que no hagués recollit o reunit alguns dels seus treballs sobre la qüestió en un dels seus llibres. Certament, el *Tirant* era un tema candent en aquells moments, però és ben probable que la seua mirada sobre l'obra, tan genuïna i aguda, hagués estat avui més coneguda i més decisiva alhora si així ho hagués fet. En qualsevol cas, ara sabem que l'aportació substancial i lúcida de Fuster a

l'estudi de la nostra història cultural tingué, en el *Tirant*, un dels seus màxims centres d'atenció i de curiositat. No trobem, per tant, una millor manera de cloure aquest estudi —dut a terme durant el centenari del naixement de l'assagista a manera d'homenatge— que recorrent a unes paraules que Fuster (1968: 551) mateix va dedicar a la figura de Martorell amb motiu del cinqué centenari de la seua mort: «El ritu acadèmic o periodístic dels “centenaris”, dins la seva banalitat intrínseca, sempre comporta un mínim de resultats positius: ajuda a reactualitzar figures o fets que bé s'ho mereixen». Amb l'espenta del calendari, confiem haver «actualitzat» la relació de Joan Fuster amb *Tirant lo Blanc*.

Bibliografia

a) Fonts primàries

- FUSTER, J. (1953) «Hipòtesi sobre el *Tirant*», *Pont Blau* 11, setembre, pp. 198-201.
- (1955) «Cervantes y el *Tirant*», *Levante*, (23-IV-1955).
- (1955) «Martorell, caballero y burgués», *Levante*, suplement *Valencia* (16-IX-1955).
- (1955) «Lectoras egregias del *Tirant*», *Levante*, suplement *Valencia* (21-X-1955).
- (1957) «Reflexions sobre el *Tirant*», *Figures de temps*, Barcelona, Selecta.
- (1957) «Sobre la inmoralidad del *Tirant*», *Levante*, suplement *Valencia* (5-VII-1957).
- (1957) «Esquema de una educación caballerisca», *Levante*, suplement *Valencia* (19-VII-1957).
- (1958) «Fecha y dedicatoria del *Tirant lo Blanc*», *Levante*, suplement *Valencia* (30-V-58).
- (1968) «Un altre centenari a punt: el de Joanot Martorell», *Tele/Estel*, 89 (29-III-1968), pp. 20-21.
- (1969) «Regreso de *Tirant*», *Tele/Exprés* (2-VII-1973).
- (1969) «Herramientas para un oficio», *Tele/Exprés* (21-VIII-1969).
- (1969) «Lectura i lectors de *Tirant lo Blanc*», conferència inèdita.
- (1970) «Converses (relativament) filològiques», *Tele-Estel* (12-VI-1970).
- (1973) «Literatura y concupiscència», *Tele/Exprés* (2-VII-1973).
- (1976) «Con los apoyos de Riquer: El atrevido *Tirante el Blanco*», *La Vanguardia*, (11-I-1976).
- (1978) «Memòria de Jaume Roig», *Serra d'Or*, abril, núm. 223, p. 39.
- (1980) «Un “adéu” de confiança», *Saó*, 32, novembre-desembre, p. 15.
- (1981) «Un “symposium” a fer», *Qué y Dónde*, 153 (16/22-II-1981), p. 5.
- (1983) «La llengua del *Tirant*», *Qué y Dónde*, 294 (21/27-XI-1983), p. 5.

- (1983) «El pobre Martorell», *Qué y Dónde*, 297 (31/6-XI-1983), p. 5.
- (1986) *Poetes, moriscos i capellans*, València, Eliseu Climent Editor [1a ed. 1962].
- (1989) *Llibres i problemes del Renaixement*, València/Barcelona, Institut de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (1993) «Consideracions sobre el *Tirant*», dins Rafael Alemany, Antoni Ferrando i Lluís B. Meseguer (eds.), *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant / Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, vol. II, València-Barcelona, Universitat d'Alacant / Universitat de València / Universitat Jaume I de Castelló de la Plana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 5-23.
- FUSTER, J.; MARTÍNEZ FERRANDO, E. (1999) *Joan Fuster. Correspondència 3. Ernest Martínez Ferrando*, València, Tres i Quatre.
- FUSTER, J.; COROMINES, J. (2002) *Joan Fuster. Correspondència 5. Francesc de Borja i Aina Moll, Joan Coromines, Josep Maria Llompart*, València, Tres i Quatre.
- FUSTER, J.; MALUQUER, J. (2005) *Joan Fuster. Correspondència 8. Joaquim Maluquer*, València, Tres i Quatre.
- FUSTER, J. (2006) «Curriculum vitae», dins *Els arxius de Joan Fuster*, València, Universitat de València, pp. 19-23.
- (2011) *Obra completa de Joan Fuster. Volum III. Assaig II*, a cura d'Antoni Furió i Josep Palàcios, Barcelona, Edicions 62 / Diputació de Barcelona / Publicacions de la Universitat de València.
- FUSTER, J.; RIERA LLORCA, V. (2020) *Joan Fuster. Correspondència 15. Vicenç Riera Llorca*, València, Tres i Quatre.

b) Fonts de consulta

- ALONSO, D. (1951) «*Tirant lo Blanch*, novela moderna», *Revista Valenciana de Filologia*, 1, pp. 179-215.
- Biblioteca de Catalunya (2018) *Joan Fuster. Inventari de la correspondència*, Barcelona. <<https://bnc.cat/Fons-i-col·leccions/Cerca-Fons-i-col·leccions/Fuster-Joan>> [Data de consulta: gener-febrer 2022]
- BORJA, J. (1998) «Joan Fuster i el Levante», dins P. Maninchedda (coord.), *La Sardegna e la presenza catalana nel Mediterraneo: atti del VI Congresso (III Internazionale) dell'Associazione Italiana di Studi Catalani, Cagliari 11-15 ottobre 1995*, Caller, Cooperativa Universitaria Editrice Cagliariitana, vol. II, pp. 248-260.
- FERRANDO, A. (2008) «Testimonis personals. Antoni Ferrando», dins N. Pellisser, A. Montón, F. Pérez i Moragón (eds.), *Ser Joan Fuster. 33 visions sobre l'escriptor*, València, Publicacions de la Universitat de València, pp. 323-329.
- FERRANDO SIMÓN, M. (2018) «Pseudònims i anònims de Joan Fuster en la revista *Verbo* (1946-1956)», *Revista Valenciana de Filologia* 2, pp. 269-288.

- GORG (1969) «Cicle de conferències de l'Ateneu Mercantil de València en homenatge a Joanot Martorell», *Gorg. Revista Bibliogràfica*, 4, novembre-desembre, p. 48.
- HAUF, A. (1993) «Joan Fuster, un clàssic lector dels clàssics», dins A. Ferrando i M. Pérez Saldanya (eds.), *Homenatge universitari a Joan Fuster*, València, Universitat de València, pp. 49-56.
- (1994) «Joan Fuster: papers incidentals d'una catequesi civil. Notes a les notes sobre història de la cultura valenciana publicades al diari *Levante* el 1955 i 1956», dins *Homenatge a Joan Fuster*, València, Generalitat Valenciana, Conselleria de Cultura, Consell Valencià de Cultura, pp. 317-323.
- (2005) (ed.), Martorell, J., *Tirant lo Blanch (València 1490)*, València, Editorial Tirant lo Blanch.
- IBORRA, J. (2012) *Humanisme i nacionalisme en l'obra de Joan Fuster*, València, Publicacions de la Universitat de València.
- OLLER, J. (dir.) (1991) *Joanot Martorell: cavaller i escriptor*, Barcelona, Videoteca Catalana. <<https://redined.mecd.gob.es/xmlui/handle/11162/17805?show=full>> [Data de consulta: gener 2022]
- PÉREZ I MORAGÓN, F. (2006) «Un escrit autobiogràfic de Fuster i altres textos», dins *Els arxius de Joan Fuster*, València, Universitat de València, pp. 15-18.

*Joan Fuster, la Institució Alfons el Magnànim, la
‘Revista Valenciana de Filologia’, la IVEI i el projecte
d’una ‘Història literària del País Valencià’*

[Joan Fuster, the Institució Alfons el Magnànim,
the *Revista Valenciana de Filologia*, the IVEI
and the project of a *Literary History of the Valencian Country*]

ANTONI FURIÓ

Universitat de València

ORCID: 0000-0003-3828-5649

RESUM: L'article explora la relació de Joan Fuster amb la Institució Alfons el Magnànim i la seua successora, la Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, al llarg de més de quaranta anys, a partir fonamentalment de la correspondència de l'escriptor. Aquesta relació tingué dos moments forts, els anys cinquanta, quan Fuster va publicar diversos estudis en la *Revista Valenciana de Filologia*; i els anys vuitanta i principis dels noranta, quan l'antiga institució es transformà en la Institució Valenciana d'Estudis i Investigació. L'article inclou el projecte d'una *Història literària del País Valencià*, que Fuster proposà a la Institució Alfons el Magnànim, però que, tot i haver estat aprovat, finalment no es duria a terme.

PARAULES CLAU: Joan Fuster; Institució Alfons el Magnànim; Revista Valenciana de Filologia; Institució Valenciana d'Estudis i Investigació; Biblioteca d'Autors Valencians; història literària

ABSTRACT: The article explores Joan Fuster's relationship with the Alfons el Magnànim Institution and its successor, the Valencian Institution of Studies and Research, over more than forty years, mainly based on the writer's correspondence. This relationship had two strong moments, in the fifties, when Fuster published several studies in the *Revista Valenciana de Filologia*; and in the eighties and early nineties, when the old institution was transformed into the Valencian Institution of Studies and Research. The article includes the project of a *Literary History of the Valencian Country*, which Fuster proposed to the Alfons el Magnànim Institution, but which, despite having been approved, was not finally carried out.

KEYWORDS: Joan Fuster, Alfons el Magnànim Institution; Revista Valenciana de Filologia; Valencian Institution of Studies and Research; Biblioteca d'Autors Valencians; literary history

Recepció: 13/04/2022. Acceptació: 05/05/2022. Publicació: 27/07/2022

Joan Fuster mantingué una llarga i intensa relació amb la Institució Alfons el Magnànim, concentrada particularment en dues etapes: els anys cinquanta, quan va publicar diversos estudis sobre els clàssics valencians a la *Revista Valenciana de Filologia*, i els anys vuitanta, quan l'antic organisme creat el 1948 per la Diputació Provincial de València es va transformar en la Institució Valenciana d'Estudis i Investigació (IVEI), un ambiciós projecte cultural de la tot just constituïda Generalitat Valenciana amb el qual es pretenia transcendir l'àmbit provincial i estendre la seua actuació al conjunt del País Valencià. Cada una de les dues etapes està marcada, al seu torn, per l'amistat i l'estreta col·laboració amb tres noms propis: Arturo Zabala, primer director de la Institució Alfons el Magnànim i també de la *Revista Valenciana de Filologia*, i Josep Picó i Màrius Garcia Bonafé, director i cap de publicacions, respectivament, de la IVEI, amb els quals Fuster va teixir una gran complicitat, tant en la publicació de determinades obres com, més en general, en la definició del perfil intel·lectual i de la línia editorial de la institució. Aquesta fecunda relació apareix àmpliament testimoniada per vora un centenar i mig de cartes de la correspondència de l'escriptor, intercanviades amb diversos interlocutors a més dels tres ja citats, que en concentren, però, la majoria, i constitueixen la base sobre la qual he redactat la meua contribució a aquest número de la *RVF* dedicat al centenari del naixement de Joan Fuster.

Com és ben sabut, la Institució Alfons el Magnànim va ser un dels molts centres d'estudis de caràcter cultural i científic i d'àmbit local-provincial que es van crear durant la segona meitat dels anys quaranta, a iniciativa del Consejo Superior de Investigaciones Científicas. En el cas valencià, la proposta va ser presentada pel ponent de cultura de la Diputació, l'historiador de l'art Felipe María Garín Ortiz de Taranco, i aprovada l'abril de 1947, però la redacció dels estatuts —calcats sobre el model de l'Institut d'Estudis Ilerdencs, creat cinc anys abans— i el reglament en retardarien la constitució fins al 6 de desembre de 1948, data en què la nova institució, amb seu al Palau de la Generalitat, ocupat aleshores per la Diputació Provincial, quedà inaugurada oficialment. Vicent Gavarda creu, segurament amb raó, que la seua creació, en ple franquisme i

al servei d'aquest, podria haver estat concebuda com una mena d'alternativa al Centre de Cultura Valenciana, fundat el 1915. En tot cas, en el patronat de la Institució Alfons el Magnànim, dirigit pel president de la Diputació de València, aleshores Adolfo Rincón de Arellano, futur alcalde de la ciutat, hi havia també el rector de la Universitat de València i els presidents del Centre de Cultura Valenciana i de Lo Rat Penat, i des del primer moment hi col·laboraren personalitats de la cultura i la vida acadèmica valencianes.¹

Justament la primera relació de Joan Fuster amb la Institució Alfons el Magnànim, ni que fos merament passiva, va ser la celebració d'un «curset de conferències sobre llengua valenciana» que hi impartí Manuel Sanchis Guarner. L'informà del projecte Miquel Adlert, que el presentà com un èxit del grup Torre, que capitanejava Xavier Casp, en una carta datada l'11 de desembre de 1948 —Fuster acabava de fer 26 anys— en la qual també l'instava a sotmetre's a la *Gramàtica valenciana* de Sanchis Guarner que Torre publicaria el 1950.

Sanchis Guarner ja ha arribat a València i ja hem tingut algunes conversacions amb ell; ha dut la seua *Gramàtica valenciana*, que Editorial Torre va a intentar editar, i dic això d'intentar pels senyors del llapiç roig, perquè la qüestió diners la tenim resolta amb un mecenatge; supose que davant la Gramàtica de Sanchis Guarner, s'esvairan tots els teus escrúpols a usar les formes valencianes, i supose així mateix que la teua signatura figurarà entre les que anem a replegar, de conformitat amb dita gramàtica. A la “Institución Alfonso el Magnánimo” han oferit a Sanchis que done un curset de conferències sobre llengua valenciana aquests dies, i ha pensat i a nosaltres ens ha semblat bé, que la conferència que ja donà a “Torre” i les que tenia que donar, constituïren aquest curset, ja que així aquestes matèries tan interessants tindrien una gran difusió, doncs després la “Institución” editarà les conferències. Així serà una manera de propagar certes idees sobre la nostra llengua i al mateix temps podrà ésser una

1 Vicent Gabarda Cebellán (1997) *Institución Alfonso el Magnánimo. Institució Valenciana d'Estudis i Investigació. 1947-1997*, València, Edicions Alfons el Magnànim-IVEI.

propaganda per a la gramàtica a publicar. A “Torre” segurament donarà una altra sobre un altre tema.

(Carta de Miquel Adlert a Joan Fuster, 11 de novembre de 1948).

Poc després, el 20 de gener de 1950, era el mateix Fuster qui feia una lectura poètica a la Institució Alfons el Magnànim, en el marc de les anomenades lectures Murta, que era també el nom d’una col·lecció literària que dirigien el pare Joan Baptista Bertran i Arturo Zabala, director de la institució i també de l’Instituto de Literatura y Estudios Filológicos. La relació de Fuster amb el Magnànim s’intensificà als anys següents, en particular amb el seu director, l’esmentat Arturo Zabala, que el gener de 1953 proposava a l’escriptor la publicació en la *Revista Valenciana de Filología*, dirigida també per ell, d’un «Vocabulario del arroz» que, segons li havia dit Sanchis Guarner, Fuster havia elaborat. En realitat, aquest estudi no l’havia fet Fuster sinó dos bons amics seus, Fermí Cortés i Lluís Granell, i va ser publicat en el volum 2 de la *RVF* amb el títol de «Vocabulari valencià del conreu, molinatge i conreu de l’arròs». Cap al final d’aquell mateix any, 1953, Fuster va rebre un nou oferiment de Zabala: donar una conferència sobre qualsevol aspecte d’Azorín, en un cicle de conferències d’homenatge que se celebraria a l’Ateneu Mercantil i que comptaria amb la participació de «varios conferenciantes indígenas e importados». En la carta, Arturo Zabala recorda a Fuster que encara no havia rebut l’*Antología del surrealismo*, que aquest havia publicat, conjuntament amb José Albi, l’any anterior, cosa que testimonia la relació intel·lectual entre tots dos, més enllà de l’estrictament editorial. L’any següent, 1954, apareixeria el llibre de Fuster *Escrit per al silenci*, dins la citada col·lecció «Murta», il·lustrat amb un gravat de Joaquim Michavila. Sembla que no li’n donaren molts exemplars, i Fuster n’hagué de comprar més per tal de complir amb tots els compromisos. Del 24 de febrer d’aquest mateix any data una factura per deu exemplars addicionals, que Fuster va adquirir a preu d’autor, és a dir amb un descompte del 35 %, per un import total de 78 pessetes. No van ser suficients, i quatre mesos més tard, el 30 de juny, Fuster sol·licitava a Zabala quinze exemplars més, amb el descompte corresponent. I encara en dema-

naria —i pagaria, a preu d'autor— deu còpies més el 10 de novembre, que l'escriptor va satisfer el 16 de desembre.

La correspondència entre Fuster i Zabala es va centrar, els anys següents, en els articles que l'escriptor va publicar en la *RVF*, especialment en el primer, un llarg estudi sobre els sermons de sant Vicent Ferrer. Ja a principis de 1956, Zabala comunicava a Fuster que la Institució Alfons el Magnànim havia adquirit un exemplar de la *Quaresma de sant Vicent Ferrer*, publicada el 1927 per la Institució Patxot el 1927, a cura del canonge Josep Sanchis Sivera, i que el posava a la seua disposició per al «codiciado artículo» que estava preparant per a la *RVF*. Per tant, tot i que el volum IV, on aparegué finalment l'article, porta data de 1954, en realitat, com mostra la correspondència entre l'autor i el director, no es va publicar fins al 1957.

Querido Juan: / Tardó pero llegó. Cuando ya creo que tienes la *Quaresma* en ejemplar de Duran y Tortajada, me llega la que pedimos a Almela y Vives para ser adquirida por el Instituto. Si te parece, cuando vengas a Valencia pasa por mi despacho para recogerla. Ánimo y a ver si me entregas pronto el “codiciado” artículo.

(Carta d'AZ a JF, 16 de febrer de 1956)

Una carta a Vicenç Riera Llorca, datada quasi tres mesos després, confirma que el número de la revista havia d'haver aparegut un any abans, el 1955, i que el retard es va deure al mateix Fuster («Ara estic ocupat amb unes coses urgents —un estudi per a la *Revista Valenciana de Filología*, que devia haver-se publicat ja l'any passat—»). Carta de JF a VRLL, 5 maig de 1956). Per juliol del 1956, però, Fuster havia acabat el text sobre sant Vicent Ferrer i, també, un altre sobre sor Isabel de Villena. En una carta a Ernest Martínez Ferrando, l'escriptor s'excusa d'haver deixat passar tant de temps sense escriure-li, ja que ha estat completament dedicat a «treballs altament estupiditzants».

Ni ganes tenia, en els moments d'oci, d'escriure a ningú, ni de parlar ni de res. Ara ja me n'he alliberat, i em sent lleuger i optimista. / Imagineu-vos el que és haver d'escriure un «rollo» vicentí de més de cent folis. I després,

escriure'n un altre, no molt més curt, sobre sor Isabel de Villena. Entre el frare i la monja i llurs obsessions morals i teològiques, m'havien fet un cap com un tabal. Tots els meus esforços per amenitzar-me una mica la tasca no han estat suficients per desemboïrar-me l'humor. / La llauna sobre sant Vicent, la publicarà Zabala aviat, segons diu ell. Ja us n'he parlat alguna vegada, crec. En rellegir-la, no em deixa molt satisfet, però tinc la seguretat que serà un dels estudis més minuciosos que s'hauran publicat sobre l'oratória vicentina. Dic «més minuciosos»: a falta de més mèrits, aquest no me'l podran negar. Ja el veuré. Sospite que us agradarà de llegir-lo. No he sabut callar-me algunes observacions marginals al tema (com l'orgull literari de sant Vicent, la de la seua convicció d'ésser sant, etc.), que no sé si li faran gràcia, a Zabala.

La cosa sobre sor Isabel era menys «científica». M'havia compromès a fer una conferència al «Murciélagó alevoso» per a la clausura dels cursos de llengua, i no sabia de què parlar-hi. Al final em vaig decidir per aquest tema: «J. Roig i sor Isabel de Villena: dos escriptors davant un mateix tema: les dones». També crec que us n'havia parlat. Es tractava de formular, sense cap pretensió, la tesi que el *Vita Christi* és una rèplica velada a l'*Espill*. Com que la meua intervenció en aquell acte era una mica forçada —no m'agradava de *predicar* en el «Rat»—, em vaig venjar dels organitzadors i de l'auditori d'una manera molt polida. En l'exposició de la part de Jaume Roig, vaig procurar que els exemples de l'*Espill* a citar fossen divertidament obscens. Això no costava gaire, però hi vaig posar una cura especial. Quan havia explicat al públic les raons per les quals les dones pateixen d'una particular picor en el sexe, seguint els versos del nostre poeta, un parell de capellans que assistien a l'acte van abandonar el local. Crec que fins i tot les regines de tots els Jocs Florals, que adornaven els murs de la sala havien adoptat actituds ofeses...

(Carta de JF a EMF, 5 de juliol de 1956)

Amb tot, la publicació del número de la *Revista Valenciana de Filologia* no va ser ràpida. Si Fuster havia acabat el seu estudi el juliol de 1956, la composició i maquetació de la revista degué ocupar tota la segona meitat de l'any. A principis de 1957, com ell mateix comunica a Zabala, encara estava corregint les primeres proves.

Recibí el san Vicente, que tengo corregido. Solo me falta completar alguna nota de pie de página. Probablemente te lo devolveré el martes próximo. Confío que podré ver unas segundas pruebas, ¿no? Releyéndolo, me asombro de haber sido capaz de escribir un rollo tan plúmbeo: ¿habrá alguien capaz, a su vez, de leerlo? La duda me atenaza (tango).
(Carta de JF a AZ, 26 de gener de 1957)

La següent carta, també de Fuster, tres dies després, se centra gairebé exclusivament en la correcció de les proves de l'article sobre sant Vicent, amb tot un seguit d'observacions que a l'escriptor li hauria agradat fer-li directament a Zabala.

Querido Arturo: / Por si no me es posible localizarte hoy, te adjunto esta nota con algunas aclaraciones sobre las pruebas de mi artículo, que me hubiera gustado más hacerte de palabra. / Helas aquí. / a) Los numeritos del texto, que remiten a las notas de pie de página son, con frecuencia, de tamaño distinto dentro de una misma cifra. Como era una lata rectificarlos todos (y como ignoro si existe un signo especial para llamar la atención sobre ello), he preferido no indicar nada en las pruebas, y limitarme a señalártelo a ti, para que hagas al imprentero (o impresor, como quieras) la observación general oportuna. / b) Otra cosa de los dichos numeritos. He seguido la costumbre de Casacuberta, de ponerlos siempre a continuación del signo de puntuación: por ejemplo, casa,¹ paper² Casimiro³—³No sé si tu sistema es distinto (es decir: casa¹, paper² Casimiro³—). Si es distinto, lo siento: tendrás que tachar las correcciones que he hecho según el criterio de don José María. / c) Hasta la pág. 55, la mayoría de los textos intercalados en letra pequeña están fuera de su lugar correspondiente. En lápiz rojo he indicado los lugares en que deben ir. / d) También se les han escapado a los imprenteros (o impresores, si gustas) una cierta cantidad de letras (tes y ces, principalmente) de tipo distinto del usado en el texto. La mayoría quedan corregidas, si no todas. / e) En la parte de notas a pie de página he intercalado, en papel aparte y a máquina, una nueva nota, procedente, o emanada (qué bonito) del profesor Sanchis Guarner a propósito del habla de un moro. / f) Las remisiones, en notas a pie de página, a los diversos lugares del mismo artículo, las he dejado en blanco. Supongo que las otras pruebas tendrán

ya la numeración correspondiente, y se podrán llenar esos vacíos. / g) En la nota 127 se hace referencia a un tomo de la «Historial Gral. de las Lit. Hispánicas», pero falta poner entre paréntesis el lugar y el año de la edición. Tu mismo podrías hacerlo, puesto que tendrás el libro a mano. / h) La nota 4 sigue en blanco. Pensaba llenarla en tu mismo despacho, con una referencia al catálogo del museo de S. Pío V, que vosotros mismos habéis publicado. La nota debería decir, más o menos: «Es tracta del retaule anomenat 'del mestre del Grif': veg. XXX, Catálogo, etc. (Valencia, tal), ¿?¿». Sustituye las XXX por el nombre del genio que redactó el catálogo, el etc. por el título exacto, el tal por el año de edición y los ¿?¿ por el número de la página o de la pieza. Me parece que se trata, realmente, del retablo del maestro del Grifo (y supongo que el Grifo es un animal, y no una «aixeta»). Bueno. También hubiera querido ver si en los «Archivos de Arte Valenciano», o como se llame esa revistota tan buena, se publicó un artículo de iconografía vicentina, donde se aluda a escenas como la del retablo citado: es decir, de san Vicente predicando y unos tíos tomando notas. Creo que el sr. Saralegui, don Leandro (me lo dijo Aguilera Cerni) opinaba que los escritores del retablo del Grifo no son propiamente los reportadores de los sermonarios, sino unos judíos o unos moros de mala leche que tomaban apuntes para refutar a nuestro excelso y nunca bien ponderado patrono, en sus polémicas teológicas. ¿Podrías ver si hay algo de eso? / i) De vez en cuando uso el signo # para indicar separación de letras. No sé si ése es el que corresponde en la tabla convencional de garabatos que usáis para corregir pruebas. / Bueno. No se me ocurre nada más por ahora. / Ah! Y a ver si vas pensando en la remuneración que corresponde a mis ímprobos trabajos (ímprobos y probos) en el truco este de san Vicente. Procura ser «magnánimo» y benéfico en el cálculo. Estoy sin una perra y, ya sabes, las subsistencias están subiendo la mar. Por mi parte, estoy convenciendo a don Adolfo Cámara para que a los jurados esos del premio Valencia se nos den dietas: no digo dietas a la hora de comer la noche de su concesión (cena que tiene fama de opípara: ya veremos; seré un crítico gastronómico impecable), sino dietas monetarias por el laborioso trabajo de leer muchas tonterías en verso o en prosa, calificarlas, decidirse por alguien y arrostrar las iras de los no ganadores.

(Carta de JF a AZ, 29 de gener de 1957)

Dos mesos més tard, Fuster corregia segones proves de l'estudi sobre sant Vicent Ferrer, tot advertint que la impremta havia introduït noves errates i que caldria corregir terceres proves.

Querido Arturo: Recibí las nuevas pruebas de mi San Vicente, y las tengo ya en avanzado estado de corrección. Veo que todavía se les han escapado erratitas, y que han añadido alguna nueva. Por otra parte, ni las notas figuran en su lugar, a pie de página, ni las páginas están numeradas (por lo que las referencias a distintos lugares del trabajo no las puedo hacer), ni figura la nota sobre el cuadro del maestro del Grifo que te dejé manuscrita en tu despacho. Supongo, por tanto, que habré de repasar el mamotreto por tercera vez. No me molesta, desde luego; lo importante es que salga bien. Procuraré devolverte las galeras la semana que viene.
(Carta de JF a AZ, 29 de març de 1957)

La següent carta, dos anys i mig més tard, es refereix ja al segon article, sobre Jaume Roig i sor Isabel de Villena, que es va publicar en el volum V (1955-58) de la revista, tot i que en realitat, com deixa clar la correspondència, el volum no va veure la llum fins a 1960.

Por este mismo correo te mando las últimas pruebas de tu artículo sobre «Jaume Roig y sor Isabel de Villena». También urge que las despaches enseguida pues el número de la RVF está terminándose de imprimir. Hay cerca de 200 págs. impresas.
(Carta d'AZ a JF, 19 de desembre de 1959)

I, finalment, una carta de finals de 1960 permet discernir que el tercer article de Joan Fuster publicat a la *Revista Valenciana de Filología*, «Ausiàs March, el ben enamorat», aparegut al volum VI, núm. 1 (1959-62), de la revista, degué tenir el seu origen en una conferència impartida per l'escriptor, probablement a la festa literària de Cantonigròs, celebrada el 16 d'agost de 1959, que aquell any estava dedicada als escriptors valencians, amb motiu del V centenari de la mort d'Ausiàs Marc, i la conferència de Joan Fuster portava

per títol «El poeta Ausiàs March cinc-cents anys després». Fuster va corregir proves d'aquest article l'estiu de 1963 i, per tant, com era habitual, el volum de la *RVF* degué aparèixer bastant més tard de la data impresa al volum, en aquest cas, 1959-62.

Els tres estudis publicats a la *Revista Valenciana de Filologia* serien reunits en el primer volum de les *Obres Completes* de Joan Fuster, publicat per Edicions 62 el 1968. Aquesta circumstància i la dedicatòria que li'n va fer l'escriptor motivaren que, per primera i única vegada en la correspondència entre tots dos, Arturo Zabala li escrigués en català per a mostrar-li el seu agraïment i la seua admiració.

Benvolgut amic Joan: / Ja que'm fas responsable de la meitat d'aquest primer llibre de les teues obres completes —que Déu vullga que tarden molt en esser completament completes—, jo te'n fas a tu responsable també —responsabilitat molt més gran—, d'aquesta primera —i probablement singular—, resposta meua en un —digam— vernacle mostruós particular. Si la celebritat —impossible i no desitjada— me fera pudent, tindries un document acreditatiu de la misèria del personatge qu'escriu. / Total, resumint —que ja és hora—, que t'agraixc molt el llibre i més encara l'obsequi amb tan carinyosa dedicatòria. La major part de lo publicat lo coneixia, com saps. Lo conegut i lo desconegut ha comensat a esser llegit. A vegades m'irrites, però això és bo, perquè és com una sangria dels vells metges contra l'indiferència o els «cliches» que tots se fem de les coses, i ajuda a pensar, a pensar, encara que no sempre per a coincidir.

(Carta d'AZ a JF, 18 abril de 1968)

La vinculació de Fuster amb la Institució Alfons el Magnànim s'estengué també al jurat del premi València, del qual formà part durant uns anys en la segona meitat dels cinquanta, i, en el cas concret d'Arturo Zabala, també al premi Ausiàs March de poesia, del jurat del qual eren membres ambdós. Testimoni igualment de la proximitat entre tots dos són la mostra de condol que Zabala trameté a Fuster amb motiu de la mort de la mare d'aquest el 1965 i l'enviament d'un exemplar del llibre *La mujer, misterio entrañable*, que

la dona de Zabala, Consuelo Rodríguez Fornos, publicà a l'editorial Marfil aquell mateix any.

Tot i que Fuster continuà mantenint un cert contacte personal amb Zabala —l'última carta de la correspondència entre tots dos, del 1971, tracta sobre les dades biogràfiques de l'historiador Salvador Carreres Zacarés, possiblement per a la Gran Enciclopèdia Catalana—, la relació institucional amb el Magnànim només es reprendrà a partir de 1980, després que les primeres eleccions democràtiques als ajuntaments, celebrades l'any anterior, haguessen donat la majoria a les esquerres en la constitució de la Diputació Provincial. El nou president, Manuel Girona Rubio, nomenà Josep Picó i López, professor de sociologia a la Universitat de València, com a nou director de la Institució Alfons el Magnànim, i aquest es posava de seguida en contacte amb Joan Fuster per tal de «parlar el més aviat possible a fi de que els teus projectes entren ja en el pressupost d'enguany que està a punt d'aprovar-se» (Carta de JP a JF, 30 de març de 1980). La relació entre tots dos venia ja de lluny i es remuntava, si més no, al començament dels anys setanta, quan Picó estava fent la tesi doctoral sobre l'empresariat valencià sota la direcció d'Amando de Miguel, aleshores catedràtic de sociologia a la Facultat de Ciències Econòmiques de la Universitat de València. Pico demanà a Fuster que fes el pròleg al llibre que en resultaria, *Empresario e industrialización: el caso valenciano*, publicat a Madrid per l'editorial Tecnos el 1976, però finalment el va fer Amando de Miguel. A finals de l'any anterior, 1975, Picó informava Fuster que estava fent un estudi sobre la burgesia valenciana entre 1850 i 1975, un tema central en les preocupacions de Fuster sobre el País Valencià i la seua debilitat nacional. Però des de 1980, i arran del nomenament de Picó com a director del Magnànim, la relació entre tots dos cobrà una nova dimensió, tant per la implicació de Fuster en la definició de la línia editorial de la institució i en la programació de les seues activitats de recerca, especialment en l'àmbit de la llengua i la literatura, com pels estudis que ell mateix projectava fer. En particular, un projecte d'història literària del País Valencià, que va enviar a Picó el 20 d'abril d'aquell mateix any i que es reproduïx en apèndix al final d'aquesta contribució.

En la carta, Fuster exposa les línies mestres de la seua proposta, entre les quals destaquen el punt de partida —la conquesta del segle XIII, cosa que deixa

fora la literatura en àrab—; la diversitat de literatures —l·latina, catalana, castellana i fins i tot italiana— que han coexistit al País Valencià; el sentit estrictament geogràfic de l'expressió «literatura valenciana» —i, encara, les dificultats que comportaria la seua aplicació—; la necessitat de no barrejar les diverses literatures —cosa que seria un error, en part històric i, sobretot, metodològic—, sinó, més aviat, d'explicar-les històricament, des d'una perspectiva alhora social —de dialèctica de classes— i politicoinstitucional —la Inquisició, la impremta—; la progressiva depauperació intel·lectual del país, per una «fuga de cervells», ja des del segle XVII i que s'accentua fins avui; les fatalitats històriques de la societat valenciana —amb una aristocràcia decadent i amb una burgesia que no és ben bé una «burgesia». En un segon apartat, Fuster esbossa les dificultats de nomenclatura creades per la divisió provincial, que restringeix el terme de «valencians» als nascuts a la província de València, alhora que els nascuts a les comarques del sud són anomenats «alicantinos» o «levantinos»; la importància que ha tingut des del principi, des de l'endemà mateix de la conquesta, per al país i les seues literatures, la «immigració intel·lectual», és a dir, l'arribada d'escriptors nascuts fora del territori valencià; les repercussions lingüístiques de les tres guerres civils que ha patit el País Valencià, cada una de les quals s'ha tancat amb la derrota del «poble» i, amb ella, la de l'idioma del poble, el 1522, el 1707 i el 1939; l'increment de la castellanització en cada una de les tres postguerres, perquè «la ideologia dominant és la ideologia de la classe dominant», inclosa la llengua; la degradació de la literatura en valencià... Finalment, en un tercer epígraf es concreta l'objectiu de la proposta: fonamentalment, un esquema, una aproximació a la nostra «història cultural» i, amb ella, a la nostra història com a poble, en un nivell encara molt embrionari, tenint en compte l'escassetat d'estudis sobre el tema. En tot cas, conclou Fuster, la seua proposta es limita a «encetar el tema, i a continuar-lo, en la mesura que les meues investigacions puguen completar-lo. Sempre serà, però, una invitació a més estudis, encara que només siga per refutar-me».

Era tot un programa de recerca que Joan Fuster s'autoimposava sobre un tema que l'havia interessat des del principi «la història social de la llengua catalana», concretat en aquest cas en la història literària al País Valencià, i que la nova direcció del *Magnànim* va acollir amb entusiasme. El 15 de juliol de

1980, Picó l'informava que tant el projecte —adscribit a efectes formals a l'Institut de Filologia i Literatura, que continuava dirigint Arturo Zabala— com el pressupost —300.000 pessetes— havien estat aprovats. La col·laboració de l'escriptor amb el Magnànim, però, anava més enllà d'aquest projecte personal i s'estenia a tots els àmbits, en particular, el de les publicacions, que tenia com a responsable un antic amic de Fuster, el ja citat Màrius Garcia Bonafé, amb qui havia estat en contacte des dels primers anys seixanta. En la seua resposta a Picó, un mes després, l'escriptor no sols expressa el seu agraïment per la concessió del projecte, en el qual diu que ja s'ha posat a treballar, sinó que reitera la seua disposició per a «racionalitzar» la col·lecció literària d'autors valencians.

El dia que Màrius i tu vàreu venir a casa, no sé si vaig deixar ben clar que podeu disposar de mi per «racionalitzar» la col·lecció literària d'autors valencians. És una bona idea, la de la col·lecció; però caldria programar-la bé, tant en l'aspecte literari com en l'econòmic. Les llistes que em vàreu deixar són massa «improvisades». ¿Per què no en tornem a parlar, en una sessió «monogràfica»?

(Carta de JF a JP, 26 d'agost de 1980)

La carta té una postdata que no em resistesc a reproduir, perquè té a veure amb la celebració de la I Assemblea d'Història de la Ribera, en la idea i l'organització de la qual es va implicar activament Joan Fuster, com testimonien aquesta i altres cartes en les quals exposava el projecte i sol·licitava suport, tant «moral» com econòmic.

PS.- A l'octubre, a Sueca, tenim projectada una I Assemblea d'Estudis sobre la Ribera. No sé si te'n vaig parlar. Potser algú ja ha anat a visitar-te, i a demanar-te alguna cosa. Si no ho han fet, ja ho faran. No es tracta tant de demanar a la Institució un ajut econòmic com d'aconseguir de vosaltres el suport «moral»: un patrocini, ni que només siga simbòlic. Si pot ser més que simbòlic, millor. Però el propòsit és estimular els estudis comarcals, i procurar que, en el futur, al costat de l'Assemblea de la Ribera, n'isquen unes altres a les altres comarques del país. L'important és que

els ajuntaments afectats hi col·laboren. Des de la Diputació —a través de la Institució o no— podrien fer alguna cosa positiva. — Vale.
(Carta de JF a JP, 26 d'agost de 1980)

El tema de l'Assemblea d'Història de la Ribera continuà present en les reunions que tots tres, Fuster, Picó i Garcia Bonafé mantingueren l'estiu i principis de la tardor a Sueca, en les quals s'abordaren també altres temes relacionats amb el Magnànim, especialment la que acabaria sent la Biblioteca d'Autors Valencians, dirigida des de l'inici pel mateix Fuster. El 8 d'octubre, Màrius Garcia Bonafé informava a Fuster que havien anat al Magnànim els organitzadors de la I Assemblea d'Història de la Ribera i que, encara que tots dos, Picó i ell, havien confirmat la seua assistència a la inauguració, que se celebraria a Sueca l'11 d'octubre, finalment no podrien acudir-hi. Tot i així, mantenien el compromís de publicar-ne les actes.

De totes maneres, voldríem que ens feres el favor de donar l'escrit d'adhesió de la Institució a algun dels organitzadors, per tal que s'hi puga llegir públicament.

Pel que fa a la publicació de ponències i comunicacions de l'Assemblea, no hi ha cap problema, encara que em sembla que els set-cents fulls que els organitzadors calculen que abastaria el volum potser fóra una mica massa. Potser convindria fer-hi una tria de comunicacions i ponències. De totes maneres, ja en parlarem més endavant.

(Carta de MGB a JF, 8 d'octubre de 1980)

Fuster en quedà gratament sorprès dels resultats de l'Assemblea, inclòs el concert de música vocal i orgue que la clausurà. Tant que el mateix dia 12, poc després d'haver finalitzat la trobada d'historiadors, tractà de contagiar l'entusiasme a Garcia Bonafé i d'assegurar-ne la publicació de les actes, que aquest ja havia confirmat.

Benvolgut Màrius: / L'Assemblea d'Història de la Ribera ha funcionat bé. Fins i tot ens han obsequiat amb un concert de música vocal i d'orgue

com no podríem ni imaginar. Bé. El material de l'Assemblea, que encara no he llegit amb calma, és abundant. Si la IAM manté l'oferta de l'edició, un dia o altre n'hauríem de parlar.

(Carta de JF a MGB, 8 d'octubre de 1980)

La correspondència de Joan Fuster deixa ben clara la implicació de l'escriptor en la celebració de la primera edició de l'Assemblea d'Història de la Ribera, que en aquell moment ningú no sabia que tindria una llarga posteritat que arriba fins avui i que congregaria centenars d'investigadors i milers d'assistents en els seus més de quaranta anys d'existència. La trobada de la Ribera va nàixer a iniciativa de Fuster, materialitzada per un grup dinàmic de cronistes municipals —Fermí Cortés, de Sueca; Francesc Giner Perepérez, de Cullera; Eduard Sarrió, d'Albalat de la Ribera, entre altres— i de joves historiadors de formació universitària, i prenia com a model el de l'Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos, que venia celebrant-se a Catalunya des de 1950. Però a diferència d'aquesta, que es reunia anualment en diferents poblacions del Principat, la de la Ribera ho va fer —també amb caràcter anual, al principi— en diferents localitats de la mateixa comarca (a Sueca el 1980, a Algemesí el 1981 a Carcaixent el 1983, a l'Alcúdia el 1986, a Almussafes el 1988, i així, fins a vint edicions, l'última de les quals se celebrarà a Polinyà el 2023). Com havien acordat Fuster i els responsables del Magnànim, les actes de la primera Assemblea van ser publicades per la institució l'any següent, el 1981, amb el títol d'*Economia agrària i història local*, amb la qual s'obria una nova col·lecció, la «Politècnica», en la qual apareixerien de seguida, el 1982, com a números 2 i 3, *València, la construcció d'una ciutat*, de M. Jesús Teixidor, i *Camperols del País Valencià. Sueca, una comunitat rural a la tardor de l'edat mitjana*, d'Antoni Furió. Val a dir que en els quaranta-dos anys transcorreguts des d'aleshores s'han celebrat 19 assemblees, l'última, el 2021, a Alberic, i que, com he dit, ja està en marxa la 20, que tindrà lloc a Polinyà de Xúquer el 2023. Avui, les Assemblees d'Història de la Ribera, amb una periodicitat biennal, són una trobada científica perfectament consolidada, gràcies al suport de la Universitat de València —i, de nou, de la Institució Alfons el Magnànim,

que en publica les actes, junt amb les Publicacions de la Universitat de València— de les mancomunitats de la Ribera Alta i la Ribera Baixa i dels ajuntaments de la comarca, i, naturalment, a la participació addicta de successives generacions d'historiadors.

Fuster —ho deixa ben clara la correspondència entre tots tres— tenia una estreta relació amb Picó i Garcia Bonafé, que anava més enllà de l'Institut de Literatura i Estudis Filològics i de la Biblioteca d'Autors Valencians, que dirigia l'escriptor, per a estendre's a altres instituts i col·leccions de la Institució Alfons el Magnànim, en les quals actuava com a assessor, aconsellant la publicació de llibres que entenia que podien ser valuosos per a la història i la cultura valencianes, com ara *Un conflicto nacional. Moriscos y cristianos viejos en Valencia*, de l'argentí Tulio Halperin Donghi, que inaugurarà el 1981 la col·lecció «Estudis Universitaris». En la ja citada carta del 8 d'octubre, Màrius Garcia Bonafé feia referència a aquest llibre i a d'altres que es trobaven encara en preparació, inclòs un del mateix Fuster sobre sor Isabel de Villena.

El llibre d'Halperin Donghi sobre els moriscos és ja a les meues mans, i avui o demà entrarà en impremta. Respecte als clàssics valencians, tenim ja l'antologia de prosa periodística de C. Salvador feta per Vicent Simbor, i un volum que està prou avançat de Cristòfor Aguado sobre teatre sacre valencià, que inclou el Misteri d'Elx i els del Corpus, entre altres. I el teu sobre Isabel de Villena, com va?

(Carta de MGB a JF, 8 d'octubre de 1980)

Quatre dies més tard, però, Fuster farà una contraproposta sobre aquest últim punt, que involucrava Josep Palàcios:

Comentant-ho amb Palàcios, vam arribar a la conclusió que, abans de sor Isabel de Villena, convindria un Roís de Corella per a la vostra col·lecció d'autors valencians. Podria ser una selecció de narracions en prosa. Ja estan «normalitzades», i es poden portar a la impremta de seguida. Palàcios podria fer-ne el pròleg. Contacta amb ell. En un parell de setmanes podríeu tenir el material a punt.

Jo encara continue fent fitxes [Al·lusió probablement al projecte d'història literària]

(Carta de JF a MGB, 8 d'octubre de 1980)

Malauradament, Palàcios no faria mai el pròleg, tot i que Fuster, de qui havia partit l'encàrrec, encara hi confiava. En contrapartida, altres prologuistes anaven lliurant el seu paper, que, en el cas del de Josep Piera sobre Martínez Ferrando, era exactament «com cal». La carta de Fuster al·ludeix també a la tertúlia a la llibreria Dàvila, en el passatge de la Sang, on l'escriptor acudia tots els dilluns.

Benvolgut Picó: / Gràcies per la teua carta. He estimat Palàcios perquè s'afanye a preparar-vos el Corella. Josep Piera m'ha passat el pròleg al Martínez Ferrando, i és un paper exactament «com cal». Dilluns, si no hi ha cap contratemps, vindré a València, però no em serà possible sopar amb vosaltres. Si acudiu a Dàvila, ens podrem «separar» de la tertúlia i comentar les coses que vulgueu: entre les 8 i les 9 ho podrem fer. / Abraçades.

(Carta de JF a JP, 15 de novembre de 1980)

Josep Pico i Màrius Garcia Bonafé van fer un gran treball a la Institució Alfons el Magnànim, primer, i a la IVEI (Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, després, durant els més de quinze anys que hi estigueren al capdavant, de 1980 a 1995. Hi ajudà, en primer lloc, la bona relació que mantingueren amb l'anterior administració, en particular amb Arturo Zabala, el director, que continuà col·laborant amb el Magnànim i conservà durant un temps la direcció de l'Institut de Literatura i Estudis Filològics, càrrec en el qual el succeiria Joan Fuster el 1981. En segon lloc, l'àmplia autonomia de què gaudien tots dos, en relació tant a la Diputació de València com al seu propi partit, el PSPV-PSOE, liderat aleshores per Joan Lerma. Com molts altres quadres del partit i de bona part dels consellers dels successius governs de Lerma, Pico i Garcia Bonafé eren professors de la Facultat de Ciències Econòmiques i, en el cas del segon, que havia estat un dels fundadors del partit el 1974, va ser membre de l'executiva soci-

alista durant un temps. Pels seus orígens polítics —Màrius Garcia Bonafé venia del PCE, on havia militat als anys seixanta, i dels GARS (Grups d'Acció i Reflexió Socialista)—, ambdós se situaven dins el corrent nacionalista del partit, en el qual es trobava també Alfons Cucó, un altre professor universitari, en aquest cas de la Facultat de Filosofia i Lletres, i valencianista històric, que, com deixa veure la correspondència, participava també alguna vegada en les reunions de Picó i Garcia Bonafé amb Fuster. I després, hi havia, sobretot, els dots que tots dos demostraren a l'hora de dirigir la institució, saber elegir els col·laboradors i formar un catàleg sòlid i prestigiós, que va servir de referència per a altres projectes editorials posteriors, no sols perquè venia a omplir moltes llacunes —en particular, sobre la història i la cultura dels valencians—, sinó també per la seua aposta decidida per l'alta cultura, amb la traducció d'obres significatives i de biografies intel·lectuals d'escriptors i pensadors de la tradició cultural europea.

Anaven gestant-se així noves col·leccions, com «Descobrim el País Valencià», «Estudis Universitaris», «Biblioteca d'Autors Valencians», els primers títols de les quals sorgeixen de les reunions de Picó i Garcia Bonafé amb Fuster, així com projectes singulars, com ara la reproducció facsimil de les parts corresponents al País Valencià del *Diccionario* de Madoz («Ja està en marxa la reproducció fotogràfica i podrà eixir per a desembre») o el catàleg de la premsa valenciana, a càrrec de Ricard Blasco. En la mateixa carta en què Josep Picó informa Fuster de les novetats en preparació, datada el 19 de juny de 1981, el director del Magnànim també esmenta com a possibilitats la traducció de la *Géographie de l'Espagne Morisque* d'Henri Lapeyre («que quasi en la seua meitat, com saps, està dedicat al País Valencià»), el llibre de Merimé sobre la història del teatre, la Geografia de Carreras Candi, «i potser fóra convenient fer una traducció dels principals viatgers que hagen tocat el País i els testimoniatges dels quals siga interessant. Tampoc no descartem la idea de poder arribar a Burns i traduir els seus llibres. En fi, qualsevol idea que tingues, ja ens la comunicars».

De les converses amb Fuster sorgien sobretot temes, aspectes a estudiar i aprofundir, i encara que no sempre es materialitzassen en recerques concretes, Màrius Garcia Bonafé n'eixia carregat d'idees i àvid de nous suggeriments i «illuminacions».

La conversa sobre el feixisme valencià fou molt interessant, crec que tinc algú que podrà treballar sobre el tema. Però el que em preocupa és que l'assumpte sortís per pura casualitat, i fos degut als vaivens de la conversació, i hauria estat una llàstima que no s'hagués plantejat. Alguna solució caldria donar-li a açò, d'alguna manera caldria «institucionalitzar» aqueixes converses. / Ja comprenc que tens molta feina i que deus estar més que fart de les nombroses visites que reps, però encara que fos una volta cada mes, o cada dos mesos, hauríem de seure davant un bon sopar i fixar una xerrada «monotèmica» (de la qual serien exclosos els dormidors); moros, il·lustrats o feixistes donen molt de si, i ai!, encara falten moltes tesis per escriure. Ja em diràs alguna cosa sobre el tema.
(Carta de MGB a JF, 6 d'agost de 1980)

I a Fuster no calia que l'incitassen massa perquè desplegàs la seua capacitat de seducció intel·lectual i renovàs constantment la seua cartera de propostes i suggeriments.

Realment, el dia que Picó i tu vàreu venir a Sueca, vàrem parlar de massa coses i, alhora, de massa poques coses. Però això sol passar sempre. Entre els projectes que algun dia podria «considerar» la Institució, ¿no hi podria entrar, per exemple, una mena d'«Índice histórico» com el que feia Vicens Vives, però no exclusivament històric, sinó allò que se'n diu «interdisciplinari»? I reduït al País Valencià, és clar. He observat que a tots se'ns escapen «coses», publicades ací i allà, però que almenys és interessant de saber que existeixen. Reconec que això no seria gens fàcil de muntar: caldria la cooperació de gent molt diversa i sacrificada, i molt probablement la col·laboració Universitat-Institució. Ara: el resultat seria ben útil...

D'altra banda, si tu, i qui t'acompanye, voleu venir a casa, a sopar o a dinar, i a parlar d'història, o a parlar simplement —a «raonar», s'entén—, podeu fer-ho quan vulgueu i amb l'assiduitat que vulgueu. No teniu més que advertir-me'n amb una certa antelació. A mi m'agradaria molt. I m'ajudaria, entre altres coses, a desemboïrar-me una mica de «política» i de «literatura» —locals, ai!— que són els temes dels meus visitants habituals... No ho digues a ningú, però ja en tinc els collons plens.

(Carta de JF a MGB, 26 d'agost de 1980)

A les consideracions més generals sobre les recerques que es podrien dur a terme, s'afegeixen les observacions més concretes —veritables informes editorials que inclouen sovint propostes de correcció— sobre els volums en curs de publicació, ja es tracte de l'edició de *L'Espill* de Jaume Roig, a cura de Vicent Escrivà (carta a MGB del 27 d'abril de 1981); la *Crònica* de Beuter, a cura d'Enric Iborra (carta a MGB del 7 de gener de 1982); el *Dietari* de mossèn Porcar, a cura de Ferran Garcia (cartes a MGB del 8 de febrer i del 14 de setembre de 1982); o el *Vita Christi* de sor Isabel de Villena, a cura de Lluïsa Parra (cartes a MGB del 7 de gener i del 14 de setembre de 1982). Hi havia dos problemes, sobretot, que preocupaven particularment Fuster. L'un era la inclusió d'escriptors i obres en castellà en la Biblioteca d'Autors Valencians, que Màrius Garcia Bonafé havia insinuat en rebre la proposta, per part de Joan Oleza, de publicar tres peces de teatre del canonge Tàrrega, a cura de José Luis Canet («Encara que hem parlat de les dificultats de publicar obres castellanques en aquesta col·lecció, no pareix que hi haja cap sortida, perquè seria absurd començar una nova col·lecció per aquesta obra. Què et sembla?» (Carta de MGB del 6 d'octubre de 1981). L'altra era la necessitat de deixar consolidades les noves col·leccions, i en particular la BAV, davant l'eventualitat d'un canvi polític en unes futures eleccions. Era molt i molt valuós el que s'estava fent, per a deixar que tot se n'anàs en orris a la primera ocasió. Sobre la primera qüestió, Fuster és manté alhora comprensiu i ferm.

Quant a la inclusió o no d'obres en castellà en la BAV, tu ja en saps el meu criteri. Si em decante pel monolingüisme, no és per cap perjudici, sinó per raons pragmàtiques, que són les mateixes que fa anys vaig plantejar als Soler quan projectàvem els «Clàssics Albatros». Ara: vostra és la decisió última. Si us decidiu per la barreja, uns quants dels volums que t'havia programat ja no hi tindran sentit perquè ho eren en funció d'un panorama global merament «vernacular» dins el qual podien figurar com a testimoni d'època, i, naturalment, de l'estat de la llengua literària (o no). Pel que fa al pròleg, m'esperava alguna cosa més dels deixebles d'Oleza, a tenor dels anuncis que feien en el número de la seua revista que van dedicar als comediògrafs valencians del XVI. I més encara, si l'edició del text vol ser

una «edició crítica», trenca el principi acordat per a la BAV. Comprenc perfectament que no vulgueu iniciar una altra col·lecció... Ara: un Tàrraga, com un Guillem de Castro, per exemple, ¿no podrien anar a parar als «Clásicos Castellanos» de l'Espasa-Calpe o als «Castalia» d'Amparo Soler? Hi taparien uns buits evidents, i tindrien el públic concret que es mereixen. Digueu-li-ho a Oleza.

(Carta de JF a MGB, 14 d'octubre de 1981)

Sobre la segona, Fuster insisteix en la necessitat de consolidar la BAV i d'assegurar-ne una presència regular i substantiva a les llibreries.

Ja saps amb quin especial interès em mire la BAV, que podria ser la més fluida de les vostres col·leccions i, a la llarga, la més «popular». Però veig que les col·laboracions no deuen ser tan ràpides com caldria. Abans de la pròxima hecatombe electoral, la BAV hauria d'estar ben consolidada: precisament perquè, en una eventualitat adversa, seria la més precària. N'hauríem de tornar a parlar, un dia o altre. I aviat. No heu de perdre de vista que els llibres tenen, en botiga, dues oportunitats afectuoses: la «rentrée»-Nadal, d'una banda, i la fira/festa del Llibre en primavera. Traure cap a l'abril dos o tres volums de la BAV no estaria malament. Presentar-los en solitari com heu fet fins ara, a pesar dels anuncis, no acaba de tenir ganxo.

(Carta de JF a MGB, 7 de gener de 1982)

La resposta, intel·ligent, a tots dos problemes va ser nomenar Fuster director de la BAV, cosa que va fer Josep Picó a principis de 1982 («Després de la nostra conversa de l'altre dia et vull confirmar per escrit i formalment que tu eres el director de la Biblioteca d'Autors Valencians. Pensem que això s'hauria de reflectir posant-te com a Director en les pàgines interiors», carta de JP del 13 de gener de 1982).

La dedicació més intensa que Joan Fuster venia prestant a la col·lecció, fins al punt d'intervenir no sols en l'elecció de les obres que es volia publicar i dels curadors de cada volum, sinó també en els criteris d'edició i el contingut de les introduccions, deixant sempre, però, l'última paraula als autors, contras-

tava amb la desafecció amb què es mirava el seu propi projecte d'una història literària del País Valencià, que ell mateix havia proposat el 1980 a la Institució Alfons el Magnànim. Per una carta a Josep Massot i Muntaner, sabem que l'estiu de 1981 hi havia ja renunciat.

Probablement, sí: abandono la idea de fer una «història social de la llengua catalana» que tant m'·lusionava. Trobo que hi ha gent que hi treballa i que ho farà millor que jo. Era massa difícil intentar-ho des de Sueca, i alternant-ho amb collonades periodístiques. Potser amb les fitxes recollides m'animaré, Déu sap quan, a redactar algunes notes parcials. (Carta de JF a JMIM, 24 d'agost de 1981).

La «història literària del País Valencià» no era ben bé el mateix que la «història social de la llengua catalana», que era el gran projecte de recerca de Joan Fuster. Però l'escriptor era conscient que, en les condicions en què havia de treballar, a Sueca, sense accés directe a les fonts arxivístiques i bibliogràfiques, fins i tot les publicades, i havent d'escriure articles en la premsa *pro pane lucrando*, no era factible dur-lo a terme en la seua totalitat i amb plenes garanties, en un món acadèmic, d'altra banda, cada vegada més especialitzat. Continuarà publicant estudis d'història de la llengua i la literatura, però serien això: notes parcials. Encara faltaven alguns anys —«no molts, però»— perquè l'escriptor s'incorporàs a la Universitat de València, al Departament de Filologia Catalana, i pogués consagrar-se enterament als seus treballs. Al pessimisme que deixa entreveure la carta al pare Massot s'afegiria de seguida l'impacte que va tenir en l'escriptor l'atemptat que va patir poques setmanes després, la matinada de l'11 de setembre de 1981, tant en el pla material, amb la pèrdua i la desorganització de moltes de les fitxes de treball que havia anat reunint, com en l'emocional. Per això, quan mesos més tard, el març de 1982, Josep Picó li preguntava sobre l'estat en què es trobava el projecte i la necessitat de donar-ne compte a la Comissió Permanent de la institució, Fuster decidí fer oficial la seua renúncia.

En relació a l'altre estudi que portes entre mans sobre la literatura, vull assabentar-te que en la darrera Comissió Permanent de la Institució em

varen fer informar dels treballs pendents de l'any anterior. Quan es tractà el teu, vaig fer una referència general dient que tenies ja recollides quasi totes les fitxes i estaves en camí de redacció. De tota manera, la Comissió volia tenir alguna constància del treball i jo els vaig prometre notícia per escrit per a la propera reunió.

Les meues previsions són que aquesta propera reunió tindrà lloc abans de l'estiu, cap als mesos de juny o juliol. Si a tu et sembla, podem prendre dues solucions: a) si d'ara al juny preveus que tindràs un parell de centenars de fulls escrits sobre el tema, no hi ha problema perquè se'n pot traure una fotocòpia i això és suficient; però b) si creus que no podrà ser així, per dificultats intrínseques a l'estudi, aleshores, jo t'agrairia que en fesses un "status quaestionis" per tal de presentar-lo a la Comissió.

(Carta de JP a JF, 24 de març de 1982)

Fuster no sols sabia que no podria tenir dos-cents fulls escrits per a juny, sinó que no es veia amb cor de continuar el projecte, i així els ho fa saber en sengles cartes al president de la Diputació, Manuel Girona, i al director de la Institució Alfons el Magnànim, Josep Picó, en les quals, a més de disculpar-se pels inconvenients que puga causar la seua renúncia, proposa restituir els diners que li havien avançat.

Benvolgut Manolo: / T'he de demanar un parell de favors, i, si me'ls fas o no, la cosa no té importància. No voldria crear-te cap problema, i menys encara en les actuals circumstàncies... Es tracta d'aquell contracte —tot són contractes!— que vaig firmar amb la Institució Alfons el Magnànim, per fer un llibre determinat. No entre ara en les condicions estipulades. Picó acaba de comunicar-me que la Institució em reclama el paper. Una sèrie de factors accidentals (com les bombes) m'han desfet el meu ritme de treball, i no podré complir el compromís. M'agradaria de liquidar el problema. I la manera més natural seria rescindir el contracte: jo tornaré a la Institució els diners rebuts, i en pau. Crec que hi haurà una fórmula jurídica per a arreglar-ho. Ara mateix escriuré a Picó en el mateix sentit. Em sent culpable —involuntari— de no haver complert amb la meua obligació. Però el cas és que se m'han interferit més problemes personals,

i voldria liquidar aquest. ¿Series tan amable d'ocupar-te'n? No demane sinó que m'allibereu del compromís, a canvi de la devolució de la quantitat avançada. Perdona la molèstia que tot això et puga produir.
(Carta de JF a MG, 30 de març de 1982)²

La carta a Picó estava redactada en uns termes semblants:

Benvolgut Picó: / Gràcies per la teua carta. Comprenc perfectament el problema que —involuntàriament— he creat a la Institució, amb el retard de donar-vos l'original promès. Però les coses se m'han complicat, i no li veig una solució immediata. Ara acabe d'escriure-li a Girona en el mateix sentit. Crec que la solució més pràctica seria la de rescindir el contracte. O siga: jo retornaré al Magnànim les quantitats rebudes, i el Magnànim m'alliberarà del compromís pactat. Espere que no em demandareu per danys i perjuïns! Crec que és la manera més senzilla d'arreglar-ho, i ja trobareu la fórmula jurídica oportuna.
(Carta de JF a JP, 30 de març de 1982)

La rescissió del contracte no plantejava més problemes, però la restitució dels avançaments que Fuster havia anat percebent representava un colp ben dur a la seua economia, que la Institució Alfons el Magnànim va resoldre compensant a l'escriptor per la seua dedicació a la Biblioteca d'Autors Valencians, com a director de la col·lecció i com a supervisor de l'edició de cada un dels títols publicats, amb la mateixa quantitat que aquest havia de retornar per la renúncia al projecte que la institució li havia encarregat.

La Comissió Permanent de la Institució Alfons el Magnànim, en la seua sessió del 18 d'octubre de 1982 adoptà, entre altres, l'acord següent:

2 La resposta de Girona, que lamentava la cancel·lació del llibre, apuntava a trobar una solució satisfactòria per a tots: «Lamente molt lo que em dius del teu llibre per al Magnànim. Em feia molta il·lusió. M'ha dit Picó que parlarà amb tu i confie en què trobareu una solució satisfactòria. / Una forta abraçada del teu bon amic». Carta de MG a JF, 5 d'abril de 1982.

Abonar al Sr. Joan Fuster per les tasques que està realitzant dins la col·lecció «Biblioteca d'Autors Valencians» i que són: Dirigir i coordinar la col·lecció, revisar els originals i supervisar i revisar les transcripcions i que, fins ara, han suposat la preparació de les onze publicacions següents: 1) Jaume Roig, *Espill*. 2) Ernest Martínez Ferrando, *Narracions*. 3) Carles Salvador, *Poesia*. 4) Pere Antoni Beuter, *Crònica*. 5) *Taula de Lletres Valencianes*. Col·lecció de textos. 6) *Dietari de Mossèn Porcar*. Selecció i pròleg de Ferran Garcia Garcia. 7) *Proses d'E. L. López Chavarri*, pròleg de F. Moragon. 8) *Antologia de poetes valencians*. Selecció i pròleg d'Eduard Verger. 9) Lluís Bernat, *El Caciquisme roig i altres narracions*. Pròleg i edició de Joan Fuster i 10) *Vita Christi* de sor Isabel de Villena. Pròleg i selecció de Lluïsa Parra, la quantitat de (UN MILIÓ DE PESSETES), 1.000.000 ptes. L'esmentada quantitat es compensarà amb càrrec a la quantitat ja abonada al Sr. Fuster dins l'Institut de Literatura d'aquesta Institució.

(Carta a JF, 16 de novembre de 1982)

En la mateixa sessió, la Comissió Permanent de la Institució Alfons el Magnànim també acordava

Acceptar la renúncia presentada pel Sr. Joan Fuster de data 30 de març de 1982 a la realització del treball que se li encarregà *Història literària del País Valencià* i, havent-se lliurat per aquesta realització la quantitat de 1.000.000 ptes. (UN MILIÓ DE PESSETES), manifestar que aquesta ha d'ésser reintegrada a la Institució.

(Carta a JF, 16 de novembre de 1982)

En qualsevol cas, la renúncia a la *Història literària del País Valencià*, un projecte ben volgut pel seu autor, que era al capdavant qui l'havia proposat, no posà fi a la col·laboració de Joan Fuster amb la Institució Alfons el Magnànim, que continuà als anys següents, ni afectà la seua condició de director de l'Institut d'Història i de la «Biblioteca d'Autors Valencians». Ho testimonia, una vegada més, la correspondència de l'escriptor, en aquest cas, amb Eduard Verger, poeta i corrector de la institució, que va substituir Fuster en la direcció de la BAV a la seua mort el 1992. Bona prova de l'entesa entre tots dos és la resposta de Fuster

als dubtes de Verger sobre un passatge del *Dietari* de Porcar, que aquest trobava incomplet, per incompreensible: «El passatge de Porcar que em transcrius és literalment així. No és incomplet: és senzillament que aquell animal escrivia com li passava pels collons» (Carta de JF a EV, 1 de desembre de 1982).³

El contacte continuava sent igualment regular amb Màrius Garcia Bonafé, el cap de publicacions. El 10 d'agost de 1983, Fuster lliurava el text del *Caciquisme roig*, que havia preparat ell mateix, i la revisió del *Vita Christi* de sor Isabel de Villena, a cura de Lluïsa Parra. «Espere que amb això ja quede cancel·lat el primitiu contracte, i “renovat”, que tenia amb vosaltres». I l'1 de setembre, Garcia Bonafé n'acusava la recepció i confirmava la vigència del contracte: «Quant al teu contracte, no cal dir-ho, queda renovat indefinidament». Dos mesos i mig més tard, el mateix Garcia Bonafé informava Fuster del pla de publicació de la BAV, en el qual figuraven dos llibres a cura de Josep Palàcios —*Obres* de Joan Roís de Corella i el *Tirant*— que l'escriptor no lliuraria mai, tot i haver-hi treballat i haver fet una edició il·lustrada —per Manuel Boix— de l'obra de Joanot Martorell,⁴ i una selecció de *La República de les Lletres*, amb pròleg d'Adolf Beltran, que tampoc no va arribar a rams de beneir (Carta de MGB a JF, 14 de desembre de 1983). També continuava la bona relació amb Josep Picó, a qui Fuster, a més de suggerir-li la publicació de nous títols per a d'altres col·leccions, com ara la tesi doctoral de Philippe Berger, que finalment va aparèixer el 1987, amb el títol de *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*, en la col·lecció «Estudis Universitaris», informava de la reunió que havia tingut amb Cebrià Ciscar, el conseller de Cultura de la Generalitat Valenciana, i Antoni Asunción, el president de la Diputació de València, en la qual s'havia abordat el futur de la Institució Alfons el Magnànim, que es volia convertir en una institució que abastàs tot el país i no sols la província de València.

3 El paràgraf de Porcar diu: «*Contra tercianes* / Pendre un rave ben gros i fer-lo ravanades en una escudella i aquella escudella umplir-la de mel juntament ab les ravanades del rave, i posar la escudella a la serena de part de nit i a la matinada escórrer dita mel». Carta d'EV a JF, 24 de novembre de 1982.

4 El *Tirant lo Blanc* va aparèixer finalment a cura de Víctor Gómez Labrado, el 1990, i, bé que no era l'obra prevista per Fuster, el *Psalteri* de Joan Roís de Corella, a cura de Josep Lluís Martos, el 2014.

L'altre dia vaig tenir a casa Cebrià Ciscar i Antoni Asunción. Com era lògic, vam parlar llargament del futur de la IAM. Em van assegurar que el propòsit oficial és de reforçar-la i de no canviar la línia seguida fins ara. Vull creure que serà així. Es veu que, de moment, estan més preocupats per unes altres qüestions. Espere, tanmateix, que no tardareu a reunir-vos i a perfilar definitivament la situació.

(Carta de JF a JP, 2 d'octubre de 1983)

Poc després, el febrer de 1984, Joan Fuster era elegit membre de la Comissió Permanent de la Institució Alfons el Magnànim i director de l'Institut de Literatura, en substitució d'Artur Zabala, que ja havia dimitit dos anys abans, en jubilar-se, però a qui se li havia demanat que continuàs fins completar el quadrienni (1980-1984) per al qual havia estat nomenat (Carta a JF, 16 de febrer de 1984). La renovació de l'organigrama del Magnànim va ser l'última, perquè finalment, el 1985, la IAM es va transformar en un nou organisme, la Institució Valenciana d'Estudis i Investigació (IVEI), constituïda per consorci entre la Diputació de València i la Conselleria de Cultura per tal de transcendir l'àmbit provincial i articular la política de recerca i editorial al conjunt del país. De fet, la idea inicial era involucrar també les diputacions d'Alacant i Castelló, però la seua resistència al que consideraven un projecte centralitzat a València la va fer inviable. La nova institució mantingué el nom d'Alfons el Magnànim com a segell editorial i també les col·leccions de l'antiga, entre les quals la «Biblioteca d'Autors Valencians». Joan Fuster, elegit conseller de número de la IVEI,⁵ i confirmat també com a director de l'Institut de Literatura, hi continuaria col·laborant activament, com fins aleshores, assessorant també algunes de les exposicions que Màrius Garcia Bonafé i el pintor Artur Heras van muntar aquests anys, com ara «Literatura i cultura valenciana – segles XIV i XV», el novembre de 1985, per al catàleg de la qual Fuster va escriure el text que l'obria.

5 Carta a JF del 24 de gener de 1985.

En els anys següents, i fins a la seua mort, el 1992, Fuster va continuar ocupant-se dels nous títols de la col·lecció «Biblioteca d'Autors Valencians», en estreta col·laboració amb Eduard Verger, i dirigint l'Institut de Literatura, que comptava amb un pressupost anual d'entre cinc i sis milions de pessetes, que calia gestionar assignant i validant diferents projectes de recerca. Entre aquests últims, en la correspondència de l'escriptor es fa referència als presentats per Lluís Gimeno Betí (1986), Júlia Benavent (1987), M. José Arigüel Boluda (1987), José Carlos Rovira Soler (1987), Francisco Calero i Daniel Sala (1988), Roser Cabrera (1988), Rosa Gómez Casañ (1988), Joan Ivars Cervera (1988), Josep Ballester i Adolf Piquer (1988), Josep Lluís Canet, Josep Lluís Sirera i Evangelina Rodríguez (1988), Rosanna Cantavella i Rafael Beltran (1988), Santi Cortés i Anna Catalunya (1988), Rafael Lemus Arce (1989), Ángel López García (1989), Maria Josep Cuenca (1989), Jordi Pérez Durà i Josep M. Estellés (1989), Josep Lluís i Rodolf Sirera (1989), Joan Oleza (1989), Josep Lluís Canet (1991) i Tomàs Martínez (1992). Tots ells sense excepció van obtenir el vistiplau de Fuster. La part del pressupost que no era assignada a projectes es destinava a finançar la publicació d'obres relacionades amb l'Institut, en particular els grans projectes editorials. És clar que tot això, que tenia molt de gestió burocràtica, suposava una considerable inversió en temps i dedicació que la IVEI compensava amb una retribució anual d'1.344.000 pessetes (IVA inclòs), justificada per la col·laboració amb la institució «de manera continuada, assessorant-vos en temes literaris, filològics i històrics referits al nostre País Valencià, mitjançant la proposta d'originals per a publicar, la revisió de textos, etc.» (Carta de JF a JP, 21 de setembre de 1987).

Els últims anys, Fuster havia deixat d'escriure a la premsa. Ja no necessitava escriure articles per a guanyar-se la vida. Tenia un sou com a professor de la Universitat de València i també la retribució que percebia de la IVEI. Podia dedicar més temps a la seua pròpia recerca, al vell projecte d'una història social de la llengua, que mai no havia abandonat del tot. La col·laboració amb la IVEI li exigia també molta dedicació —per bé que Picó i Garcia Bonafé feien el possible per facilitar la part més estrictament burocràtica de les seues responsabilitats administratives—, però era una tasca que li agradava,

perquè li permetia estar en contacte amb la recerca que es feia en el camp de la filologia i la literatura i amb els nous investigadors que anaven formant-se a la universitat i, com havia fet sempre, a la IVEI, al Magnànim i, abans, a Tres i Quatre, Curial, Enciclopèdia Catalana, AC i Edicions 62, assessorar, aconsellar la publicació d'un o altre llibre, contribuir a traçar les línies mestres de la política editorial, que ell considerava cardinal per a la continuïtat i l'eixamplament de la cultura catalana. Fuster morí el 21 de juny de 1992, ara fa trenta anys. La IVEI i el gran projecte modernitzador que encarnava no sobrevisqueren molt més. El 1995, el PP va guanyar les eleccions autonòmiques i Eduardo Zaplana va esdevenir president de la Generalitat, i Josep Picó i Màrius Garcia Bonafé van ser destituïts i també tots els directors d'institut. I dos anys després, el 1997, davant la impossibilitat de controlar-la i desnaturalitzar-la, la IVEI va ser dissolta i la Diputació de València repregué l'antiga Institució Alfons el Magnànim.

APÈNDIX

PROJECTE
Joan Fuster

PROJECTE D'UNA HISTÒRIA LITERÀRIA DEL PAÍS VALENCIÀ

I

1)

Primer que res, interessa deixar ben aclarit el concepte d'«història literària» que hauria de centrar el treball a fer.

Per una sèrie de factors sòcio-històrics coneguts en línies generals, la societat valenciana, tant a nivell de creacions com de consum, ha participat en diverses «literatures». Naturalment, el punt de partida cronològic serà el de l'inici de la formació social que avui entenem per País Valencià, és a dir, el segle XIII: les situacions anteriors a la Conquesta —alguna tan suggestiva com la musulmana— no s'integren en la tradició cultural estrictament valenciana, ni tan sols com a simple arqueologia, i cal descartar-les, si més no, per al nostre propòsit. Seguint un criteri obvi i acadèmicament usual, la distinció entre «literatures» la basarem segons el suport lingüístic corresponent, i així, concurrents o successiva, tenim al País Valencià, la presència d'una «literatura llatina» (medieval, humanística, il·lustrada), d'una «literatura catalana» (que inclouria els nostres poetes provençalitzants —començant pel rei Pere el Gran— fins a Ausias Marc), d'una «literatura castellana», i fins i tot d'una «literatura italiana» (si és que no volem prescindir de l'aportació dels jesuïtes expulsats del XVIII, episodi anecdòtic però no gens desdenyable).

En realitat, parlar d'una «literatura valenciana» no té cap sentit, com no siga el simplement geogràfic, que supondria una mera juxtaposició de noms indígenes, inconnexos, i deixar-ne de banda alguns de forasters (Pere Marc, Ramon Muntaner, Francesc Eiximenis o Max Aub) vivament vinculats per resi-

dència i per relacions al País Valencià. També podria optar-se —com féu Almel·la i Vives en el seu fullet «La literatura valenciana» (1933)— per reduir l'àmbit d'atenció als autors locals que només han escrit en l'idioma «autòcton», cosa que obligaria a deslligar-los del seu context supraregional, i al mateix temps marginar personalitats importants (Lluís Vives o Gil Albert, Joan Andrés i Morrell o Guillem de Castro) d'arrel valenciana indiscutible, i no únicament pel fet del naixement. S'imposa, doncs, una altra perspectiva.

Que tampoc no hauria de ser un «eclecticisme» lingüístic, ni, al contrari, un apriorisme nacionalista. S'ha d'assumir la «història» —i tal com arribem a conèixer-la— en les seues contradiccions, en la seua complexitat, i tractar, no solament de puntualitzar-la, sinó, de més a més, d'intentar analitzar-la en la seua dependència d'un marc general històric, més enllà de la «literatura». Barrejar les «literatures» que han coexistit al País Valencià seria un error: un error històric, en part, i, sobretot, un error metodològic. Tanmateix, importa molt anar perfilant quan i com i en quins termes s'ha produït aquesta «coexistència», i buscar les raons polítiques i sociològiques que, a cada moment, la condicionaven d'una manera determinada. La conseqüència haurà de ser una temptativa d'«història literària» on les dues o tres «literatures» coincidents puguen trobar l'explicació del seu *status*. Això, indefectiblement, ens portarà a la necessitat de puntualitzar la simultània interferència dels corrents ideològics, per exemple.

Aquesta «història literària», per tant, no deixarà de banda la història de cada «literatura». Però no serà primordialment això. Caldrà explicar àmpliament Ausias Marc i el Tirant, i els satírics del xv, i els popularistes del xvi, en català, com també els qui, en llatí continuaren fidels als corrents cosmopolites de l'Edat Mitjana, del Renaixement o de la Il·lustració (el degà Martí o Marians), i la incorporació als esquemes castellans de la gent dels Nocturnos, del Romanticisme o d'etapes posteriors. Ara: hauríem d'atendre, en principi, al joc mateix d'aquestes tries, a través d'una dialèctica de classes, d'unes eventualitats diguem-ne institucionals —la Inquisició, la impremta—, d'unes formes d'alienació col·lectiva poc estudiades encara. No es tractaria, principalment, de primer les «glòries literàries» locals —sense oblidar-les—, sinó de destriar com, al llarg dels segles, s'ha desplegat el «fet literari» al País Valencià.

Tant com «història literària», això haurà de ser «història lingüística» (o, més exactament, «història social de la llengua»). Personalment, crec que l'una és inseparable de l'altra, com totes dues són inseparables d'una «història» *tout court*. Per posar-hi un cas: la progressiva depauperació intel·lectual del País Valencià, per una «fuga de cervells», que ja és visible en el xvii i s'accentua fins avui «escriptors que emigren a Madrid o a Barcelona—, només s'explica per les fatalitats històriques de la societat valenciana: una societat, des d'aleshores, amb una aristocràcia decadent i amb una burgesia que no és ben bé una «burgesia». Aquest aspecte, i d'altres, no massa dilucidats, demanen indagacions especials. Les quals, altrament, revertirien a una més correcta interpretació dels fenòmens polítics i socials, en la mesura que una «literatura» i una «llengua» ajuden a justificar-los o a legitimitzar-los.

2)

El plantejament d'una «història literària del País Valencià» oferirà dificultats de nomenclatura, d'origen pròxim. La divisió provincial i les burgesies provincials que l'acceptaren han fet que el gentilici «valencià» haja esdevingut problemàtic. ¿Què són, Azorín, Miró, Miguel Hernández? ¿Escriptors «valencians»? La qüestió s'estableix entre els qui escriuen en castellà. De Blasco Ibáñez sempre s'ha dit que és un «escriptor valenciano». Els de les comarques del sud del País Valencià o són «alicantinos» o són «levantinos», fins i tot quan ells no han perdut consciència de la seua identitat, si no nacional, regional. Cal trencar aquestes confusions. Com cal afrontar el tema de la filiació valenciana de qualsevol escriptor, escriga en l'idioma que escriga, i això ve de lluny. Per a mi, el treball que propose de fer no és dictaminar la «valencianitat» de tal o tal altre escriptor, sinó de contemplar-los tots en funció d'una societat que anomenem valenciana, i de la qual ixen i a la qual tornen.

I ahora, hi ha, de sempre, una immigració intel·lectual. Des d'un principi. L'endemà de la Conquesta, ¿què era el País Valencià? Un territori colonial obert a qualsevol hegemonia. Fou una hegemonia catalana, que s'allarga fins a ben entrat el xiv, per pura demografia. En aquestes planes, sintètiques, no puc descendir als exemples. ¿En quina llengua va escriure el mossàrab sant

Pere Pasqual, si és que sant Pere Pasqual va escriure alguna cosa? ¿I Arnau de Vilanova, nascut l'endemà de la Conquesta? La família de sant Vicent Ferrer ¿no procedia del Principat? Els Marc, ¿no eren catalans «estrictes»? I després, Timoneda ¿no descendia de castellans? Com Guillem de Castro i molts altres contemporanis seus. Blasco Ibáñez era fill d'aragonesos immigrants. Blasco començà escrivint en català quan la majoria dels seus contemporanis indígenes només volien escriure en castellà. I entre Castro i Blasco, Maians escrivia en llatí: en llatí i en castellà. El degà Martí, l'anella que uneix l'humanisme barroc amb l'humanisme de la Il·lustració, preferia el llatí.

Hi ha moltes llacunes en aquesta explicació. No les denunciaré ací. Són, precisament, els punts en què el treball proposat demanarà més quantitat de dades i més calma en la reflexió. Hi ha molta feina pendent. Jo, en algun dels meus llibres, m'he distingit en la propagació del teatre en castellà i en el de l'oratória sagrada en la mateixa llengua. Les comèdies i els sermons eren «literatura», però hi havia més literatura encara: la dels versos i la de les proses. De la «valenciana prosa» de Roís de Corella a la tertúlia dels Nocturnos ¿quants anys hi ha? ¿I què passa mentrestant en la societat valenciana? Hi ha hagut la guerra de les Germanies. I la cort de la Germana de Foix. I la Inquisició. Tot això, ¿no podria ser exposat d'una manera coherent? Perquè la «història» sempre és coherent. I la dicotomia «classes altes» i «classes populars» és també una divisió lingüística: potser des del *Cancionero General* (1511).

Al País Valencià hi [ha] hagut tres guerres civils amb repercussions lingüístiques. Van ser tres revolucions frustrades, perquè no era encara el temps de les revolucions: el 1521 o 22, el 1707, i el 1936 o 39. Cada vegada perdé la batalla el «poble»: l'idioma del poble, al mateix temps. Les tres postguerres van ser castellanitzants. La de Germana de Foix; la del primer Borbó; la de Franco. I en l'endemig, la castellanització s'imposava, perquè «la ideologia dominant és la de la classe dominant...». La classe dominant no va menysprear el «dialecte», i l'abundant material de «col·loquis» i de «romanços» del XVIII i de principis del XIX demostra que els castellanitzats accedien al català dialectal a fi d'injectar al poble un cert entusiasme dinàstic (1802). Alguns liberals, després, van fer el mateix... Resseguir aquesta trajectòria no

correspon al paper present. He intentat insinuar, en termes dispersos, algunes incidències lingüístico-literàries.

La «literatura», fins a ben entrat el segle XIX, no acaba de ser «literatura»: són les «bones lletres» erudites, universitàries, doctes. Maians veia en el *Quijote* un «monument de llengua», i no una novel·la. Maians només va llegir el *Tirant* traduït al francès. I se'n degué escandalitzar. ¿Com podria ser «literatura» la fabricació rimada dels col·loquis i dels romanços, cantats per cegos, recitats per comedians subalterns, escrits per analfabets? Paral·lelament hi havia uns quants «reivindicadors». Carles Ros, el pare Galiana, Escorigüela, Sanelo, i més que encara no coneixem, hi feien el que podien. La societat valenciana parlava en «valencià»: els senyors i tot. Però llegia i escrivia en castellà. Ho feia Maians en el XVIII, ho feia Llorente en el XIX. La Renaixença, al País Valencià, va ser un «timo» deliberat.

La divagació anterior només pretenia enunciar alguns problemes, els més superficials, dels que vénen implicats en una «història literària» del País Valencià. El treball a què gose comprometre'm no podrà donar resposta a tot. Hi ha períodes de la nostra història cultural, i concretament lingüística, que han estat preciosament investigats, però n'hi ha d'altres que encara exigeixen un examen a fons. La meua proposta seria fer un «llibre» que fos una visió de conjunt: una «història literària». No estic segur de disposar de materials suficients —propis o d'altri— per a confeccionar-lo. Per a alguns períodes, les informacions i les interpretacions són clares; per a uns altres, la cosa és més boirosa. L'ideal seria fabricar un «paper» equilibrat, històricament, que siga, fonamentalment, un esquema. I un «esquema» és una hipòtesi de treball per als qui vindran després. No estic descontent de *Nosaltres els valencians* (1962), que, tot i les seues deficiències pròpies del moment, ha incitat molts camins d'investigació. No importa que estiguen a favor o en contra: han estat un estímul. Amb aquesta «Història literària del País Valencià», que propose, no tinc cap pretensió d'enunciar un programa d'estudis futurs. Ni tan sols això. Potser no en sortiria una «Història literària» de manual. Sóc conscient dels meus dèficits. Però sí que podria ser una aproximació a la nostra «història cultural», i, evidentment, de la nostra història com a poble, en la mesura que podria aportar en un enfocament

global dades respecte a la dinàmica de la «cultura» —cultura i popular— de la nostra gent. Jo no puc comprometre'm a redactar la «història» completa, ni crec que ningú s'hi comprometrà. L'oferta d'aquest programa de treball hauria de titular-se, mòdicament, «Estudis (previs) per a una Història literària del País Valencià». I tampoc ara m'atreviria a calcular l'extensió del treball. La meua oferta es limita a encetar el tema, i a continuar-lo, en la mesura que les meues investigacions puguen completar-lo. Sempre serà, però, una invitació a més estudis, encara que només siga que per refutar-me.

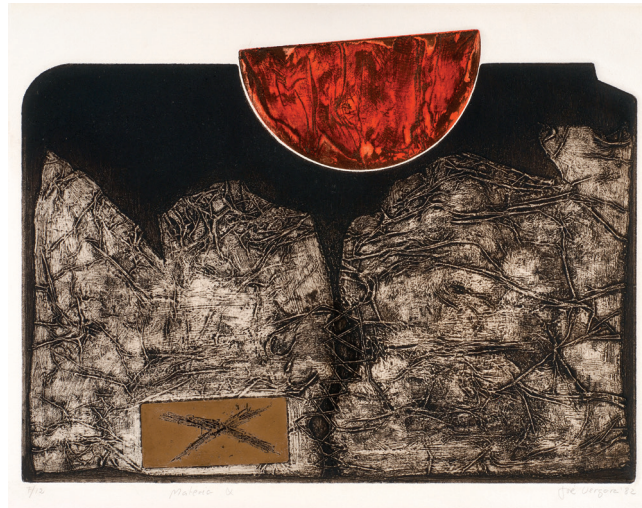
II

Carta de Joan Fuster a Josep Picó, datada el 20 d'abril de 1980.
Biblioteca de Catalunya/Espai Joan Fuster, Sueca

Benvolgut Josep Picó:

T'adjunte el paper que et vaig prometre. Com podràs observar de seguida, està escrit una mica de pressa, però el temps corria i no podia fer altrament. M'he limitat a explicar succintament l'ambició i les limitacions previsibles del treball: he pensat que, amb això, i de moment, ja n'hi havia prou, ja que els fulls que t'envie no pretenen ser una «memòria» acadèmica, sinó simplement una informació ràpida i per a ús privat dels propòsits de l'obra. Hauria estat preferible potser esbossar una mena d'«índex» o de «guió», però precisament elaborar aquest «guió» ja formaria part del mateix treball... En fi: deixe la qüestió en les teues mans, i ja decidireu vosaltres mateixos.

Una cordial abraçada
Joan Fuster

JOSÉ VICENTE VERGARA PERIS
Contextura X, 1982. Colografía, 48 x 64 cm

Joan Fuster i Max Cahner, pensaments i projectes compartits

[Joan Fuster and Max Cahner, thoughts and shared projects]

ROBERT MARCH TORTAJADA

Universitat de València

robert.march@uv.es

RESUM: L'objectiu d'aquest article és pensar Joan Fuster a partir de la seua correspondència amb Max Cahner, fent un esment especial als projectes compartits entre els dos intel·lectuals, sobretot, pel que té a veure en la relació editor-escriptor, tenint en compte l'amistat que els va unir, els moments bons i els daltabaixos. Per això, a partir de les cartes, pararem atenció a l'experiència de Fuster com a col·laborador de Cahner en la Gran Enciclopèdia Catalana i en la seua relació, per exemple, amb els correctors lingüístics. A més, és clar, ens fixarem en alguns processos de creació com *Literatura catalana contemporània* (1972) i *Decadència al País Valencià* (1976).

PARAULES CLAU: Joan Fuster, Max Cahner, Correspondència, Literatura, Creació.

ABSTRACT: The aim of this article is to think of Joan Fuster considering his letters to Max Cahner, with special reference to the projects shared between both of them, especially as regards the publisher-writer relationship, but taking their friendship into account: the good times and the ups and downs. Therefore, from the letters, we will pay attention to the experience of Fuster as a collaborator of Cahner in the Gran Enciclopèdia Catalana and in his relationship with the linguistic correctors, in addition, of course, focusing on some processes of text creation such as *Literatura catalana contemporània* (1972) i *Decadència al País Valencià* (1976).

KEYWORDS: Joan Fuster, Max Cahner, Letters, Literature, Creation.

Recepció: 13/04/2022. Acceptació: 05/05/2022. Publicació: 27/07/2022

1. Una escriptura contra la solitud

En un dels passatges d'*Infancia e historia* (2010), Giorgio Agamben presta atenció a una caiguda que Michel de Montaigne, un dels pensadors admirats per Joan Fuster, va patir mentre anava amb el seu cavall. Allò interessant de l'episodi traumàtic que narra el filòsof italià no és únicament la descripció al voltant de l'estat d'inconsciència de l'humanista francès, sinó, més aviat, la conseqüència del bac, que portaria l'autor dels *Assaigs* a interessar-se per la mort i reflexionar-hi constantment. A meditar sobre un concepte d'experiència distanciada dels postulats descartians, tal com en certa mesura ho fa també Fuster en els seus aforismes, per exemple, quan afirma: «Propugno, la suspicàcia mètdica». En tot cas, Agamben ens presenta Montaigne com l'últim pensador europeu per a qui la cultura va romandre al marge de qualsevol certesa categòrica i, per tant, de qualsevol interpretació absoluta de la realitat. Certament, seguint *Consells, proverbis i insolències*, Carme Gregori indica que, per a Fuster, «la noció de veritat és controvertible i els aforismes fusterians la sotmetran, lògicament, a controvèrsia», a una «veritat canviant» (Gregori 2011: 50 i 62).

El passatge esmentat a partir d'Agamben no és l'única connexió que trobem entre el renaixentista francès i Joan Fuster,¹ però ens serveix per a il·lustrar –i reflexionar alhora– com el pensador de Sueca va dedicar la seua vida, entre d'altres gèneres, a l'assaig i a l'aforisme, si se'ns permet, com a una manera d'estar en el món, com una forma d'habitar-lo, com un estil per a estar viu.

Si com Agamben, hom pot considerar Montaigne el darrer filòsof en qui l'experiència rau per damunt de la ciència, un dels pilars fonamentals per a Fuster va ser la cultura, el seu estudi, la història, això sí, des d'una vessant social, col·lectiva. D'acord amb Eulàlia Duran (2004), cal entendre Fuster com un historiador de la cultura des de pràcticament tots els punts de vista, incloent-hi,

1 Per a aprofundir en el vincle Fuster-Montaigne, pot llegir-se, per exemple, «Ontologia del moviment: de Montaigne a Fuster passant per Pla», en *Joan Fuster: indagació, pensament i literatura*, de Ferran Sáez Mateu, editat per Tobies Grimaltos i publicat per la Universitat de València l'any 2019.

per descomptat, les contradiccions intrínseques que en ella es poden trobar. També les pròpies, les personals: «¿Contradictori? Potser sí, potser no. I no m'importa», va dir el pensador de Sueca, deixant damunt la taula la possibilitat contínua de canviar de pensament, de poder, si escau, arribar a desdir-se, però, no com a caprici, sinó, al nostre parer, com a acte de llibertat. En definitiva, una insistència més en la importància de ser crític tant amb ell com amb la societat i l'època que li va tocar viure, que no és altra que la del nostre passat més recent.

L'objectiu d'aquestes pàgines no és mitificar Fuster, això seria ridícul, sinó pensar-lo en contacte permanent amb l'altre, concretament ací, mitjançant la correspondència que va mantindre amb Max Cahner. És a dir, no oblidar ni la complexitat ni la intertextualitat que està present en la seua obra, però atenent la singularitat d'una esfera més íntima, com és el cas de la conversa epistolar.

Parafrasejant un del títols amb què Vicent Simbor i altres investigadors han estudiat l'autor de Sueca, l'objectiu és parar atenció a les «relacions personals, les relacions literàries» (Simbor 2006), per tal d'observar la complicitat i el *tempo* d'unes cartes que ens ofereixen l'oportunitat de conèixer un escriptor tan interessant com és Joan Fuster, més enllà de l'autoria, més enllà de la lectura dels estudis signats i, sobretot, encara que siga mínimament, acostar-nos al procés d'alguns dels seus projectes, açò és, veure la *cocció* dels seus estudis literaris i culturals. Així, la correspondència intercanviada amb Max Cahner ens permet escoltar les veus de dos esperits inquiets, a partir de l'amistat i la complicitat d'alguns pensaments compartits. Entre d'altres, per exemple, la idea de catalanitat, de país, de països, assumpte quasi indispensable per a percebre la relació entre ambdós personatges. De fet, per a Antoni Furió, si alguna vegada han existit els Països Catalans ha estat «entre altres llocs tangibles i intangibles, en la correspondència, els llibres i els projectes editorials, culturals i civils comuns entre Joan Fuster i Max Cahner» (Furió 2012: 7).

Tot l'epistolari, al llarg de més de trenta anys de relació, i encara tota la vida [...] d'ambdós giren entorn d'aquest subjecte nou, d'aquest projecte de futur compartit entre valencians, mallorquins i catalans estrictes, que

el primer «imaginà» –en el sentit que s’«imaginem» totes les nacions–, i li posà nom, i que el segon es va aplicar infatigablement a fer realitat, enmig de les incomprendiments, quan no de l’hostilitat, dels respectius conterrànies, al País Valencià i al Principat (Furió 2012: 7).

En definitiva, atendre unes cartes que s’allarguen en el temps més de tres dècades, que s’inicien a finals dels anys cinquanta del segle passat, quan el franquisme no anava amb cap tipus de bromes i, entre d’altres, Fuster i Cahner se les arreglaven per dir la seua, tractant de passar la censura del règim nacionalcatolista.

A més, pretenem aproximar-nos a l’escriptura fusteriana amb l’altre com una lluita contra la solitud, també contra la mort (Serna i Garcia Moneris, 2004), sobretot en un Fuster que, simbòlicament, potser va *deixar* el món –«emudir», diria Furió–, el dia que va abandonar la creació, el dia en què, a diferència de Montaigne, la seua *caiguda* el va portar a aturar, a poc a poc, la reflexió.

2. La relació epistolar de Joan Fuster i Max Cahner

L’octubre de l’any 1997, l’editorial 3i4 publicava el primer volum d’una col·lecció, que sota el títol de *Correspondència 1*, reunia les cartes –els diàlegs– que Carner, Manent, Riba, Pla, Espriu i Villalonga haurien escrit a Joan Fuster i viceversa. D’aquesta manera, en el pròleg a l’edició, Antoni Furió, a més dels objectius de la col·lecció, presentava la figura d’un Joan Fuster a la perifèria de les grans ciutats, capaç d’assolir una projecció «sobre el conjunt de la cultura catalana, mantenir estretes relacions amb els grans noms d’aquesta mateixa cultura, exercir un fecund mestratge intel·lectual i contribuir decisivament a la reconstrucció civil, al redreçament cultural i polític, del país» (Furió 1997: 8). Des d’aquell llibre inicial, l’edició del qual va estar a càrrec de Pérez i Moragón, s’han publicat, a data del 2020, un total de setze volums, que repleguen les milers i milers de cartes que Fuster va bescanviar al llarg de la vida, confeccionant-les a vegades, inclús, com si de textos literaris es tractaren. Tal com estableix Pérez Moragón:

D'acord amb la imatge canònica, Joan Fuster era un solitari. No era en qualsevol cas, un misantrop, ni una persona aïllada. Tenia un evident desig –o necessitat– de comunicació amb els altres, que s'establia a través de la conversa, la tertúlia, l'escriptura pública –milers d'articles, desenes de llibres– i també la privada. (1997: 38).²

En tot cas, per a Pérez i Moragón, la correspondència hauria permès a Joan Fuster eixir de l'aïllament intel·lectual de l'escena literària de la València del moment. Tot això amb unes cartes que «suren problemes d'una etapa amarga per a la vida del país, però en la qual no mancaven [...] incentius per a l'esperança i la continuïtat de la cultura catalana» (1997: 42).

Com hem assenyalat més amunt, la correspondència de Fuster és ben nombrosa. El fet que ens fixem amb la mantinguda amb Cahner és per diferents raons, però, sobretot, per la duració de la mateixa i l'amistat professada. Així, tal com llegim en la introducció del volum tretzé de Josep Ferrer i Costa i Joan Puchadas i Marquès, l'amistat entre els dos intel·lectuals es cus ràpidament. Així, si el tracte que s'hi observa al principi és una miqueta més distant i cordial, propi d'una relació professional entre un escriptor i un editor, aviat esdevé pròxima i plaent, amb peu per a la broma i el riure, en la mesura en què la confiança i la complicitat es fa patent entre ambdós. De fet, per tal de fer algun comentari de caràcter relaxat, en diferents cartes, Fuster escriu alguna paraula o expressió amb accent barceloní, fent una mena de transcripció de l'oriental, que porta a l'extrem en la carta 120, datada el 20 d'octubre de 1971, en què explica com es troba de salut, alhora que esmenta la situació del treball que té entre mans. En resum, en ella ens imaginem un Fuster jocós que es diverteix amb l'amic:³

2 Pel que fa a la tertúlia de Joan Fuster, a una mena de dibuix d'aquelles converses, tal com indica Xavier Serra en la introducció del seu llibre, pot consultar-se *La tertúlia de Joan Fuster* (2012), publicada en Afers.

3 Fuster va utilitzar aquest estil també en la carta 155, datada el 30 d'abril de 1973, i en la 162, en aquest cas, del 19 de novembre del mateix any.

Astimat Max:

Abui t'ascric an barçaluní, par barià.

Gràcias par la teba carta. Bulia baní a Barçalona un d'aquets dias, parò amb trobu malamen; fa gairebé un mes ca ni tan sols puju a Balència. Ahí baig anar-hi, i ma'n baig anturnà da saguida. De tan an tan treballu an al llibra, parò am prou feinas ha passat dal foli 250. Hu lamentu. La meba salut és bacil·lan (no de «bacil» sinó de «vacil·lació», ancara ca pudé la «vacil·lació» deu prubaní d'alguns «bacils». Cunfiu ca tot s'arratclarà abiat, a força d'antibiòtics.

Naturalmén, haig da ranuncià al biatxa a Itàlia. Ni tinc passapor, ni ànimus, ni durus. Déu Nostra Sanyó am sarà més faburabbla an una altra ucasió.

Patons a totes les sanyores dal teu bultan.

Abraçadas.

Joan

Més enllà de l'estil d'aquesta carta, entre Fuster i Cahner hi ha més d'un punt en contacte. Ara bé, els dos personatges són ben diferents, tot i que tenen projectes vitals, polítics i literaris en comú. D'una banda, com és sabut, amb el pas del temps, la veu de Fuster esdevindrà cada vegada més present en tot allò que tinga a veure amb la cultura, sobretot, al País Valencià. En certa mesura, directament o indirectament, la seua influència fou conseqüència també de les relacions epistolars iniciades amb els diferents catalans exiliats a Mèxic, amb els quals va col·laborar en la revista *Pont Blau*, que acabarien per portar Fuster, tal com ha estudiat Simbor, a ser una peça imprescindible per a la construcció del circuit literari català (Simbor 2012). En tot cas, en la revista citada, Fuster va tractar de construir un país fent esment a una cultura compartida entre valencians, principatins i balears, tal com aquests pobles havien experimentat durant el temps de vigència de la Corona d'Aragó. D'aquesta manera, la revista fou un vertader *pont*, no ja pel que té a veure amb les lletres que creuaren l'Atlàntic, sinó pel que afecta els camins desitjats per Fuster, sobretot, aquells entre les ciutats de Barcelona i València. És a dir, en com la primera no hauria de menysprear la segona i, aquesta última, acostar-se a l'anterior i viceversa, sense

oblidar cap regió dels territoris de llengua catalana. Al nostre parer, aquest desig de Fuster, aquesta dèria per una relació de col·laboració i de coordinació és encara aplicable hui dia entre ciutats i ciutadans i, per descomptat, entre institucions. És cert que en aquest punt podem establir una mena de paral·lelisme amb el pensament de Joan Fuster i altres amics. Pensem, per exemple, en Sanchis Guarnier i Vicent Andrés Estellés, amb qui Fuster va compartira l'amor a la pàtria, a la llengua i un munt de projectes més. No obstant això, el nostre interès ara és el vincle Barcelona-Sueca: la complicitat Max Cahner-Joan Fuster.

Potser Cahner, tal com ha assenyalat Vicenç Villatoro en «Què ha fet Max Cahner» —pròleg de *Què pensa Max Cahner*—, haja sigut el culminador de la construcció cultural noucentista (2009: 11). En tot cas, el seu interès per la catalanística s'iniciaria en els temps de joventut, sobretot, a partir de les visites que rutinàriament faria a les oficines de l'Institut d'Estudis Catalans, assumpte que el portaria a dirigir la mirada cap a València, cap a la Ribera Baixa, cap a Joan Fuster. D'acord amb Cano, aquest adreçament no és cap casualitat, tant Bastardes com Cahner eren ben conscients de la vàlua de l'intel·lectual valencià, entre d'altres, no ja pels seus poemaris inicials, sinó per publicacions com *La poesia catalana fins la Renaixença* (1954), *El descrèdit de la realitat* (1955), *Les originalitats* (1956), *Figures del temps* (1957) i *Indagacions possibles* (1958) (Cano 2021: 109).⁴ Així mateix, l'any 1959 li presenten el projecte *Germinabit* i s'inicia la relació epistolar.

Tenim la gosadia de demanar-li la seva col·laboració perquè creiem necessària la presència del País Valencià a la nostra revista. Cal que els lectors barcelonins —perquè de moment gairebé tots els subscriptors són de Barcelona— coneguin millor el caire valencià de Catalunya; i no ens referim només a l'aspecte literari. Fóra interessant que poguéssim donar informació sobre música, art o altres activitats no específicament literàries i, fins i tot, sobre problemes socials i econòmics.

4 Pot consultar-se la tesi doctoral de l'investigador Àngel Cano, dirigida per la professora Carme Gregori, intitulada *Els articles de Joan Fuster a Serra d'Or: «Restriccions mentals» (Primera sèrie: 1968-1973) i «Passar el dia, empenyer l'any» (Segona sèrie: 1978-1984)*. Per a aquest punt, vegeu la tercera part, concretament, les pàgines 109-113.

Creiem que hem de donar de València una visió més íntegra perquè els lectors s'acostumin a considerar-la catalana en tots els aspectes. Per exemple, és lamentable que, en general, els llibres dedicats a la història de Catalunya no facin altra cosa que història del Principat, especialment, si tracten de temps més acostats a nosaltres que l'Edat Mitjana. És evident que el fet de no existir cap precedent i la dificultat que representa als investigadors de traslladar-se a València, a cercar les fonts documentals necessàries, en són el principal obstacle; i sense aquest primer pas científic no podem esperar un redreçament en les obres de divulgació. Semblantment, hauríem de considerar estudis econòmics, d'història de l'art... És amb el sentit d'influir per a aquest redreçament que reclamem la participació de València i, per extensió, de totes les terres catalanes altres que el Principat (Fuster 2012: 38).

A partir d'aquest moment, Fuster i Cahner es van comprometre amb la cultura notablement. El primer va fer de l'escriptura un ofici a jornal, amb totes les precarietats que l'època i la provinciana València oferien; fent d'aprenent autodidacte d'infinites matèries que el van portar a estudiar diferents períodes històrics, sense caure en el parany dels interessos dels caps i casals respectius i, per descomptat, pagant el preu, entenem, de situar-se entre *els uns i els altres*.⁵

En canvi, Cahner, també lligat als llibres, va impulsar diferents projectes literaris que seran de referència i d'ajuda per a la trajectòria de Joan Fuster, per a la recepció del seu pensament i per a la de tots aquells assedegats de cultura, com ell mateix. D'entre aquests projectes, destaquem la ja esmentada *Germinabit*,

5 Fuster va tractar d'escriure per a sobreviure pràcticament tota la vida, almenys, fins el 20 d'agost de 1986, moment en què aconsegueix la càtedra de Literatura i Història Social en el Departament de Filologia Catalana, cosa que li permet una situació estable econòmicament més que merescuda després del treball i la constància. Tal com Ferrer i Costa i Pujadas i Marquès anoten en l'edició a *Correspondència 13*, hi ha una carta, concretament la 224, que coincideix amb la de l'emissió d'un telegrama per part de Max Cahner, que felicita Fuster per l'obtenció de la càtedra. Si hom vol llegir sobre els inicis de Fuster com a catedràtic de Filologia Catalana, pot consultar la introducció que Antoni Furió signa en *Joan Fuster i els historiadors*, volum que la Universitat de València va publicar el 2007, tot recollint les ponències de la IV Jornada dedicada a l'erudit de Sueca, que van tindre lloc el 9 de novembre de 2006.

i la seua fusió en *Serra d'Or*, que va impulsar junt amb Ramon Bastardes; Edicions 62, que va dirigir fins l'any 1969; la Gran Enciclopèdia Catalana,⁶ i la fundació de Curial Edicions Catalanes, una editorial fonamental per a la difusió d'alguns treballs valuosos de Joan Fuster.

En tot cas, a part del Cahner editor, artífex de projectes i empreses no cal oblidar tampoc la seua aportació com a investigador i escriptor, per exemple, de l'*Epistolari del Renaixement*; els treballs d'investigació que va dedicar al segle XVII i XIX, com pot ser el cas de l'obra *Literatura de la revolució i la contrarevolució*, un conjunt de quatre volums publicats per la pròpia Curial. I, per descomptat, la tasca política desenvolupada com a conseller de Cultura (1980-1984) dins del govern de Jordi Pujol. Pel que fa a l'*Epistolari*, Cahner va intercanviar alguna consulta amb Fuster, justament, sobre la comprensibilitat del material que confeccionava o si calien, per exemple, aclariments lèxics i, inclús, si el títol de cada carta havia d'acompanyar-se o no de la data i el lloc en què fou elaborada. En tot cas, Fuster no el va ajudar massa, o només donant-li seguretat. De fet, tal podem llegir en la carta 173, datada a Sueca el 10 de febrer de 1975, afirma: «És una col·locada que me demanis opinió sobre la teva feina: tu en saps més que ningú, i tot el que faràs “anirà a missa”» (Fuster 2012: 426). En una línia semblant, però en una carta una anterior, la 122, datada el 25 de desembre de 1971, era Fuster qui, humorísticament, s'adreçava a Cahner com a *dueño y señor*, sol·licitant-li una ajuda que estenia també a Eulàlia Duran i a Josep Massot, el filòleg i monjo benedictí, que des dels inicis dels anys setanta va estar el director de publicacions de l'Abadia de Montserrat. En aquesta carta, Joan Fuster aprofitava per felicitar el Nadal als amics i demanar si algú dels tres podia descobrir si a les biblioteques de Barcelona hi existia algun exemplar

6 En *Què pensa Max Cahner*, Max Cahner confessa a Xavier Mora que la Gran Enciclopèdia Catalana va nàixer després d'un viatge que va fer a Frankfurt, concretament, a una Fira en què Edicions 62 tenia un estand. A partir d'aquell moment, si Cahner tenia en ment la creació d'un petit diccionari per al català, es va decidir per crear l'enciclopèdia (2012: 26).

del número 2.111 del *Catálogo de Aguiló*,⁷ concretament, per a la publicació de *Flor d'enamorats*, de Joan Timoneda.⁸

«[...] Cobles de Bella de vós enamorós contrafetes al spiritual». Ja tinc tot el material de Timoneda assequible («Sarao de amor» i tot), però no aquests versets que, com a bon «valencianet», el senyor Timoneda va dedicar a la Mare de Déu dels Desemparats (Fuster 2012: 331-332).

3. L'experiència a la Gran Enciclopèdia Catalana

Tothom sap que un dels assajos més importants de Joan Fuster és *Nosaltres els valencians* (1962), treball que, en diferents ocasions, va reconèixer que compte d'haver-lo escrit, li haguera agradat haver-se'l trobat, és a dir, haver estat un lector de l'obra i no l'escriptor. En tot cas, el que ens interessa de nou ací és el lligam entre l'assaig i la relació Joan Fuster-Max Cahner —i en aquest cas, també Bastardes—, ja que aquest text fusterià encetaria el catàleg d'Edicions 62.

Així, si tornem a la introducció de *Correspondència 13* i seguim els curadors del volum, veiem que, mentre Cahner va estar al capdavant de l'editorial, Fuster hi va publicar també *L'home, mesura de totes les coses* (1967), *Examen de consciència* (1968) i l'inici de les *Obres completes* (Fuster 2012: 29). Estem en la dècada dels anys seixanta i l'amistat entre Cahner i Fuster està més que establerta. Un té en compte l'altre en qualsevol dels projectes en què s'immergeix, prova és també la sol·licitud per part del barceloní perquè Fuster, amb més

7 Fuster es refereix al *Catálogo de obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860*. Actualment, pot consultar-se al web de la Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes.

8 Aquest estudi es va publicar en la col·lecció «Albatros» de l'editorial Castàlia, projecte que, com recorda Ferrando, es va dur a terme l'any 1973 (Fuster 2000: 342). En la carta 98, Fuster remet a tres edicions: una sobre Corella, a càrrec de Jordi Carbonell; una altra de Joan Timoneda, que va ser elaborada pel mateix Fuster; i una tercera sobre els sermons de Quaresma, a càrrec del mateix Sanchis Guarner. Pot llegir-se: *Correspondència 4. Manuel Sanchis Guarner, Josep Giner i Germà Colón*, pròleg d'Antoni Furió, edició a cura d'Antoni Ferrando, València, càtedra Joan Fuster de la Universitat de València / Edicions 3i4, 2000.

o menys intensitat, actuara d'assessor de la Gran Enciclopèdia Catalana. Així, tal com indiquen Ferrer i Costa i Pujadas i Marquès, Fuster va signar la història d'Alacant emprant el «pseudònim de Josep Arnau, un franciscà descalç predicador del rei nascut el 1815» (Fuster 2012: 31). Ara bé, si Fuster va acceptar la tasca d'assessor proposada per Cahner, amb el temps acabà enfadant-se perquè el volum de treball anava més enllà de l'acordat. En aquesta línia, si en la carta 165, del 31 de maig de 1974, afirma que pot actuar de revisor dels articles de l'Enciclopèdia, però no de redactor, en la 166, del 12 de juny del mateix any, explicita que no s'hi dedicarà més, perquè els correctors no deixen de fer-li esmenes. Veiem, en primer lloc, un fragment, de la carta 165.

Ho sento, noi. Ja et vaig exposar, un dia, les meues enormes ganes de dimitir de la corresponsalia de l'Enciclopèdia. No tinc temps de redactar articles. Últimament, i per sortir del pas, encara vaig ocupar-me d'un parell de collonades, i no penso reincidir-hi. ¿És que l'article, poso per cas, relatiu al senyor Font de Mora, no podíeu haver-lo confeccionat vosaltres mateixos? Estic disposat a revisar tants papers com vulgueu, però no a escriure'n. Si em fas el favor d'exposar la qüestió als alts poders de la Casa, te n'estaré molt agraït (Fuster 2012: 412).

Les paraules que segueixen aquest fragment prenen un to més relaxat. De fet, Fuster comenta a Cahner que, quan puguen veure's, li prestarà material i, a més, aprofitaran per parlar i tantejar com poden publicar un parell de peces teatrals. La primera, amb un context que abasta el XVII i XVIII i, l'altra, del XIX. Fem compte que Fuster parla, almenys en part, del treball que desenvoluparà en *Decadència al País Valencià*. En la carta 166, llegim:

Benvolgut Max:

Acabo de rebre el telegrama. Ho sento, noi. Ni sant Vicent Ferrer, ni merda.⁹ No tinc ganes ni temps de fabricar articles d'«enciclopèdia». He com-

9 En relació amb els estudis vicentins, en *Correspondència IV*, en la carta 53 (7 d'abril de 1956), Fuster consultava a Sanchis si havia fet bé de dir que un dels personatges, un moro, «parla amb una sintaxi

provat, encara, que entre el meu text i el publicat en l'article *Decadència*, hi ha posat la seva santa mà algú (¿tu?, ¿un cagalló de la gramàtica?, ¿qui?), alterant temps verbals que em pensava haver calculat delicadament, introduint-hi cursileries pseudofabrianes («ja que» esdevé «puix que») canviant-me verbs («vénen» me'l converteixen en «són») i intercalant-hi més manipulacions grotesques (un «en la mesura que» me'l transformen en «tant com»..., etc.). Són collonades d'analfabet, i perdona. A partir d'ara, absolutament, em nego a tenir tractes amb la GEC... Et prego, naturalment, que intervinguis perquè treguin el meu nom de les relacions d'assessors, etc. No és que jo cregui que els meus papers siguin «genials» (i Déu em guard): senzillament, demano que em deixin dir el que he volgut dir, amb els matisos amb què ho he volgut dir, i que si no us agradaven per qualsevol raó, era preferible deixar-ho córrer... (Fuster 2012: 414-415).¹⁰

Ara bé, aquesta actitud bel·ligerant cap als correctors de l'Enciclopèdia no afecta l'amistat amb Cahner. De fet, tot just en la mateixa carta, una vegada ha despatxat el seu pensament cap als correctors, confessa que l'ha nomenat

bàrbara, amb la qual el predicador vol imitar el llenguatge mahometà». (Fuster 2000: 235). En tot cas, és en la carta 55 (24 de juny del 1956) quan Sanchis Guarnier li dona el vistiplau. Segons el filòleg, la confusió de les formes verbals que empra el personatge té a veure amb l'ús de diferents formes tòniques que considera arabismes (Fuster 2000: 236). En una altra carta, la 83 (11 de febrer de 1964), Sanchis Guarnier recorda a Fuster que li havia proposat publicar a *L'Estel*, en un únic volum, els estudis sobre l'oratòria de sant Vicent Ferrer, Jaume Roig, Ausiàs March i Isabel de Villena, que van aparèixer a la *RVF*. A més, afegeix que Fuster podria incorporar les seues anotacions sobre el *Tirant lo Blanch*, publicades per l'editorial Selecta l'any 1957 sota el títol *Figures de temps*. Tal com recorda Antoni Ferrando, curador de *Correspondència IV*, els estudis dels autors esmentats van aparèixer en els números IV, V i VI de la *RVF*. Açò és, el IV el de sant Vicent; el V, el dedicat a Jaume Roig i sor Isabel de Villena, i el darrer per a Ausiàs March. (Fuster 2000: 304). Finalment, tots tres tornaren a veure la llum dins el volum I de les *Obres Completes* (OC) de Joan Fuster, dutes a terme per Edicions 62 sota el guiatge de Max Cahner. Actualment, aquests textos, junt amb «Lectura de Roís de Corella», «Reflexions sobre el Tirant» i «Consideracions sobre el Tirant», poden trobar-se en l'edició de Bromera, en *Misògins i enamorats*, que compta amb un pròleg d'Albert Hauf.

10 Com ocorre en les cartes anteriors, també en la 195 (5 de juliol de 1977) trobem un Fuster realment indignat per la tasca que els correctors lingüístics dediquen als seus textos. El fragment és ben eloqüent: «¿És això el que em demanaves? ¿O no? Si ho has de publicar, deixa-ho tal qual. Que no hi posin les seves santes mans els cagallons de la gramàtica i de l'*enciclopederia* que tens a sou. I si ho fan m'enfadaré. O tot o res, i merda» (Fuster 2012: 459).

marmessor del seu testament, junt amb altres amics, com Joaquim Maluquer, Fermí Cortés o Eliseu Climent.

4. Publicacions de Fuster a Curial Edicions Catalanes

Si més amunt hem fet paleses algunes de les discrepàncies entre Joan Fuster i Max Cahner pel que fa a la correcció lingüística, ambdós van continuar treballant junts en diferents projectes. Cahner, per exemple, va dissenyar un mapa comarcal dels Països Catalans que va compartir amb Fuster, per tal d'obtenir-ne l'aprovació. Com es pot imaginar, més enllà de la cartografia, els projectes es concreten en llibres de Fuster que Cahner va editar en Curial Edicions Catalanes, empresa que el barceloní va fundar una vegada es va desentendre d'Edicions 62. Els textos als quals ens aproximarem són *Literatura catalana contemporània* (1972)¹¹ i *Decadència al País Valencià* (1976).

Ara bé, com venim fent, més que el contingut dels volums allò que ens interessa és la informació que l'un i l'altre intercanvien a les cartes, cosa que ens porta a entendre-les, pot imaginar-se ja, com a documents i fonts primordials més que interessants. D'aquesta manera, *Literatura catalana contemporània* és el primer llibre publicat en Curial. En la carta 107, del 26 d'agost de 1970, descobrim com Cahner advertia Fuster de l'estructura que havia de seguir, per tal d'aconseguir un manual eficient, tenint en ment, és clar, les dificultats i l'envergadura que el projecte comportava. Així, una vegada Cahner havia revisat el manuscrit de Fuster, li feia arribar tota una sèrie d'anotacions perquè l'escriptor de Sueca les poguera dur a terme. De la desena de punts que Max Cahner hi assenyala, en destaquem un parell:

11 Per a aprofundir més en la literatura catalana contemporània i en la figura de Joan Fuster, pot consultar-se «L'estudiós de la cultura catalana contemporània», dins *Joan Fuster: el projecte de normalització del circuit literari*, de Vicent Simbor (2012: 157-264). Un estudi en què l'investigador presta atenció al fet literari des del s. XIX fins l'actualitat. D'especial interès és, a més, l'apartat dedicat al llegat fusterià i, per tant, a la seua importància (2012: 208-215).

- Cenyrir-se als fenòmens literaris i a aquells fenòmens lingüístics i culturals més lligats a la literatura. Els assagistes que al mateix temps cultiven diverses ciències (filosofia, teologia, història, política) cal tractar-los des de l'angle d'assagístics i de prosistes (Cardó, Vicens i Vives, Rovira i Virgili, Nicolau d'Olwer, Ferran Soldevilla).
- La producció no literària en català caldria esmentar-la —però no estudiar-la— entre les consideracions generals de cada període. En canvi, crec que cal mantenir i en alguns aspectes ampliar les qüestions de crítica literària, de premsa literària, de política editorial, d'evolució de la llengua literària (Fuster 2012: 293).

En aquesta línia, la conversació principal d'algunes de les cartes següents té a veure precisament sobre *Literatura catalana contemporània*. Per exemple, en la carta 127, del 6 de març de 1972, se'ns fa testimoni de com Cahner pretén llançar el llibre de Fuster tot junt amb *Barcelona i la seua història I. La formació d'una gran ciutat*, d'Agustí Duran i Sanpere (sogre de Max Cahner) i *Els mallorquins i la llengua autòctona*, en aquest cas, del pare Massot.¹² En canvi, en la carta 132, hi ha una referència explícita als volums enviats a Madrid per al dipòsit, així com a les futures presentacions de l'obra a Barcelona, en què Cahner assenyala la possibilitat del 21 o del 27 de juny del 1972. D'interés són les paraules de la carta 141, en què l'editor barceloní indica que a data del 13 d'octubre del mateix any s'haurien venut nou-cents vint i cinc exemplars.¹³ Ara bé, tot i que Cahner i el mateix Fuster feien compte que les vendes serien superiors, es desil·lusionen en saber que el llibre no estarà entre els recomanats per als estudiants de la Universitat.

Pel que fa a *Decadència al País Valencià*, la informació que obtenim mitjançant la correspondència cal cercar-la, principalment, al llarg de les cartes 138, 167, 168, 171 i 188, que abasten des del 8 d'octubre de 1972, en què es

12 Els tres llibres es publicaren al llarg del 1972.

13 En la carta 149, datada el 31 de desembre de 1972, les vendes arriben superen els 1.500 exemplars.

va publicar la primera edició, fins al 23 de febrer del 1973. Així, en la 138, de manera semblant a com havíem indicat més amunt per al cas de *Literatura catalana contemporània*, trobem una al·lusió als continguts, açò és, a la distribució. En tot cas, el més interessant del procés que Fuster descriu ací és l'adreçament tant a Max Cahner com a Eulàlia Duran per fer-los saber que hi detecta un buit bibliogràfic, motiu pel qual els demana una llista de materials. Si ben bé no podem afirmar que les sol·licituds són una constant per part de Fuster, sí podem entendre com aquesta hi apareix per suplir les dificultats amb què es troba a l'hora d'accedir a eixa bibliografia concreta, sobretot, des de Sueca estant. Així, entre els materials demanats hi figuren, per exemple: la xerocòpia íntegra del llibret d'Henri Merimé *Spectacles et comédiens à Valencia* (Tolosa, 1913), la monografia d'Eudard Julià Martínez i «El teatro en Valencia», publicada al *Boletín de la Real Academia Española* II (1915), 527 ss.; IV (1917), 56 ss. i XIII (1926), 318 ss. (Fuster 2012: 361).

En la carta 167, amb data del 2 de novembre de 1974, Cahner pregunta a Fuster pel procés d'escriptura de *Decadència al País Valencià* i en la 168, del dia 14 del mateix mes, contesta que va lent, cosa que es repeteix en la carta 171, concretament, del 2 de desembre. Així, per assabentar-nos una miqueta més sobre el procés d'escriptura d'aquesta obra, cal esperar fins la carta 188, que Joan Fuster enviarà a Cahner uns mesos després, concretament, el 23 de febrer de 1973. En aquest moment, tenim informació al voltant de la correcció del manual. En tot cas, Fuster reconeixerà que encara hi poden existir alguns buits, tot i que no a afectaran la paginació pensada. A continuació, pel seu interès, afegim un fragment de la carta 188:

La «peça xiqueta» de l'apèndix, no he pogut revisar-la, perquè ara no tinc a mà la xerocopia del manuscrit. Ho faré damunt de les proves últimes. Com que les esmenes que calgui fer-hi no alteraran la compaginació, no crec que la cosa tingui importància, i, de moment, guanyem temps. Els papers t'arribaran en paquet a part. Procura que algú vagi a recollir-los a Correus, si és que no te'ls porten directament a Curial. Que no passi com a la *Literatura catalana contemporània* (Fuster 2012: 448-449).

Finalment, va caldre esperar fins al 1976 per a la publicació de *Decadència al País Valencià*. En la carta 221, que data del 15 de gener de 1985, Max Cahner suggereix a Fuster la possible reedició de l'obra. Així, l'editor barceloní proposa la possibilitat que la reedició pugui incloure els dos discursos que hauria dedicat en el seu nomenament com a doctor *honoris causa*. Gràcies a aquesta carta sabem que Fuster hauria patit una caiguda —i pensem de nou en Michel de Montaigne—, cosa que li hauria generat diferents problemes de salut.¹⁴ N'Incloem un fragment:

[...] Sé que has tingut problemes com a conseqüència d'una caiguda a casa teva. Però em diu l'Eliseu que et vas recuperant. M'agradaria molt que fos així. No em va fer gens de gràcia de pensar que tenies un braç trencat. Una darrera cosa: el teu llibre sobre *La Decadència al País Valencià* s'hauria de reeditar. Jo pensava que una possibilitat fóra d'incloure en aquest recull altres textos sobre el tema, com els dos discursos de *doctor honoris causa* que vas fer ¿O potser fóra millor reservar-los per a un altre volum? Ja me'n diràs alguna cosa. El tu vulguis, faré.

Fins a ben aviat —així ho desitjo. Una forta abraçada de

Max

Fuster va tardar més de mig any en contestar la carta de Cahner, un temps dilatat que, a partir d'ara serà, més o menys, una constant. En la seua resposta confessava estar cada vegada més ocupat en diferents obligacions, tot i que deia trobar-se bé, encara que cansat i amb poc humor d'escriure. Arribats a aquest punt, considerem que paga la pena reproduir la carta 223 al complet. Potser, podríem considerar-la una mena de frontissa en la correspondència entre Joan Fuster i Max Cahner. Òbviament, l'amistat va continuar entre ells, però és cert que les diferents ocupacions de l'un i de l'altre els va impedir mantindre la relació epistolar amb el ritme i la freqüència anterior. La carta 223 data de l'11 de setembre de 1985.

14 En aquest moment Fuster està centrat a preparar la tesi doctoral: *Les Constitucions del convent de Sant Josep de València* (s. XVI), que va defensar el 18 de juliol del 1985.

Benvolgut Max:

Moltes gràcies per les teves cartes. No t'he escrit abans perquè una pila de collonades m'ha tingut apartat de la correspondència. I també —tot ho he de dir!— perquè ja no em trobo amb humor ni ganes d'escriure cartes: i tan aficionat com era!

Més o menys, per l'Elisseín, ja deus tenir notícies de mi. La misericòrdia acadèmica va funcionar amb la meua tesi, i ara no sé quines altres afliccions em preparen, igualment benintencionades. Que tot sigui a fi de bé.

I de tu, també en sé alguna cosa, a través dels amics i els diaris. Diu-menge passat, per exemple, Pepito Guia m'explicava, i molt discretament satisfet, la teua actuació a la Universitat d'Estiu. Enhorabona.¹⁵

Un dia o altre, em decidiré a venir a Barcelona. No serà de seguida, perquè si no ho he entès malament, encara he de fer alguns «números» per a accedir als escalafons de la docència, i això no em permet de fer projectes. D'altra banda, tinc plena consciència de ser cada dia més insuportable —i més *insuportador*—, cosa pròpia de l'edat.

Bueno, si més no, ja ens veurem en els Premis Octubre.

Una abraçada.

Joan

5. Acomiadament

Com hem pogut veure, l'amistat entre Joan Fuster i Max Cahner es trava a partir d'una relació epistolar que naix el 1959 i abasta més de trenta anys. Les darreres cartes a les quals hem tingut accés gràcies al volum *Correspondència 13* són la 235 i la 236. En la primera, del 20 de febrer de 1991, Joan Fuster informa l'amic del viatge que farà a Barcelona el dia 26 d'aquell mes, i sobre la seua la disposició del dia 28 o de l'1 de març per poder veure's, ja que retornarà a València el dia 2. En canvi, la següent, és del mes de desembre, concretament, del 22 del mateix any, en què Cahner desitjava veure Fuster alhora

15 Tal com recorden els curadors de *Correspondència 13*, Cahner fou rector de la Universitat Catalana d'Estiu de Prada, concretament, dels períodes 1985-1987 i 1992-1994.

que li agraiïa l'enviament de *Textos d'exili* (1991), un llibre publicat per la Generalitat Valenciana, amb un estudi de Santi Cortés i una introducció d'Alfons Cucó. Desconeixem si Joan Fuster i Max Cahner es van veure en aquella ocasió a Barcelona, potser sí, però no ho sabem. Tampoc si hi ha hagut alguna altra carta entre aquestes dues i se l'ha emportada el temps. Fuster va morir el 21 de juny de l'any 1992, tot just un poc més d'un any després d'aquell viatge a la seua estimada Barcelona.

Les cartes a les quals ens hem aproximat en aquest article ens han permés conèixer uns autors des d'una vessant més íntima, diguem-ne, amb un caliu diferent d'aquell que hom pot trobar en la lectura de les obres a les quals hem tractat d'endinsar-nos, considerant els seus processos. Així, la relació epistolar entre els dos amics ens deixa entendre la intensitat amb què Joan Fuster i Max Cahner van pensar i viure tot un conjunt de projectes i una sèrie de llibres que hui dia encara són cabdals per a entendre la nostra cultura, la nostra literatura i el nostre país. Que aquest article siga un humil homenatge a la figura i al pensament de Joan Fuster ara que es compleixen trenta anys del seu traspàs. En tot cas, el millor homenatge que li podem dedicar és rellegir-lo contínuament.

Bibliografia

- AGAMBEN, G. (2010) *Infancia e historia*, Buenos Aires, Adriana Hidalgo.
- CANO, J. À. (2021) *Els articles de Joan Fuster a Serra d'Or: «Restriccions mentals» (Primera sèrie: 1968-1973) i «Passar el dia, empènyer l'any» (Segona sèrie: 1978-1984)*, tesi doctoral, Universitat de València.
- DURAN, E. (2004) «L'historiador de la cultura», *A propòsit de Joan Fuster*, col·l.: «Quaderns d'Orientació Valencianista», Universitat de València, pp. 29-47.
- FERRER I COSTA, J.; PUJADES I MARQUÈS, J. (eds.) (2012) *Correspondència 13. Max Cahner*, València, Càtedra Joan Fuster de la Universitat de València, Edicions Tres i Quatre / l'Institut d'Estudis Catalans.
- FURIÓ, A (1997) «Pròleg a l'edició», *Correspondència 1. Carner, Manent, Riba, Pla, Espriu, Villalonga*, edició a cura de Francesc Pérez Moragón, València, Universitat de València / Edicions 3i4.
- (ed.) (2006) *Joan Fuster i els historiadors*, València, PUV.

- FUSTER, J. (1962) *Nosaltres els valencians*, Barcelona, Edicions 62.
- (1972) *Literatura catalana contemporània*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes
- (1976) *La Decadència al País Valencià*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes.
- (1997) *Correspondència 1. Carner, Manent, Riba, Pla, Espriu, Villalonga*, edició a cura de Francesc Pérez Moragón, València, Universitat de València / Edicions 3i4.
- (2012) *Correspondència 13. Max Cahner*, pròleg d'Antoni Furió, edició a cura de Josep Ferrer i Costa i Joan Pujades i Marquès, València, Càtedra Joan Fuster de la Universitat de València, Edicions Tres i Quatre / l'Institut d'Estudis Catalans.
- GREGORI, C. (2011) *Anotacions al marge. Els aforismes de Joan Fuster*, València, PUV.
- MORA, X. (2009) *Què pensa Max Cahner*, Barcelona, Dèria Editors.
- PÉREZ MORAGÓN, F. (1997) «Introducció al volum», *Correspondència 1. Carner, Manent, Riba, Pla, Espriu, Villalonga*, edició a cura de Francesc Pérez Moragón, València, Universitat de València / Edicions 3i4.
- SÁEZ MATEU, F. (2019) «Ontologia del moviment: de Montaigne a Fuster passant per Pla», *Joan Fuster: indagació, pensament i literatura*, València: UPV.
- SERRA, X. (2012) *La tertúlia de Joan Fuster*, Catarroja, Afers.
- SIMBOR, V. (2012) *Joan Fuster: el projecte de normalització del circuit literari*, València, PUV.
- SERNA, J.; GARCÍA MONERRIS, E. (2004) «L'escriptura o la mort», *A propòsit de Joan Fuster*, col·l.: «Quaderns d'Orientació Valencianista», Universitat de València, pp. 83-105.
- VILLATORO, V. (2009) «Què ha fet Max Cahner», *Què pensa Max Cahner*, Barcelona, Dèria Editors.

JOSÉ VICENTE VERGARA PERIS
Creación III, 1982. Colografía, 59 x 42 cm

La història social de la llengua catalana en els estudis de Joan Fuster

[The social history of the Catalan language in Joan Fuster's studies]

ADRIÀ MARTÍ-BADIA

Universitat de València

adria.marti@uv.es

RESUM: Aquest treball detalla els articles, capítols i llibres que l'escriptor Joan Fuster i Ortells va publicar sobre aspectes diversos de la història social de la llengua catalana, que es troben dispersos al llarg de la seua obra, i valora les seues aportacions a la disciplina. Joan Fuster no va arribar a publicar una obra monogràfica sobre aquesta matèria, però sí que va publicar una gran quantitat d'estudis sobre aquesta: en uns casos, aquests textos tenien com a propòsit algun aspecte d'aquesta matèria, però en d'altres s'hi refereix de manera secundària tot aportant reflexions i informacions d'interès.

PARAULES CLAU: Joan Fuster, història social de la llengua catalana, decadència, castellanització.

ABSTRACT: This work details the papers, chapters and books that the writer Joan Fuster i Ortells published about different aspects of the social history of the Catalan language, which are scattered throughout his oeuvre, and evaluates his contributions to the discipline. Joan Fuster did not publish a monographic work on this subject, but he did publish numerous studies on it: in some cases, these texts had as their purpose some aspect of this subject, but in others he referred to it in a secondary way, while providing interesting reflections and information.

KEYWORDS: Joan Fuster, social history of the Catalan language, decadence, castellanization.

Recepció: 13/04/2022. Acceptació: 05/05/2022. Publicació: 27/07/2022

1. Introducció

La relació de Joan Fuster i Ortells (Sueca, 1922-1992) amb la història social de la llengua catalana és llarga, fecunda i polièdrica. L'erudit suecà va impartir aquesta disciplina a les aules de la Facultat de Filologia de la Universitat de València des del 1983, quan s'incorpora com a professor del Departament de Filologia Catalana d'aquesta institució, aleshores anomenat Departament de Lingüística Valenciana.¹ Però el seu accés a la docència universitària, que el 1985 va completar amb l'obtenció del títol de doctor en Filologia i l'any següent amb l'assoliment de la càtedra de Filologia Catalana, és la culminació d'un llarg recorregut.²

L'escriptor suecà es va interessar ben prompte per aquesta línia investigadora i, de fet, en la dècada dels cinquanta del segle xx es publica l'*Antologia de la poesia valenciana* (1956), la introducció de la qual ja conté troballes i reflexions sobre història social de la llengua catalana.

De fet, almenys des dels inicis de la dècada dels seixanta, Joan Fuster va treballar durant molts anys en el projecte d'escriure i publicar una *Història social de la llengua catalana*, obra monogràfica que va tindre diversos intents de materialitzar-se, però que —malauradament— no va veure la llum (Pérez i Moragón; Ortells 2020).³ Sobre aquesta vessant de l'obra fusteriana, també cal tindre en compte les aportacions fetes per Francesc Pérez i Moragón (1992 i 1994), Modest Prats (1993) i Vicent Salvador (1994).

1 El Departament de Lingüística Valenciana —amb aquest nom— es va crear l'any 1975, i el va mantindre fins el 1985, quan pren la denominació actual: Departament de Filologia Catalana. Per a més informació sobre els anys fundacionals del Departament vegeu Cortés (2017), que analitza en detall els onze anys compresos entre 1975 i 1985.

2 Fuster va començar com a professor contractat per a fer cursos de doctorat i el seu es titulava *Problemes d'Història Social de la Llengua*. Vegeu l'entrevista al filòleg Antoni Ferrando (2008), en què detalla la incorporació de Fuster com a professor i els entrebancs que es van produir, la dedicació d'aquest a la història social de la llengua, les seues classes i el seu pas per la institució universitària.

3 En l'article citat es reproduïx el projecte de llibre que Fuster va presentar a la Fundació Jaume Bofill el 1969 i que havia elaborat anys abans.

Encara desconeixem el motiu pel qual no es va materialitzar aquest projecte, però convenim amb Pérez i Moragón «que l'enorme preocupació de l'assagista pel futur de la llengua catalana degué crear més d'una interferència en la seua tasca d'observador del passat» (1994: 62).

El que sí que va publicar Fuster és una quantitat nombrosa d'articles, capítols i llibres on tracta aspectes diversos d'història social de la llengua catalana, que en uns casos eren l'objectiu d'aquesta disciplina, però en d'altres s'hi refereix de manera secundària tot aportant-hi reflexions i informacions d'interès. La finalitat del present treball és detallar quins van ser aquests textos, dispersos al llarg i ample de la seua obra, i valorar les seues aportacions. S'escapen al propòsit d'aquest estudi, però, els escrits de caràcter més divulgatiu publicats en revistes i periòdics —de llargària més breu—, pròlegs i introduccions a llibres d'altri, no per manca d'interès, sinó perquè mereixerien un estudi a banda.⁴

2. Els estudis de Joan Fuster sobre història social de la llengua catalana

Quins són aquests articles i llibres on Fuster va estudiar la història social de la llengua catalana? Per ordre cronològic de publicació —que no coincideix necessàriament amb l'ordre d'escriptura—, són els llibres *Nosaltres els valencians* (Barcelona, Edicions 62, 1962), *Poetes, moriscos i capellans* (València, L'Estel, 1962), *Qüestió de noms* (Barcelona, Aportació Catalana, 1962), *Heretgies, revoltes i sermons* (Barcelona, Selecta, 1968), *Literatura catalana contemporània* (Barcelona, Curial, 1972), *La Decadència al País Valencià* (Barcelona, Curial, 1976), *Ara o mai* (València, Eliseu Climent, 1981), *Llibres i problemes del Renaixement* (València / Barcelona, Institut de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989) i *L'aventura del llibre català* (Barcelona, Empúries, 1992). És a dir, tant en llibres de recerca com l'esmentat de 1989, com

4 A tall d'exemple cal esmentar el pròleg a l'obra *Idioma i prejudici* del sociolingüista Rafael L. Ninyoles (Palma, Moll, 1971, pp. 7-12).

en «pamflets» —expressió del mateix Fuster— com *Qüestió de noms* o *Ara o mai*, entre d'altres.

Els capítols de llibre «La poesia valenciana de Llorente als nostres dies» (publicat com a «Introducció» a l'*Antologia de la poesia valenciana*, Barcelona, Selecta, 1956, pp. 9-67), «L'aventura del llibre català» (dins *Commemoració dels 500 anys del primer llibre imprès en català 1474-1974. L'aventura editorial a Catalunya*, Barcelona, Lluís Carulla, 1972, pp. 7-59),⁵ «Capítol III. La cultura. 1479-1714» (concretament la introducció al capítol i els apartats «Llengua i cultura», «Dues escissions» i «La literatura», dins J. Reglà (dir.) *Història de Catalunya*, vol. II, Barcelona, Aedos, 1972, pp. 94-108 i 122-129), l'apartat «La literatura» (dins «Capítol XI. La cultura», *Ibid.*, pp. 433-457),⁶ «Algunes puntualitzacions a la cronologia de la “Decadència”» (dins *Primer Congreso de Historia del País Valenciano*, vol. III, *Edad Moderna*, València, Publicacions de la Universitat de València, 1976, pp. 227-238),⁷ «I. Llengua i societat» (dins *Història del País Valencià*, vol. III, *De les Germanies a la Nova Planta*, Barcelona, Edicions 62, 1989, pp. 219-232), «Català i castellà entre els valencians de la Il·lustració» (dins A. Ferrando (ed.), *Segon Congrès Internacional de la llengua catalana*, vol. VIII, València, Institut de Filologia Valenciana, 1989, pp. 19-30) i «Per a una cultura catalana majoritària» (dins A. Ferrando (ed.) *La llengua als mitjans de comunicació*, València, Institut de Filologia Valenciana / Publicacions de la Universitat de València, 1990, pp. 149-171).⁸

I els articles «català -ana» (concretament l'apartat «La història», dins *Gran Enciclopèdia Catalana*, vol. IV, Barcelona, 1973, pp. 637-639),

5 Aquesta fou la primera versió; la segona versió, corregida i ampliada, es va publicar en format llibre amb el mateix títol l'any 1992, com hem esmentat adés; i la tercera i última versió —amb poques correccions— es va publicar dins Fuster (1994: 317-382).

6 Prats (1993) presenta les línies força i valora els mèrits de Fuster com a historiador de la llengua prenent com a fil conductor aquests dos capítols de la *Història de Catalunya* dirigida per Reglà.

7 Una versió corregida es va publicar amb el mateix títol al llibre esmentat *La Decadència al País Valencià* (1985: 8-26).

8 Aquesta fou la versió corregida del llibre esmentat *Ara o mai* (1981), que un any abans es va publicar dins Josep M. Folch i Torres. *Per a una cultura catalana majoritària* (Barcelona, Fundació Jaume I, 1980, pp. 52-80).

«Decadència, la» (dins *Ibid.*, vol. VI, 1974, pp. 71-72), «Plantejaments històrics del teatre valencià» (*Els Marges*, 5, 1975, pp. 11-63),⁹ «Llengua i literatura en el País Valencià en el primer terç del segle XIX» (*Treballs de Sociolingüística Catalana* 1, 1977, pp. 117-130)¹⁰ i «Decadència i castellanització» (*Caplletra* 1, 1986, pp. 29-35).¹¹

Com es pot observar, l'assagista valencià va reelaborar i millorar alguns dels seus escrits en diverses ocasions.¹² És per això que, en aquest treball, citem la darrera edició esmenada i publicada per Fuster; en canvi, d'aquells textos que no va modificar, citem la primera de les edicions publicades.¹³

Els escrits que tenen com a propòsit algun aspecte de la història social de la llengua catalana són tots els articles esmentats, així com els capítols de llibre —i anys després llibre— «L'aventura del llibre català» (1972), «Capítol III. La cultura. 1479-1714» (1972), «Algunes puntualitzacions a la cronologia de la “Decadència”» (1976), «I. Llengua i societat» (1989) i «Català i castellà entre els valencians de la Il·lustració» (1989). En canvi, en els altres tres capítols de llibre —«La poesia valenciana de Llorente als nostres dies» (1956), «La literatura» (1972) i «Per a una cultura catalana majoritària» (1990)—, i en tots els llibres al·ludits, l'objectiu no és l'estudi d'una o més parts de la història social de la llengua catalana, però tots contenen —en major o menor mesura— referències i reflexions d'interès sobre aquesta disciplina.

9 Una versió corregida es va publicar amb el mateix títol al llibre esmentat *La Decadència al País Valencià* (1985: 27-113).

10 Una versió corregida es va publicar amb el mateix títol al llibre esmentat *La Decadència al País Valencià* (1985: 147-166).

11 Aquest article es va publicar després dins Fuster (1994: 278-293).

12 Això té molt a veure amb el que Fuster entén per assaig, definició que comentarem més endavant en l'apartat 6 d'aquest article.

13 En el moment d'escriure aquest article només hi ha publicats tres volums del segon i darrer projecte d'*Obra completa* (el primer volum es va publicar l'any 2002 i el segon i tercer el 2011) a càrrec de l'historiador Antoni Furió i l'escriptor Josep Palàcios, i publicats per Edicions 62 i Publicacions de la Universitat de València. Els tres primers volums no inclouen cap dels articles i llibres d'història social de la llengua citats en aquest treball, però està prevista la publicació de més volums —vuit, concretament— que els inclouran.

3. La història i la història social de la llengua: importància i complexitat

Intel·lectual autodidacte, Fuster coneix la dificultat que té assajar la història i, de vegades, fins i tot ho manifesta en el seus estudis:

Hi ha una mena de «fets» històrics —la por, la fam, entre ells— de quantificació impossible, i per això les «històries» solen ser tan imprecises en parlar-ne. [...] Saber-ne, en realitat, ningú no en sap mai tant com per pronunciar un dictamen acceptable. Però si això passa amb els «fets» que consignaven amb números els notaris i els funcionaris del Rei, la perplexitat ja és total quant a la por, a la fam, o a l'idioma (1994: 284-285).

En diverses ocasions, també expressa la complexitat a l'hora de conèixer la història social de la llengua catalana, sobretot en èpoques com l'edat moderna:

Com es va produir això —i encara avui es produeix, salvant les distàncies—, en quins llocs més intensament i en quins altres no tant, i en quins moments, són els problemes que reclamen un estudi particular, sense el qual el plantejament general sempre tendirà a centrar-se en els fets institucionals i en els literaris. [...] És aquesta la complexitat de què parlàvem abans. La «Decadència», en la mesura que la cenyim als fenòmens [*sic*] literaris, va lligada a tot això que acabem d'insinuar: a la «castellanització» (1994: 291-293).

O en aquest altre fragment d'un text on analitza la introducció del castellà en la predicació als territoris de parla catalana:

Cal sumar-ho tot, doncs. I és en aquest quadre on hem de situar el fet de la predicació castellana als Països Catalans. Únicament així aconseguirem explicar-nos-el d'una manera satisfactòria. I no ens l'explicarem del tot si no posem una matisada precisió en les dades, quant als llocs i quant al temps. Vull deixar-ho insistit, això (1994: 168).

Un altre exemple de l'esmentada dificultat i diversitat de la disciplina és la següent afirmació, que formula junt amb una hipòtesi:

Caldria disposar de més documentació de la que avui coneixem —o jo conec—, d'inventaris de biblioteques particulars o de testamentaries de llibreters, per reconstruir aproximadament les tendències de lectura de la societat catalanoparlant. No m'arriscaré gens si aventuro la hipòtesi que, entre nosaltres, «saber llegir», i, per tant, «llegir», a mitjans del segle XVI, ja era llegir en castellà (1989: 100).

Perquè Fuster sap que la historiografia —en aquest cas es refereix a la historiografia lingüística— no s'ha de centrar en les elits de la societat o en els esdeveniments polítics, sinó que ha tindre en compte una multiplicitat d'actors socials i d'escrits. Així ho exposa en aquest fragment sobre l'ús de la llengua mitjançant la correspondència epistolar:

La correspondència entre parents, amics i coneguts constitueix, per exemple, un punt de prova, respecte a un ús de la llengua, que no és precisament públic, ni menys encara resta subjecte al mercat editorial, i que, en definitiva, és «prosa» i «lectura». Indagar la qüestió no és gens fàcil. Hem de donar per obvi que la ciutadania dels segles XVI i XVII no disposava d'un «correu» fàcil. Això limitava les expansions escrites, fora dels indispensables àmbits de l'aristocràcia i dels negocis, que eren els que podien permetre's unes despeses o uns conductes més aviat complicats. D'altra banda, la conservació documental ha tingut una correlativa dimensió. [...] Els epistolaris que ens han pervingut d'aquella època solen ser de les cases notables, que tenien la precaució i l'orgull de l'arxiu. És, doncs, una documentació parcial. Probablement, l'epistolari català més apassionant [...] dels arribats a nosaltres, al marge de les cancelleries medievals, és el dels Borges, [...] de Roma. [...] Una investigació sobre aquest tema seria, ara, impossible, ni tan sols a escala valenciana, per manca de material. Tot indueix a creure que el trànsit del català al castellà, en les cartes privades, degué ser paral·lel a l'expansió del castellà com a llengua «ensenyada». Ja n'he insinuat alguna cosa.

¿I com podia ser aquesta «prosa» domèstica, si no tenia més «model» que la llengua parlada? (1985: 136-138)

A més, Fuster empra de manera reiterada la denominació «història social de la llengua» i opta i manté aquest nom per davant d'altres com «història social i política» o «història externa» de la llengua, i ho fa de manera conscient, perquè l'enfocament social no es podia donar per descomptat en la tradició historicolingüística (Salvador 1994: 48-50).

Com a historiador de la llengua que és —encara que ell no se'n considera—, Fuster sap de la importància de la història social de la llengua i de la sociolingüística com a disciplines d'estudi, i així ho manifesta:

resulta prou simptomàtic que, en aquests moments crítics, s'hagin consolidat entre nosaltres dos corrents d'estudi molt oportuns: la «història social de la llengua» i la «sociolingüística». Són vies d'indagació científica —en la mesura que la Història i la Sociologia s'acosten al model de «ciència»— que aspiren a precisar, en la seva completa realitat —diacrònica o sincrònica—, el procés de la «anormalitat» passada i actual del català, les causes que hi concorren, l'encert o els defectes de les temptatives de redreçament, les conjetures cara a un demà boirós. Són, alhora, uns tocs d'alarma obvis. Perquè tampoc no hem d'equivocar-nos: la «història social de la llengua» i la «sociolingüística» han nascut d'una militància segura. La seva «utilitat» ja es veurà, o no, a la llarga. La urgència d'una «planificació» en matèria d'idioma hauria de buscar aquí les seves premisses (1990: 149-150).

4. «Decadència» i castellanització

Aquest és un binomi bastant utilitzat per Fuster, que va focalitzar molt els seus escrits en l'edat moderna —a la qual anomena «Decadència»— en aspectes diversos (usos socials, institucionals, literaris, eclesiàstics, etc.) i que ens explica la història social de la llengua d'aquests segles des de diferents punts, que es

complementen.¹⁴ En aquest sentit, és habitual trobar en els seus textos referències a altres articles o llibres seus on desenvolupa aquest o altre aspecte ja estudiat. Perquè va tractar el període des de moltes perspectives diferents.

Fins i tot, Fuster és l'encarregat d'escriure l'entrada que la *Gran Enciclopèdia Catalana* dedica a la «Decadència», on defineix el concepte, el delimita cronològicament, i en parla —sobretot— des del vessant literari, encara que també tracta el fenomen des del punt de vista lingüístic i de les causes socials i polítiques que el van provocar. De fet, reconeix que cal emprar una altra terminologia més adequada, «més correcta». Vegem-ho:

Nom amb què els historiadors de la literatura catalana han designat el període comprès entre la fi de l'edat mitjana i la Renaixença, el qual es caracteritza per una notable minva en l'ús literari del català i per la mediocritat estètica de les obres que s'hi produïren. En un principi (Pers i Ramona, el 1857) hom situava el començament de la Decadència entorn del 1600; després, el límit inicial fou fixat entorn del 1500, coincidint aproximadament amb la mort de Roís de Corella. Quant a l'aspecte lingüístico-literari, la penetració del castellà als Països Catalans és anterior al 1500, bé que a partir dels primers decennis del segle XVI s'accentuà; també el llatí, revifat per l'humanisme del Renaixement, s'hi presenta com a idioma competitiu. Tot i que mai no deixà d'haver-hi una literatura en català, és evident que el català deixà d'ésser la llengua predominant en els tràmits culturals, i una bona part dels escrits de l'època ni tan sols no arribaren a la impremta. Simultàniament, la influència dels models castellans s'hi fa gairebé exclusiva, fins al punt que la majoria dels escriptors catalans en català en són tributaris. De fet, tant com el concepte es relaciona en exclusiva amb el conreu del català en termes comparativament quantitatius i qualitatius, la *decadència* és visible. Tanmateix, ha estat objecte de crítiques i de revisions que tractaven d'explicar-ne l'abast i de precisar-ne les causes. D'una banda, ha estat subratllat el fet que l'abandó del català no implicava en absolut un decandiment cultural, puix que en llatí o en castellà hi hagué als Països Catalans etapes de brillant efer-

14 Vegeu Escartí (1993) i Blasco (1994), que estudien el tractament de la «Decadència» en l'obra de Fuster.

vescència creadora. Els mateixos orígens de la Renaixença són lligats al treball que en castellà produïen erudits, economistes i polítics del segle XVIII. Respecte a les causes del procés de decadència, la polèmica és complexa: mentre que una interpretació tradicional insisteix en motivacions d'ordre polític-social (instauració de la dinastia castellana dels Trastàmara, castellanització subsegüent de les classes dominants, desaparició de la cort local en temps de Ferran II, desconcert econòmic, marginació dels Països Catalans dins la monarquia dels Àustria, etc.), una altra al·lega raons del tipus estrictament cultural (perduració del medievalisme, barroquisme precoç, humanisme mal assimilat, distanciament del poble, vida universitària pobra, etc.). Tots els factors invocats són alhora apreciats i discutibles, i són pendents d'una revisió acurada. D'uns quants anys ençà, però, el tema de la Decadència ha experimentat uns certs canvis de plantejament. Investigacions recents han demostrat que, malgrat tot, la vitalitat del català literari entre el 1500 i el 1800 era més important que no semblava (sense tenir, de tota manera, una transcendència pública important, a través de la tipografia), i que en alguns nuclis perifèrics (Rosselló, Menorca) la pressió castellana era esquivada, substituïda fonamentalment per suggestions franceses. Tot plegat, en definitiva, es refereix més al clar dels literats que no pas al del públic lector, cosa que certifica l'anomalia bàsica de la situació, reduïda ben sovint al vehicle del manuscrit o de la recitació. Per un altre cantó, hi havia interferida la circumstància d'una dispersió regional de la llengua (català, valencià, mallorquí, menorquí, etc.) i, per tant, una comunicació entre cada zona presumptament demarcada des del punt de vista dialectal. Un altre aspecte de la qüestió, i potser el més decisiu, és que el terme *Decadència*, tan ampli cronològicament i tan complex en el material que abraça, és propici a confusions, i metodològicament resulta preferible de prescindir-ne, a fi d'establir una terminologia (barroc, neoclassicisme, pre-romanticisme, etc.) més correcta (1974: 71-72).

Així, Fuster associa els conceptes *decadència* i *castellanització* i reconeix que és el període que més li interessa de la història externa del català, com en aquest fragment de l'entrevista feta per l'escriptor Enric Sòria l'any 1992, pocs mesos abans de morir:

Vist així, pots liquidar el període medieval d'una manera relativament ràpida. Hi ha l'acarament amb l'occità dels trobadors, i el tema del llatí i el vernacle. Ara, quan la cosa comença a agafar interès i a eixir abundància de material és quan s'introdueix el castellà, a partir del 1500, o menys. I cada dia ixen més coses curioses que podrien lligar-se (Fuster 2003: 449).

De fet, la visió que Fuster tenia de l'estat de la llengua en aquesta etapa és molt negativa, i així ho expressa en diverses ocasions, com la següent, que fa referència al segle XVI:

Jo no m'abstindria d'insinuar que, en aquesta predilecció pels satírics medievals, s'encetava el prejudici que fa equivalents, entre els valencians, «llengua vernacla» i «cosa de riure». En definitiva, l'*Espill* i les altres peces esmentades oferien [...] una afectuosa faceta còmica. En tots els idiomes europeus de l'època hi havia una producció similar. Però a València, el català s'hi quedà reduït. L'«altra literatura», la que no feia precisament riure, s'escrivía i es llegia en castellà. L'excepció, i molt tènue, va ser la dirigida a satisfer la demanda piadosa, i prou (1989: 98).

O en aquesta altra, on continua aprofundint sobre la mateixa qüestió:

Quan encara parlem de la «Decadència» i de les seves causes, sempre arribem a una mateixa conclusió: la renúncia a la llengua. [...] Certament, i a mesura que hem dedicat més atencions als segles XVI, XVII i XVIII, hem pogut veure que l'ús literari de la llengua, i la seva lectura, no havien estat interromputs, o no tant com ens havia fet creure la tradició historiogràfica de la Renaixença. Mai, en aquests tres-cents-i-tants anys, el català no deixà de ser una llengua «cultura», escrita i llegida. D'això n'estem cada dia més convençuts. Però, per molt d'entusiasme que es posi a exhumar manuscrits, a acumular dades bibliogràfiques menors, a entreveure pertinàcies personals insignes, el saldo és ben migrat. Hi hagué una claudicació col·lectiva, que només aparentment sembla mitigada des d'Aribau ençà, i valgui el tòpic (1989: 98-99).

Un altre aspecte que Fuster va estudiar i que va identificar amb la *decadència* i la castellanització és la introducció de la predicació en castellà als territoris de parla catalana, que situa al segle XVI:

La història lingüística de la predicació en terres catalanes és embolicada i tèrbola, i a partir del 1500 el català i el castellà es disputaran la càtedra de l'Esperit Sant, amb la victòria final del castellà (1994: 38).

També va ocórrer en els usos literaris, on Fuster identifica —d'una banda— un augment de la producció en castellà al País Valencià i —de l'altra— una davallada del llatí i del català:

Durant el darrer terç del XVI, a València, el furor llatísta amaina. És just l'època en què el castellà esdevé l'idioma literari normal dels literats indígenes. En realitat, al col·lapse del català, després de 1500, tant o més que el castellà, va contribuir-hi el llatí dels humanistes. Els escriptors castellanitzants de la Cort de Germana de Foix [...] eren una iniciació d'escassa virulència, i van ser compatibles amb els supervivents del naufragi del vernacle. Els erasmians [...] s'abraonaren al llatí, i l'imposaren. El llatí suplantava les llengües vulgars, el català i el castellà, en el rang dels treballs doctes. No dic que els erasmians desdenyessin els parlars romànics. Ben al contrari: eren plenament conscients de l'eficàcia de les llengües populars, i més encara després de l'expansió de la impremta. Ells foren uns defensors sistemàtics de la difusió de la Bíblia en els idiomes inferiors. [...] Fins que no arribem al 1560, la producció literària en castellà és, al País Valencià, d'escàs volum. [...] Naturalment, els escrits en català no són gaire destacables ni en gruix ni en categoria, i no es pot pas discutir que el progrés del castellà com a llengua de cultura s'hi accelerava, a costes del vernacle; però, en aquesta primera etapa, sembla que fou el llatí l'idioma autènticament rival. L'allau de papers en castellà redactats per valencians comença després del 1560. [...] Abans del 1560, la majoria dels escriptors valencians que escriuen en castellà escriuen igualment, de tant en tant, en català; després del 1560 hi predomina el monolingüisme castellà, el cultiu del llatí recula. Si més no, el cultiu literari del llatí [...]. De tota manera,

cada dia es feia més visible la comoditat instrumental del castellà. [...] El vernacle, doncs, no deixava de patir-ne les conseqüències, i en un grau més accentuat. Però el llatí també, a la llarga (1994: 39-41).

El canvi de llengua dels escriptors valencians —del català al castellà—, però, tampoc és uniforme ni sobtat. De fet, Fuster infereix que —tot i el canvi lingüístic— els escriptors valencians del sis-cents fan veure als seus textos que empren una llengua que no és la pròpia:

Fins a ben entrat el segle XVII, la majoria dels valencians que escriuen en castellà tenen el remordiment d'escriure en una llengua que no els és pròpia, i així ho deixen entendre molt sovint (1994: 77).

Com explica Salvador:

Fuster es proposa avançar en el coneixement d'un gran canvi: el procés de castellanització dels catalanoparlants. Un procés que comença amb una familiarització amb el castellà aparentment innòcua. La difusió del llibre i la cançó popular i, en un lloc rellevant, la predicació són alguns dels factors decisius en aquest procés. Bona part de la tasca fusteriana sobre aquesta matèria se centra en els camps esmentats. Encara en queden altres, com són l'ensenyament, o la milícia forastera, o... És un programa ambiciós que molts historiadors no sabrien ni plantejar-se. Sobretot perquè és difícil encertar amb la metodologia adequada (1994: 54-55).

Tot amb tot, la història social del català necessita una periodització pròpia, independent de les etiquetes literàries. I en aquest sentit, la proposta de Montoya (2021) d'agrupar els segles XVI-XX amb el rètol «conflicte lingüístic» és a hores d'ara la més adequada.

5. «Buscar el desllorigador»

També cal destacar de Fuster la capacitat que té per a trobar elements clau de la història social de la llengua catalana, per a conèixer l'estat real de la situació de la llengua en el passat i obrir el camí perquè d'altres investigadors continuen el camí encetat. Un exemple és l'escrit «Confusions de llengua» —dins el llibre *Heretgies, revoltes i sermons*—, que comença amb aquestes paraules:

Un punt molt interessant, bàsic, de la història de la llengua catalana, i que encara està per aclarir amb detall, és el de com i quan s'introdueix i prospera entre nosaltres el costum de predicar en castellà. El tema mereix, sens dubte, una investigació minuciosa. [...] les trones i els escenaris van ser els vehicles més eficaços de la nostra castellanització lingüística des del segle XVI al XVIII (1994: 161).

A continuació analitza diferents dades i aspectes sobre la «instal·lació del castellà a les trones» (1994: 162) i acaba el text d'una manera contundent en el mateix sentit expressat al fragment anterior:

Les tendències i els indicis que he evocat en les ratlles anteriors demanen una exposició més cautelosa, més concreta. Jo no sabia fer-la, ara. Quan algú l'haurà intentada, tindrem ja una mica de llum sobre un fragment crític del nostre passat: d'història de la llengua, en particular (1994: 168).

Com hem vist adés, la castellanització, la introducció del castellà al conjunt de la catalanofonia —especialment al País Valencià—, és el tema principal, al qual Fuster dedica més atenció, i suggereix un altre camí per a continuar la recerca:

La penetració del castellà als Països Catalans, en el segle XVI, no es limita al treball i a les complaences de les minories intel·lectuals o aristocràtiques: arriba al poble. Pel cap baix, a un sector del «poble». El *Flor de*

enamorados ens ho confirmaria,¹⁵ si calgués, de manera contundent. Del cantó de València, el fet ha estat prou subratllat, sovint amb un punt d'exageració. El fenomen era paral·lel a Barcelona, com ho demostren molts papers de l'època, d'impremta o no. Amb l'idioma s'hi introduïen igualment una mitologia històrico-política i unes rutines culturals al·lògenes. El *Flor de enamorados* podria ser, respecte a València i respecte a Barcelona, un índex de l'episodi (1989: 106-107).

Aleshores, la publicació en castellà augmentava als territoris de parla catalana, i Fuster indica un altre punt clau:

El comerç del llibre, del fullet, dels plec solts, resultava temptador en castellà. En català, les possibilitats es deterioraven de dia a dia, i més com més es distanciaven culturalment el Principat i el País Valencià. El *Flor d'enamorats* encara era viable alhora per a València i per a Barcelona, entorn del 1560: però l'aïllament mutu i les divergències dialectals començaven a pesar-hi, i a la llarga, les vendes en patien. [Joan] Timoneda ho percebia. El castellà li brindava millors oportunitats.

Caldria veure si el procés fou, a València, més veloç i intens que a Barcelona, i per què. No és el problema d'aquestes pàgines. Les condicions socials eren molt diferents en l'una i en l'altra ciutat, i per ací hauríem de buscar el desllorigador (1989: 135-136).

Altrament, en el capítol de llibre «Notes sobre el llemosí a la València del segle XVI» tracta el problema del llemosinisme entre les minories cultes valencianes —sobretot les residents a València—, però sap que el tema en qüestió no acaba ací i que cal continuar el seu estudi:

Sigui com sigui, el fet evident és que, del 1520 endavant, hi ha el «llemosí», un indeterminat «català antic», que va de Llull a Eiximenis com a mínim, i hi ha el «valencià» innovador. Aquesta «llengua valenciana» no era ni més

15 Es refereix al cançoner compilat per Joan Timoneda, que va comptar amb una bona acollida per part del públic, com ho demostra l'elevat nombre d'edicions que es van publicar.

ni menys «bastarda» que qualsevol altra varietat dialectal del català —i del català «literari»—, amb una borrosa frontera entremig. Caldria veure què passava simultàniament a les altres regions del domini lingüístic (1989: 47).

En concret, l'historiador Rafael Martí de Viciano és una de les fonts analitzades per Fuster. El cronista de Borriana, en el tercer llibre de la seua *Crònica* (1564), afirma:

en Orihuela e su tierra siempre se ha guardado la lengua Catalana, porque en tiempo de la conquista se pobló la tierra mas de Catalanos que de otras naciones, de los quales heredaron la lengua (Fuster 1989: 55).

En aquest sentit, els oriolans i altres habitants del Baix Segura, quan van deixar de parlar català? És una qüestió que, com fa veure Fuster, calia investigar a fons:

Avui, a Oriola parlen en castellà: el canvi de llengua, doncs, s'ha de situar després de Viciano. Les teories proposades per dilucidar aquesta substitució idiomàtica territorial resten encara a discutir (1989: 56).

I així ho han fet filòlegs com Brauli Montoya i Antoni Mas.¹⁶ D'altra banda, com és sabut, l'ocupació castellanofrancesa de la Corona d'Aragó (1707-1715) suposa la supressió dels usos institucionals del català i la seua substitució pel castellà, la llengua dels reis castellans; és un moment decisiu per a la llengua catalana, però no és l'inici de la introducció del castellà als territoris de parla catalana, sinó que això ocorre abans:

El capítol més fonamental d'una «història social de la llengua catalana» seria aquest: el que aclarís com el poble catalanoparlant s'«acostuma» al castellà. Com, quan i per què. Això és anterior a les mesures repressives adjacents a la Nova Planta. Un cop acostumats al castellà —a entendre'l

16 Vegeu, entre d'altres, Mas, Millan & Montoya (2014).

poc o molt—, els catalanoparlants de la Península i de les Illes ja no necessitaven gaires pressions per castellanitzar-se (1990: 161).

Una altra qüestió clau de les que assenyala Fuster per a continuar estudiant aquesta disciplina es refereix als dietaristes valencians dels segles XVI, XVII i XVIII i a la manca de possibles lectures en català de què aquests disposaven:

Un estudi perfilat de la llengua dels dietaristes valencians que escriuen en català fins a ben entrat el XVIII, ens informaria de l'anguniosa situació literària implícita: la d'escriure en un idioma en què no es té el costum de llegir (1985: 139).

Fuster reconeix que la castellanització del conjunt de la catalanofonia fou irregular i desigual a cada territori. Així ho afirma en referència als segles XVI, XVII i XVIII:

Hi hagué una claudicació col·lectiva, que només aparentment sembla mitigada des d'Aribau ençà, i valgui el tòpic. Una altra qüestió seria la d'esbrinar com van anar les coses a cada regió de l'àrea lingüística: a cada una d'elles. I per quines raons. Les frases reportades d'Onofre Almudéver¹⁷ ja indiquen una divergència important entre el Principat i el País Valencià (1989: 99).

Els documents i testimonis analitzats per Fuster li permeten formular constantment hipòtesis, assajar els viaranyes de la història social de la llengua.

17 Fa referència a la coneguda «Epístola proemial als lectors» que Onofre Almudéver escriu en la reedició de *Lo procés de les olives* i de *Lo somni de Joan Joan* publicada l'any 1561: «Si no fósseu ingrats a la llet que haveu mamat, i a la pàtria on sou nats, no dormirieu ab tant gran descuit; ans, uberts los ulls de la consideració, veurieu com se us van perdent les perles e margarites, que, ab continues vigílies los vostres passats adquiriren, i après les vos deixaren [...]. Per on vos exhorte, amoneste i tant quant puc encarregue, que torneu sobre vosaltres, i respongau per la vostra honra, en no deixar perdre les obres de tan cèlebres autors, sinó que, renovant-les, mostreu a les nacions estranyes la capacitat de les persones, la facúndia de la llengua i les coses altes que en ella estan escrites». Fuster dedueix de les paraules d'Almudéver divergències en la castellanització del País Valencià i Catalunya.

En el fragment següent veiem com planteja un altre element clau a partir d'un text de Josep Estevan, bisbe d'Oriola, datat l'any 1595:

En tot cas, és la seva condició de valencià allò que dóna un singular valor als textos que ara escoliarem. Segurament, el doctor Estevan és el primer intel·lectual indígena que davant la pugna idiomàtica, subscriu el principi «imperialista» del castellà amb raons estrictament polítiques. En el fons, no es tracta més que d'una posició derivada de la doctrina de la Monarquia absoluta, que Estevan porta a un terreny i a un extrem insòlits. Per ella, alguns valencians —pocs o molts, això està per escatir— es convertirien, durant els segles XVII i XVIII, en els aliats més eficients de la castellanització lingüística de la seva terra (1975: 423).

Ben mirat, una eina recurrent que Fuster utilitza és la formulació de preguntes, algunes de les quals no contesta, i que són clau per a obrir camí en la resolució del problema plantejat. És un recurs que l'ajuda a trobar la solució i a mantindre l'atenció del lector: «Quan s'inicia la moda de predicar en castellà als Països Catalans, ¿els feligresos entenen el castellà del púlpit? Per força, hauríem de concloure que sí...» (1994: 162). Aquest és un altre exemple dels molts que pot trobar el lector:

El llatí continuà sent per a [Gregori] Maians l'idioma de la projecció internacional, i a través de la seva obra llatina la va aconseguir. Tanmateix, el castellà se li presentava com l'oportunitat d'una eficàcia més viva. I com a ell, als altres il·lustrats que procedien del País Valencià i de la influència de Maians. [...] ¿Per a què, doncs, el català? Un criteri utilitari, que era el que la gent de la Il·lustració primava, no podia sinó marginar-lo. No seríem exactes si no advertíem que hi havia més que la simple utilitat. Els il·lustrats catalanoparlants se sentien admirats d'escriure en castellà» (1994: 297).

En l'avanç dels estudis a què Fuster contribueix amb els seus escrits, també identifica algunes llacunes importants que cal estudiar. Vegem-ne tres exemples de la recerca de la introducció del castellà en el teatre al País Valencià:

El panorama presenta alguns buits, que caldria justificar. Insisteixo: el protagonista de la meua reflexió és la llengua —el català— dels valencians. I, de retop, el castellà «penetrant». No és suficient d'atenir-nos al bloc de la manufactura «literària» culta, que s'adscriu al castellà. ¿Quina projecció va tenir, justament, el «teatre en castellà» de cap a cap del País Valencià? A la capital del Regne, i en els edificis controlats per l'administració de l'Hospital, el castellà devia ser llengua única dels espectacles: les companyies nòmades de comedians que hi actuaven eren d'extracció castellana i només amb el castellà els era «comercialment» factible de cobrir els seus itineraris peninsulars. Els *farsers* ambulants anaven i venien [...] amb un repertori aprofitable a tot arreu, i aquest no podia ser sinó en castellà. Però ¿arribaven als pobles? ¿I a quins? ¿I a partir de quan? És això, a efectes d'«història de la llengua», que convindria puntualitzar (1985: 29).

La indagació, per tant, hauria de fer-se amb un criteri diguem-ne «geogràfic», pensant en un teatre que havia de produir-se en castellà. ¿Fins on arriba, en l'espai —i en quin temps s'inicia— l'acció de les *troupes* castellanques o castellanitzades? Documents i conjetures només ens permeten d'arribar a unes conclusions aproximades, ara com ara. [...] Sigui com sigui, la circumval·lació de les companyies de còmics, propagadores del castellà, hauria de ser objecte d'investigacions a fons, a escala municipal. Pel que fa al País Valencià, únicament coneixem amb detall el negoci del *corral* de l'Olivera [de València] i algunes coses suplementàries. La trajectòria expansiva del teatre castellà en terres valencianes podria rastrejar-se amb una certa pulcritud. Però també resulta inversemblant que, simultàniament, i amb estipulacions poc o molt «literàries», no hi fes la viu-viu un teatre —una mena de «teatre»— en català, és a dir, immediatament lligat, per l'idioma i pels temes, amb la vida de la gent no castellanitzada. Potser oblidem massa sovint que el teatre no era solament l'espectacle professional, després traduït en llibres impresos. En la diversió analfabeta de les zones populars, no podia no haver-hi una forma o altra de «representacions» íntimes, diguem-ne familiars, o públiques, de carrer, en les quals l'idioma es mantenia. Caldria recercar-ne la pista. [...] Miraré de resumir, ací, les informacions que he sabut recollir sobre el tema. Deuen haver-n'hi moltes més, fins i

tot publicades, susceptibles d'invocació i de reflexió. Hem d'esperar que algú, algun dia, pugui reunir-les amb un propòsit exhaustiu, que no és el meu. Altrament, aquestes notes no s'adrecen a completar una «història del teatre» al País Valencià, sinó —repeteix— a examinar i a sospesar les peripècies de la «història de la llengua» (1985: 32-33).

Ara: en ple segle XVIII, llevat dels tres misteris del Corpus de València —ja ho he especificat—, no devia subsistir res més en català. ¿Van ser suspeses aquestes últimes romanalles? En tot cas, no tardarien a ser restaurades, perquè ens consta que abans del 1800 havien tornat a incorporar-se a la festa. Mentrestant, un nou teatre religiós «popular» s'hi introduïa, i en castellà.

El tema és verge, i ni tan sols puc encetar-lo. Però seria ben interessant de confeccionar una ressenya, almenys aproximativa, dels espectacles teatrals «no professionals» que, en castellà, començaren a introduir-se en les festes majors de tot el País Valencià durant el segle XVIII (1985: 47).

De fet, Fuster també interpel·la directament als investigadors perquè continuen el camí encetat per ell; en unes ocasions de manera directa:

El castellà, doncs, si no era «comprès» del tot, sonava com a «comprensible». Com aconseguí convertir-se el castellà en una llengua vagament comprensible dels catalans del xv i del xvi, i posteriors, és la demanda: el repte als historiadors de la llengua (1994: 285).

Com es va produir això —i encara avui es produeix, salvant les distàncies—, en quins llocs més intensament i en quins altres no tant, i en quins moments, són els problemes que reclamen un estudi particular, sense el qual el plantejament general sempre tendirà a centrar-se en els fets institucionals i en els literaris (1994: 291-292).

L'idioma burocràtic a tot arreu és conservador, i ho va ser aleshores entre nosaltres. En aquesta àrea sí que existia un «mòdul» lingüístic, al qual eren fidels els escriptors. La llengua de les lleis antigues —¿«llemosí»?— havia de fer-se viva cada dia als tribunals, a les notaries, a les recaptacions d'impostos, a una qualsevol oportunitat legislativa. No diré que la transmissió fos sempre rigorosa. [...] ¿La [llengua] dels notaris, o la dels escriptors dels notaris? Caldria fer-hi una investigació a fons, que deixo als

filòlegs, per a mesurar com s'aguanta o es desvirtua la llengua en la ploma d'aquests funcionaris. No ha de sorprendre'ns que, en ple desgavell idiomàtic, apareguin unes dinasties de professionals que, entre altres mèrits, podien adduir el de saber escriure un «bon català» (1985: 126-127).

I de vegades de forma més indirecta, com veiem en els quatre fragments següents: «la penetració del castellà als Països Catalans, fora de l'excusat literari, tenia unes vies fàcils, i convindria aclarir per què eren fàcils» (1994: 285); «per a aprofundir en la història de la llengua catalana al País Valencià, caldria reconsiderar unes quantes qüestions, poc treballades encara» (1994: 291);

El 1561, Timoneda publicava a València el *Sarao de amor*, també bilingüe, però amb el català cohibit a poc més de mitja dotzena de poemes, i això ens demana d'enunciar un interrogant ben esmolat: ¿la plataforma editorial valenciana «ja» no era propícia a un llibre on el català tingués una participació més abundant? Les preguntes queden en l'aire (1989: 121-122).

Probablement, a la València del 1550, un qualsevol paper escrit en «valencià» que no fos immediat —i encara!— podia ser considerat «llemosí». [...] La confusió terminològica es consuma amb unes intencions que ara se'ns escapen. Convindria veure fins a quin extrem es produeix un procés similar als altres països catalans (1989: 63).

6. «L'essència de l'assaig és l'“assaig”: ser temptativa, intent, provatura»

El to dels seus textos en molts casos s'escapa de la formalitat acadèmica, voluntàriament, és clar. Per això no ha d'estranyar al lector trobar en els assajos de Fuster l'anàlisi rigorosa del passat combinat amb afirmacions contundents i desenfadades com aquesta:

la idea «renaixentista» d'«escriure com es parla», que Juan de Valdés propugnava, era, al País Valencià, practicada. ¿Com es parla, o com s'escriu?

Ningú, llevat d'algun espontani semianalfabet, no ha escrit mai com es parla. S'escriu com hi ha la tradició d'escriure. Poc o molt, com els pintors pinten «segons» uns models de pintar. La «cultura» és això (1985: 124).

O com aquesta altra: al segle XVIII,

una certa prosa hi va haver, malgrat tot. La de Carles Ros, en els seus pròlegs. La prosa de Carles Ros era un calc del castellà. I d'un castellà provincial penós, que ell amb prou feines sabia (1985: 141).

I és que cal entendre la concepció que Fuster té del gènere assaig:

L'essència de l'assaig és l'«assaig»: ser temptativa, intent, provatura. [...] L'assaig [...] no *acaba* mai: en si, es redueix al pur procés de buscar, d'esbrinar, de fer hipòtesis o de desfer-ne. El resultat final, quan n'hi ha, no pretén de presentar-se amb el menor èmfasi definitori ni assertiu. De vegades podrà semblar-ho. No. L'assaig es resigna a ser humaníssimament provisional: subjecte a contínua rectificació, contradient-se a estones, cautelós o atrevit, sempre conscient de la seva deficiència (2002: 648).

Així s'expliquen les diferents reelaboracions dels seus treballs i la millora dels seus textos en diverses ocasions. Ben diferent, però, és quan Fuster escriu sobre allò que anomena «oportunitats perdudes», o allò que va poder ser i no fou en la història social de la llengua catalana. Perquè un historiador de la llengua té com a objectiu analitzar els fets lingüístics del passat i interpretar-los des del present i amb les eines de què disposa en el seu *ara*. Allò que pogué ser —però no fou— és ficció, s'escapa de l'anàlisi d'un investigador. Un exemple d'això és aquest fragment sobre el segle XVI valencià:

els erasmistes, podrien haver donat el pas cap a l'establiment d'un català literari, tonificat pel llatí, sens dubte, però igualment acostat al to col·loquial, en el punt just en què tota la llengua culta és un compromís entre unes necessitats expressives dels escriptors i una capacitat comprensiva dels lectors (1985: 130).

O aquest altre, referit al tombant entre les èpoques medieval i moderna:

El trànsit de l'Edat Mitjana al Renaixement, al País Valencià, s'havia produït ben naturalment a través de dos conductes: el tradicional italià, que mai no havia necessitat intermediaris, i la Sorbona, o les relacions [...] amb França i els Països Baixos, així mateix directes. El fruit d'aquest doble corrent podia haver estat optimista, i en català, si no s'hi haguessin interferit contingències sòcio-lingüístiques estranyes als plantejaments culturals *stricto sensu* (1985: 135).

Una fórmula semblant és la de la «culpa» —que Fuster també emprà entre cometes—, la de la responsabilitat sobre el fet que els esdeveniments ocorregueren d'una determinada manera i no com «haurien d'haver ocorregut». Com en l'exemple següent, quan parla de la *Rondalla de rondalles* (1768) de Lluís Galiana i de la literatura popular i popularista del segle XIX i principis del XX:

La depauperació galopant que, per a l'idioma, suposà aquest corrent [...], resulta innegable. Però la «culpa» ha de ser desplaçada als protagonistes de la Renaixença local, que no van saber o no van voler absorbir, integrar-se, la instintiva i despistada palpitació del poble (1985: 142).

O aquest altre exemple, en referència als il·lustrats valencians i la seua actitud pel que fa a l'ús escrit de la llengua:

En tot cas, la seva actitud revela que, amb una decisió més enèrgica, «*los hombres de ciencia y letras*» en el ple del Setcents, al País Valencià, podien haver fet alguna cosa pel seu idioma (1985: 144).

En altres ocasions ho fa de manera més hipotètica, com en aquest fragment on al·ludeix la *Primera part de la història de València* de Pere Antoni Beuter (1538):

La redacció, tanmateix, tenia una vivacitat inèdita en el català local: tant en l'estil com en el to idiomàtic trencava amb l'encarcament que caracteritzava els escriptors que el precediren. La seva prosa ja no és aquella

«valenciana prosa» de les darreries del xv, sobretot, i fa pensar com hauria pogut evolucionar la llengua literària si d'altres factors no n'haguessin interromput la continuïtat (1989: 48-49).

Ho hem avançat adés: un historiador de la llengua té com a objectiu analitzar els fets lingüístics del passat i interpretar-los des del present i amb les eines de què disposa en el seu *ara*. Allò que pogué ser —però no fou— és ficció, s'escapa de l'anàlisi d'un investigador. Però és que Fuster no es considerava historiador de la llengua, encara que a la pràctica —amb les seues recerques en aquest camp— ho fou. Fou escriptor i, sobretot, assagista. Ben mirat, ser i exercir d'assagista és el que li permet escriure d'aquesta manera: assaig, però no encotillat ni acadèmic, sinó desenfadat i *lliure*. I no per això les seues recerques sobre la matèria són menys valuoses i importants. Ben bé al contrari: Fuster va escriure a l'avantguarda en molts aspectes d'història social de la llengua catalana, i per a comprovar-ho només cal veure la influència que va exercir en l'obra dels historiadors de la llengua coetanis i posteriors.

D'altra banda, en les seues investigacions, Fuster mostra la seua avidesa lectora i la transmet en un torrent d'idees, en forma divulgativa, atractiva per al lector, sense abassegar amb dades, sinó més aviat creant interès en el lector per les qüestions plantejades. Com afirma Pérez i Moragón:

darrere cada escrit de Fuster hi ha un pòsit de lectures, de notes i de reflexions que donen aquestes pàgines capaces d'apassionar els lectors per temes que aparentment no l'havien d'interessar i que les fan, ensems, d'una utilitat primordial per als especialistes (1992: 25).

Ho hem avançat a l'inici: Fuster no va publicar cap llibre l'objectiu del qual fora l'estudi de la història social de la llengua catalana, però tots els llibres referenciats en aquest treball contenen informacions i reflexions d'interès sobre aquesta disciplina. Per posar un exemple, és el cas d'*Heretgies, revoltes i sermons*, on el tractament de la història social de la llengua en el conjunt de l'obra és parcial i secundari, però gairebé tots els escrits contenen dades i afirmacions interessants sobre la situació i evolució del català. Tanmateix, en altres textos

del mateix llibre la història social de la llengua és la disciplina principal, com és el cas de la major part dels articles de la tercera i última part del llibre: «1. Confusions de llengua» (1994: 161-168), «2. Parlar a València (com “mourir à Madrid”)» (1994: 169-177), «4. Bisbes i polèmiques» (1994: 185-194), «5. Més detalls curiosos» (1994: 195-204), «6. Concilis per a la Tarraconense» (1994: 204-210) i «8. Què passava al Rosselló» (1994: 225-229).

Al capdavant, «em limito, doncs, a relacionar les dades que la meua curiositat de transeüent de les lletres ha pogut reunir, sense distorsionar-ne la importància», afirma Fuster (1989: 144) en un escrit sobre Michael de Montaigne. Així doncs, sobre un capítol dels *Essais* de l'erudit francès, Fuster assevera:

és una típica serpentina de reflexions, d'aquelles de què tant s'agradava Montaigne, en quals el pas d'un tema a l'altre ve imperceptiblement establert per una giragonsa d'enginy o una citació clàssica (1989: 144).

Bon lector de l'assagista francès, els estudis fusterians d'història social de la llengua coincideixen sovint amb aquesta afirmació que el mateix escriptor de Sueca empra per a descriure els assajos de Montaigne.

7. «La nostra pàtria és la nostra llengua»¹⁸

La llengua catalana és un element central de l'obra fusteriana i en el cas dels anomenats estudis d'història cultural —que són la base d'aquest estudi— no ha de sorprendre al lector trobar-hi afirmacions taxatives sobre la llengua com la següent:

Si, des de començos del segle XVI, l'aristocràcia local i els intel·lectuals que en són paràsits havien donat el primer pas cap a l'adopció del castellà com a llengua literària i de societat, i aquesta tendència s'accentua a par-

18 Aquesta afirmació la va fer dins Fuster (1983: 58).

tir de la repressió de les Germanies, també és cert que la deixació del català no es justificava sinó en arguments extrapolítics. La llengua «oficial» del Regne era el català, i el català era, malgrat tot, la llengua familiar de tothom, incloent-hi els nobles i els escriptors castellanitzats (1975: 422).

Aquest «tothom» fa referència als habitants del regne de València de les comarques catalanoparlants —exceptuant els moriscos, és clar—, que són la seua matèria d'estudi. I, quan no ho són, ho indica. No és que a Fuster no li interessaren les altres llengües ni els altres parlants —Fuster és un humanista—, més aviat la seua màxima preocupació és la llengua pròpia i el territori on viu i treballa, sobre els quals se sent responsable.

En els estudis d'història cultural, Fuster té en compte les llengües en contacte amb el català i en alguns casos les estudia, com mostra l'article «La llengua dels moriscos», del llibre *Poetes, moriscos i capellans*. En aquest treball analitza «la fermesa lingüística» d'aquests valencians als segles XVI i principis del XVII, abans de la seua expulsió l'any 1609. Fuster considera que l'expulsió és un moment clau en la història lingüística dels País Valencià i reclama el seu estudi:

A través de l'enorme corpus documental compilat i reproduït per Pasqual Boronat en la seva obra *Los moriscos españoles y su expulsión*, pot rastrejar-se la importància que uns i altres van donar al fet lingüístic. Boronat, atent a la visió de conjunt del tema que estudiava, i encara ofuscat per la seva obsessió de reivindicar els promotors de les campanyes antimoriscques, a penes si s'ocupa d'aquest punt concret. En les presents notes miraré d'aprofitar el material que Boronat exhumava. Al capdavall, la llengua se situa —i crec que això es veurà ben clarament al llarg d'aquestes pàgines— en el centre mateix de la lluita contra els moriscos, i fóra imprudent de silenciar o menystenir les implicacions que hi comportà. De més a més, es tracta encara d'un episodi clau en la història lingüística del País Valencià, no prou valorat fins ara, i que, negligit per una certa mena d'erudits locals, ha donat peu a pintoresques teories i a conclusions inadmissibles (1975: 409).

És a dir, aquest és un esdeveniment important en la mesura que afecta la història del País Valencià i, de retop, la llengua pròpia dels valencians per la manipulació que ha patit a mans d'alguns «erudits locals», amb ironia referida als qui van participar d'aquelles «pintoresques teories». Ho aclareix en una nota a peu de pàgina:

Em refereixo a les especulacions que tracten d'explicar l'origen de les actuals parles del País Valencià, no per la colonització catalana i aragonesa iniciada amb la conquesta de Jaume I, sinó per la continuïtat de la llengua de la població pre-romana, preservada sota les successives invasions. CARRERAS CANDI havia sustentat aquesta hipòtesi en la *Geografia General del Reino de Valencia*, I, 578, i després ha tingut una curiosa bona acollida entre els «iberistes» valencians. Com és lògic, això obliga a aquests autors a negar que els moriscos valencians parlessin algaravia... (1975: 409).

Però ho adverteix: «naturalment, no serà de la meua incumbència considerar-ne l'aspecte estrictament filològic»; això ja ho «han analitzat oportunament» els arabistes Julià Ribera, Arnald Steiger i Henri Pérès, així com el filòleg Manuel Sanchis Guarner (1975: 409).

D'una altra banda, un altre aspecte interessant dels estudis de Fuster és que, malgrat centrar-se majoritàriament al País Valencià, no s'oblida dels altres territoris de parla catalana i acostuma a fer referències a aquests per a valorar les convergències i divergències sobre la situació de la llengua en el moment i tema que tracta en el text. El territori al qual fa més al·lusions és Catalunya i hi ha moltes referències al llarg de la seua obra; a tall d'exemple, la tercera i última part del llibre *Heretgies, revoltes i sermons* —titulada «Notes (informals) sobre sermons»—, on investiga els usos lingüístics a l'Església entre els segles XVI i XVIII. Vegem-ne només dues mostres:

L'amistat de [Gregori] Mayans amb l'equip que, a la Universitat de Cervera, girava entorn de Josep Finestres (1688-1777) es tradueix gairebé íntegrament en llengua castellana: els il·lustrats del País Valencià i els del

Principat coincidien en l'actitud davant la funció dels idiomes. En el fons, els de Cervera encara van exhibir una mica d'afecte pel dialecte del país; [...] La realitat és que, per al clan insigne de la Il·lustració [...] el vernacle no és una alternativa. El llatí, al seu torn, deixava de ser-ne una altra. L'opció pel castellà s'hi feia comminatòria (1994: 44).

Una llista dels llibres i llibrets publicats en català a València, a partir de mitjan segle XVI, revela l'atonía total de la situació: són pocs, i bàsicament pràctics, entre la pietat i la jurisprudència. Insisteixo: pocs, sobretot. Al Principat, aquests gèneres, i en particular el religiós, tenen encara una vitalitat apreciable, ni que només sigui a efectes pastorals o professionals. Al País Valencià, la cosa és com dic. I si alguns papers més o menys literaris hi van circular en manuscrits, el mitjà ja indica clarament la precarietat del seu abast (1985: 132-133).

Tanmateix, no s'oblida dels altres territoris de la catalanofonia perquè la seua visió és conjunta, completa. Per exemple, l'últim escrit del llibre suara esmentat —«8. Què passava al Rosselló»— el dedica a la Catalunya del Nord. Més concretament, es centra en els usos lingüístics de l'Església al Rosselló abans i després del Tractat dels Pirineus (1659).

8. Conclusions

Joan Fuster va fer aportacions molt importants a la història social de la llengua catalana. Es va interessar ben prompte per aquesta disciplina, almenys des dels anys cinquanta del segle XX, quan es publica la introducció a l'*Antologia de la poesia valenciana* (1956), la qual ja conté reflexions i troballes d'interès sobre aquesta matèria. L'erudit suecà no va publicar cap llibre l'objectiu del qual fora l'estudi de la història social de la llengua catalana, però tots els llibres esmentats en aquest treball contenen informacions i reflexions d'interès sobre aquesta. Ara bé, va publicar una quantitat nombrosa d'articles i llibres on tracta aspectes diversos de la disciplina en qüestió.

De formació autodidacta, Fuster coneix la dificultat que té assajar la història i de vegades, ho manifesta en els seus estudis; en altres ocasions expressa la complexitat a l'hora de conèixer la història social de la llengua catalana. Admet que la historiografia —lingüística inclosa— no ha de centrar-se en les elits socials o els esdeveniments polítics, sinó que ha tindre en compte una multiplicitat d'actors socials i d'escrits. A més, reconeix la importància de la història social de la llengua i de la sociolingüística com a disciplines d'estudi, i que aleshores —principis dels anys vuitanta del segle xx— es consolidaren amb investigadors especialitzats a les universitats de la catalanofonia.

El període que Fuster més va examinar fou l'edat moderna, al qual encara anomena «decadència», però reconeix que cal emprar una nomenclatura «més correcta». Més enllà dels esdeveniments polítics —però sense perdre'ls de vista—, estudia els usos socials, institucionals, literaris, eclesiàstics... I així explica la història social de la llengua catalana, de manera polièdrica.

Reconeix que el període que més li interessa és el de «decadència» i «castellanització». De fet, la visió que tenia de l'estat de la llengua en aquesta etapa és molt negativa, i així ho expressa en diverses ocasions. A més, cal valorar l'habilitat que va tindre per a trobar i estudiar elements clau de la història social de la llengua i obrir pas perquè d'altres investigadors continuen el camí encetat.

D'altra banda, el to dels seus textos en molts casos s'allunya de la formalitat acadèmica de manera voluntària: combina l'anàlisi rigorosa del passat amb afirmacions contundents i desenfadades. En aquest sentit, és necessari entendre la concepció que Fuster té del gènere assaig. Ben diferent, però, és quan Fuster escriu sobre allò que anomena «oportunitats perdudes», allò que va poder ser i no fou en la història de la llengua catalana; l'historiador de la llengua té com a objectiu analitzar els fets lingüístics del passat i interpretar-los des del present: allò que pogué ser —però no fou— és ficció, s'escapa de l'anàlisi d'un investigador. Però és que Fuster no es considerava historiador de la llengua, encara que en la pràctica —amb les seues recerques— ho fou. Sobretot fou escriptor assagista, i exercir d'assagista és el que li permet escriure així: assaig desenfadat, provocador i *lliure* dels motles acadèmics, sense que això reste valor i importància a les seues recerques. De fet, Fuster va escriure a l'avantguarda en

molts aspectes d'història social de la llengua i va influir notablement en l'obra dels historiadors de la llengua coetanis i posteriors.

Al capdavant, la llengua catalana és una peça central de l'obra fusteriana, i en el cas dels anomenats estudis d'història cultural els catalanoparlants i els territoris que aquests habiten són el seu objecte d'estudi i, quan no ho són, ho fa constar. Fuster és un humanista, i com a tal li interessen les diferents llengües i cultures, però la seua màxima preocupació és la llengua pròpia i el territori on viu i treballa, amb els quals està compromés. Ben mirat, també té en compte les llengües en contacte amb el català i en alguns casos les estudia, com en el cas del castellà als territoris de parla catalana o de l'algaravia dels moriscos valencians. Finalment, és menester destacar que majoritàriament va focalitzar els seus estudis al País Valencià, però sense oblidar els altres territoris de la catalonofonia i valorant les convergències i divergències entre aquests. Ara que commemorem cent anys del seu naixement i trenta del seu traspàs, cal valorar la transcendència de les seues aportacions a la història social de la llengua catalana, disciplina de la qual fou precursor al País Valencià, junt amb el professor Manuel Sanchis Guarner.

Bibliografia

- BLASCO, R. (1994) «Joan Fuster i els problemes de la Decadència», dins *Homenatge a Joan Fuster*, València, Generalitat Valenciana / Consell Valencià de Cultura, pp. 327-333.
- CORTÉS, S. (2017) *Els anys fundacionals del Departament de Filologia Catalana de la Universitat de València (1975-1985)*, València, Departament de Filologia Catalana de la Universitat de València.
- ESCARTÍ, V. J. (1993) «Joan Fuster i la decadència», dins A. Martí i Monterde (coord.) *Fuster entre nosaltres*, València, Generalitat Valenciana, pp. 109-113.
- FERRANDO, A. (2008) dins N. Pellisser, A. Montón, F. Pérez i Moragón (eds.) *Ser Joan Fuster. 33 visions sobre l'escriptor*, València, Publicacions de la Universitat de València, pp. 323-329.
- FUSTER, J. (1974) «Decadència, la», dins *Gran Enciclopèdia Catalana*, vol. vi, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, pp. 71-72.
- (1975 [1a ed. 1968]) *Obres completes de Joan Fuster*, vol. I, Barcelona, Edicions 62.

- (1983) «Cultura nacional i cultures regionals als Països Catalans», dins J. Benet, J. Fuster, A. Garcia, V. Pitarch, J. Termes, P. Vilar, *Els valencians davant la qüestió nacional*, València, Edicions Tres i Quatre, pp. 41-63.
- (1985 [1a ed. 1976]) *La Decadència al País Valencià*, Barcelona, Curial.
- (1989) *Llibres i problemes del Renaixement*, València / Barcelona, Institut de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (1990) «Per a una cultura catalana majoritària», dins A. Ferrando (ed.), *La llengua als mitjans de comunicació*, València, Institut de Filologia Valenciana / Publicacions de la Universitat de València.
- (1994) *Obres Completes de Joan Fuster*, vol. VII, Barcelona, Edicions 62.
- (2002) *Obra completa de Joan Fuster*, vol. I, Barcelona / València, Edicions 62 / Publicacions de la Universitat de València.
- (2003) «Ser Joan Fuster. Reflexionar, debatre, donar llum», dins I. Crespo (ed.) *De viva veu*, Catarroja, Afers, pp. 436-455.
- MAS, A.; MILLÁN, J.; MONTOYA, B. (2014) *Llengua i identitat a Oriola en l'època foral*, Oriola, Ajuntament d'Oriola / Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana.
- MONTOYA, B. (2021) «Problemes de la periodització en història de la llengua», *Caplletra*, 71, pp. 157-173.
- PÉREZ I MORAGÓN, F. (1992) «Pròleg», dins J. Fuster, *Estudis d'Història Cultural. Antologia de textos*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, pp. 13-35.
- (1994) «Joan Fuster, i la història de la llengua catalana», dins *Joan Fuster: el contemporani capital*, Alzira, Germania, pp. 44-65.
- PÉREZ I MORAGÓN, F.; ORTELLS, S. (2020) «Història social de la llengua catalana, un projecte frustrat de Joan Fuster», *Ítaca. Revista de Filologia*, 11, pp. 239-272.
- PRATS, M. (1993) «Joan Fuster, historiador de la llengua», dins A. Ferrando i M. Pérez Saldanya (eds.), *Homenatge universitari a Joan Fuster*, València, Publicacions de la Universitat de València, pp. 43-47.
- SALVADOR, V. (1994) «Història social de la llengua», dins *Fuster o l'estratègia del centaure*, Picanya, Bullent, pp. 47-59.

// MISCEL·LÀNIA

5/9

Origen

Joan Miró '84

*El parany del temps de gràcia. El cas del convers Gabriel Sanç, botiguer de Xàtiva (1485-1492)**

[The grace period trap. The case of Gabriel Sanç, shopkeeper of Xàtiva (1485-1492)]

JACOB MOMPÓ

Universitat Catòlica de València

jacob.mompo@ucv.es

RESUM: L'efectivitat indiscutible dels edictes de gràcia de la Inquisició es fa ben patent en processos com el que ací tractem. La capa social dels conversos valencians, pràcticament diluïda al si de la societat cristiana dels seus temps, aflorà, en certa manera, a través de les delacions de familiars i coneguts que acudien a confessar els seus errors en temps de gràcia. D'aquesta manera, Gabriel Sanç es veié immers en un procés inquisitorial de què no pogué escapar. La documentació analitzada ens aporta, però, una sèrie de dades interessants per a l'estudi del col·lectiu dels conversos valencians.

PARAULES CLAU: Inquisició, conversos, València, Xàtiva, judaisme

ABSTRACT: The undeniable effectiveness of the Inquisition's edicts of grace becomes very clear in processes such as the one we deal with here. The social stratum of the Valencian converts, practically diluted in the middle of the Christian society of their time, surfaced, in a certain way, through the denunciations of relatives and acquaintances who came to confess their errors in time of grace. In this way, Gabriel Sanç was immersed in an inquisitorial process from which he could not escape. Nevertheless, the analysed documentation provides us a series of interesting data for the study of the Valencian converts.

KEYWORDS: Inquisition, converts, València, Xàtiva, Judaism

* Aquest treball s'emmarca en el projecte d'investigació «Biografías marginales: violencia, sexo, género e identidad. Edición y análisis de fuentes documentales valencianas de la época foral» (PGC2018-097011-B-I00) del Ministeri de Ciència, Innovació i Universitats del Govern d'Espanya. L'autor és membre de l'Institut Isabel de Villena d'Estudis Medievals i Renaixentistes (IVEMIR-UCV), i IP del projecte Edició de Textos Medievals i Renaixentistes en Llengües Romàniques (EDITESMIR-UCV).

Recepció: 07/03/2022. Acceptació: 09/04/2022. Publicació: 27/07/2022

Introducció

Els edictes de gràcia inquisitorials foren, sens dubte, una eina formidable de què disposà la Inquisició, sobretot en els moments inicials de la institució. Foren, certament, un instrument del tot efectiu per a inventariar tots aquells susceptibles d'ésser heretges (Cruselles, E. 2019). Quan la Inquisició moderna s'instaurà a València als inicis de la dècada dels vuitanta del segle xv (Cruselles, J. 2014), la tasca d'identificació de conversos per part del Sant Ofici devia ser complicada, atès que bona part dels conversos valencians s'havien diluït entre els seus veïns, i gairebé havia finalitzat el procés d'assimilació que s'havia iniciat prop de cent anys abans, després dels assalts patits per les jueries el 1391 i les subsegüents conversions massives (Narbona 2012; Cruselles *et alii* 2015: 27-28). No és que no hi quedassen conversos que practicassen el judaisme —de fet, al llarg dels processos inquisitorials trobem, sovint, referències a l'observança, més o menys ortodoxa, de ritus jueus—, sinó que, aquells que ho feien, preferien —per raons òbvies— la discreció de la llar i del nucli familiar. De portes enfora, la immensa majoria dels conversos valencians es comportaven com a vertaders cristians.¹

La integració, per tant, obstaculitzava la recerca dels heretges. Però la publicació d'edictes de gràcia durant els primers anys de la Inquisició moderna, convidant els conversos a autodelatar-se i, també, a denunciar els seus amics, coneguts i familiars, aconseguí la identificació de conversos amb l'ajut inicial dels conversos mateixos que acudien a declarar (Bordes 2012: 645-646). Per

1 Per a B. Netanyahu (2005), els conversos de finals del segle xv eren plenament cristians, per bé que mantenien una sèrie de costums més o menys folklòrics. Haliczzer (1990: 211-212), en canvi, diferencia tres blocs de conversos: els que se sentien plenament jueus, els que es consideraven completament cristians, i aquells qui practicaren el judaisme i el cristianisme alhora. Gabriel sembla formar part d'aquest darrer grup, almenys quan afirma que pensava que totes dues creences contribuïrien a la salvació de la seua ànima. En aquest sentit, segons Hinojosa: «Aunque algún autor como B. Netanyahu considera que los conversos a fines del siglo xv eran ya verdaderos cristianos y las prácticas judías eran residuos folclóricos, la realidad demuestra que bastantes de ellos continuaban llevando a cabo prácticas judías» (2009: 84).

tant, la publicació del primer edicte de gràcia valencià, però sobretot els edictes que el seguien, donaren lloc a un seguit de confessions de conversos que, autoinculplant-se, esperaven obtenir la clemència del tribunal.

Ara bé, els edictes de gràcia tenien una altra finalitat a banda de l'autoinculpació de l'heretge en qüestió. En aquest sentit, el tribunal instava els confessants a delatar qualsevol persona de qui tinguessen constància que respectàs la llei de Moisés. D'aquesta manera, tots aquells inculpats en declaracions de tercers es van veure implicats en processos paral·lels, per tal de corroborar la veracitat de les declaracions dels confessants. D'aquesta manera, l'obertura d'un procés particular generava, al seu torn, la incoació d'altres judicis contra la resta dels implicats. I així, la Inquisició investigà nombroses famílies de conversos amb la finalitat d'extirpar l'heretgia dels regnes en què hi tenia jurisdicció. En aquest context de delacions entre el cercle més proper hem de situar el procés contra Gabriel Sanç que ara ens ocupa.

El procés inquisitorial contra Gabriel Sanç²

Coneixem poques dades biogràfiques de Gabriel Sanç. Una és que era un botiguer de Xàtiva, el *pater familias* d'un nucli familiar benestant de conversos xativins. De fet, els Sanç tenien nombrosos treballadors i servents a sa casa, que els testimonis descriuen com un palau. Pels volts de l'any 1491, Gabriel devia ser d'edat avançada. Almenys, sabem que entorn l'any 1445 es casà amb Aldonça Carbonell, integrant d'una família de conversos xativins, amb qui visqué durant vint anys, fins que aquella morí. Després de dos anys de dol, Gabriel tornà a casar-se, en aquesta ocasió, amb Isabel Guasch, filla de l'argenter Joan Guasch. El matrimoni regentava la seua botiga i podem suposar-los una vida tranquil·la, almenys fins a la publicació de l'edicte de gràcia de l'any 1485, moment en què s'iniciava un degoteig de confessions i delacions que traurien

2 Conservat a l'Arxiu Històric Nacional de Madrid (AHN). Signatura: Inquisició, lligall 5311, expedient 16.

a la llum la preservació de ritus i tradicions jueves al si de diverses famílies de conversos de Xàtiva.³

Com veurem, Gabriel Sanç, confiant que el Tribunal el reconciliaria al si de l'Església, acudí a confessar durant el temps de gràcia de l'edicte de 1485. I, certament, aconseguí el seu propòsit i va poder abjurar dels seus errors en un acte públic de la fe. Ara bé, arran de les investigacions efectuades pel Tribunal a partir de totes les confessions dels qui s'acolliren al període de gràcia, el seu nom tornà a aparéixer en distintes delacions d'altres conversos que, com ell, confiaven així salvar-se. I així, després de recopilar suficient informació contra Gabriel, l'any 1491 el Sant Ofici li obrí el seu darrer procés.

El 31 de gener de 1491, a la ciutat de Xàtiva, el fiscal de la Inquisició, Pere Roís, davant de l'inquisidor Francesc Soler, acusava Gabriel Sanç per reincident. Tal com hem indicat, en 1485, Sanç havia acudit voluntàriament a autoinculpar-se durant el temps de gràcia i havia sigut reconciliat al si de l'Església. Ara, però, Roís l'acusava d'haver reincidit en les pràctiques herètiques judaïtzants. D'aquest procés, ventilat entre 1491 i 1492, es conserva la còpia de la confessió que Sanç efectuà arran de la publicació de l'esmentat edicte de gràcia de 1485. L'expedient, però, recull també un document interessant que ens permet aprofundir en les pràctiques habituals en el col·lectiu dels conversos valencians. Es tracta d'una llista de les preguntes que va haver de respondre davant del tribunal, que esdevé una mostra de l'interrogatori model que el tribunal feia a aquells que acudien voluntàriament a confessar:

Et primo fonch interrogat si és circumcís o si té algun fill o parent que sia circumcís.

Interrogat si és batejat o si té algun fill o filla que no sia batejat, o si sab o ha hoït dir que algun cristià tingua fill o filla que no sia batejat.

3 En aquest context degueren produir-se, també, els casos estudiats per Barrio (2013) al seu treball, interessant per a la reconstrucció de les creences i les pràctiques religioses dels conversos de Xàtiva. Per a l'estudi de la jueria de Xàtiva fins a l'expulsió, vegeu Hinojosa (1993)

Interrogat si ha fet lavar lo front de algun infant o infanta quan los tornen del bapisme per levar la crisma de la front, o si sab o ha hoÿt dir que algun altre ho haja fet.

Interrogat si ha menyspreat lo sacrament de la confirmació, no rebent-lo en ell mateix, o no permetent que sos fills e filles lo rebessen, o si sab o ha hoÿt dir que alguns altres ho fessen o ho hajan fet.

Interrogat si ha empachat⁴ o desconsellat a algun jueu que·s volgués batejar, o a alguna sclava mora que·s batejàs, o si sab o ha hoÿt dir que alguns altres ho empachassen.

Interrogat si los divendres a vespre en casa sua se han encessos cresols e lums per la solempnitat del disapte següent, e si han fet aparellar de menjar lo divendres per al dissapte a fi que lo disapte no s'aparellàs res en sa casa, o si sab o ha hoÿt dir que alguns altres ho hajan fet.

Interrogat si ha celebrat los disabtes no fent fahena ni permetent que se'n fes en sa casa, ab intenció de servir la ley musayca, o si sab o ha hoÿt dir que alguns altres ho hajan fet.

Interrogat si ha menjat pa alís en la Pasqua dels jueus celebrant aquella o si sab o ha hoÿt dir que alguns altres ne hajan menjat.

Interrogat si ha menjat de l'anyell pasqual ab latugues amargues e ab les altres cerimònies judayques, o si sab o ha hoÿt dir que algun altre ne menjàs.

Interrogat si ha menyspreat los dejunis de sancta mare Yglésia menjant carn e ous en Quaresma en divendres, e altres dejunis manats sens evident necessitat de malaltia, o si sab o ha hoÿt dir que alguns altres cristians ho hajan fet.

Interrogat si ha dejunat lo dejuni del Perdó⁵ e altres dejunis dels jueus, no menjant fins al vespre, vistes les steles, o si sab o ha hoÿt dir que alguns altres ho fessen.

Interrogat si ha fetes fer en casa sua barraques de fenoll e altres rames en memòria de les cabanyelles dels jueus, o si sab o ha hoÿt dir que alguns ho hajan fet.

4 Segons el *Diccionari català valencià balear* (DCVB): *Empatxar*: *Impedir, posar obstacles*.

5 El dejuni del Perdó, o Yom Kippur, tenia lloc al setembre i era una de les celebracions religioses jueves que seguien mantenint molts dels conversos valencians. Vegeu, en aquest sentit, els treballs de Sánchez Moya (1966) i Dolader *et alii* (1990).

Interrogat si s'és fet instruhir a ningun jueu, fent-se mostrar la Torà, venerant aquella o besant-la en senyal de devoció, o si sab o ha hoÿt dir que alguns ho hajan fet.

Interrogat si ha donat diners o alguna altra cosa para edificació e reparació o ornament de la sinagoga, o si sab o ha hoÿt dir que alguns altres ho hajan fet.

Interrogat si ha fet soterrar algun embenat o ab altres cerimònies judayques, o si sab o ha hoÿt dir que ningun altre ho haja fet.

Interrogat si ha fet sacrifici de algun animal o aucell segons la manera judayca, o si sab o ha hoÿt dir que ningú ho haja fet.

Interrogat si ha menysprehat o innominiosament tractat lo sant sagrament de l'altar, o si sab o ha hoÿt dir que ninguns ho hajan fet.

Interrogat si ha açotada o innominiosament tractada la ymage del sant crucifixi o de la verge Maria, o si sab o ha hoÿt dir qui ho haja fet.

Interrogat si, en vituperi de la passió de nostre redemptor, ha açotat o crucificat algun gall, home o animal o aucell, o si sab o ha hoÿt dir que algú ho haja fet.

Interrogat si té ni sab qui tinga algun libre contra nostra sancta fe cathòlica, specialment sobre lo fet del mesies promés en la ley de Moysés.

Interrogat si ha cregut, docmatizat o dir creure res que sia contra la sancta fe cathòlica, o si sab que ningú docmatize, digua o cregua.

Interrogat si ha blasfemat lo nom de Jesús nostre redemptor o de la gloriosa verge Maria o de altres sants y sanctes, o si sab que ningú ho haja blasfemat.

Interrogat si ha cregut o dir creure que los hòmens se puguan salvar observant la ley musayca, o si sab que ningú ho cregua.

Interrogat si ha observada certa cerimònia en les dones parteres, a la qual dien la Vijola,⁶ o si sab ni ha hoÿt dir que ningú la faça.

6 La Vijola, *Besorab*, o festa de les Fades, tenia lloc al seté dia del naixement d'un nadó, que era introduït en un recipient amb aigua en què es llançaven objectes d'or i de plata, com ara monedes, amb la finalitat d'espantar els mals esperits (Cantera 1998: 106).

Interrogat si ha menyspreat les festes de sancta mare [Yglésia], ha fet fahena los diumenges e festes manades per sancta mare Yglésia, o si sab que ningú, menyspreant-les, hi haja fet fahena.

Interrogat si menyspreant la obediència de sancta mare Yglésia no se és curat de confessar y combregar tots anys ni de hoyr missa los diumenges e festes manades per la Yglésia, o si sab que ningú ho haja fet.

Interrogat si sab ni ha hoÿt dir que y haja hagut algun loch on se ajusten alguns cristians a fer oració a modo judaych ab Torà que tinguen.

Interrogat si ha degollat o si sab que ningú haja degollat ningun animal ab cirimònia ninguna.

Interrogat si ha levat lo nirvi de la cuixa o lo greix de les costelles del moltó, o si sab ni ha hoÿt dir que ningun cristià ho faça.

Interrogat si ha usat o sab que ningú haja usat de sortilegis, divinacions, invocacions de mals spirits e malefics nigromàntichs e de altres arts màgiques e prohibides per sancta mare Yglésia (pp. 5-8).

Moltes d'aquelles pràctiques o costums que recopila aquest interrogatori, que es repeteixen, sovint, en moltíssims processos contra conversos valencians, són rituals jueus, però també costums heretats de pares a fills que permetien a la comunitat conversa seguir respectant alguns preceptes de la llei de Moisès i, alhora, estretir vincles entre ells. D'altres, però, responen, més aviat, a concepcions estereotipades que la societat cristiana tenia dels jueus, sovint sorgides de material llegendari, com ara la crucifixió de persones o d'animals durant les celebracions de la Pasqua jueva.⁷ La presència d'aquest ritual de sang en l'esmentada pregunta se sosté en tant que la llegenda del Libell de sang, segons la qual els jueus sacrificaven un xiquet per Setmana Santa, gaudí d'una

⁷ La pregunta sobre les suposades crucifixions rituals efectuades pels jueus no són un fet aïllat. A tall d'exemple, aquella mateixa pregunta la trobem en altres processos, com ara el judici incoat contra Tolsana Joan, en què el fiscal preguntava, amb paraules semblants a les esmentades més amunt, a l'acusada «si en vituperi de la Passió de nostre redemptor ha açotat o crucificat algun gall, home o auell ornamental» (AHN, Inq. 5311: 15)

gran volada al llarg de l'edat moderna, per bé que els seus orígens es remunten a mitjan segle XII (González Salinero 2013).

Encara en relació amb els papers conservats referents a la confessió voluntària de Gabriel feta en 1485, l'expedient recull un altre document interessant que ens permet acostar-nos als moments previs a la confessió voluntària en temps de gràcia, això és, el jurament que hom havia de fer abans de la confessió pròpiament dita:

Vós jurau a la creu⁸ e als sants quatre evangelis per vós manualment tocats que direu a nosaltres judicialment tots vostres errors contra Déu e articles de la fe, sacraments de la sancta mare Yglésia, ley evangèlica e fe cathòlica que haveu fet e dit e que a la memòria vos poran venir e qui les vos haurà mostrades e a qui les haveu mostrades e ab qui les haveu dites ni fetes. E tot quant en açò sabreu, sereu interrogat. E si dieu la veritat, la sancta mare Yglésia vos haurà misericòrdia per quant haveu recorregut a la misericòrdia de aquella dins lo temps de gràcia. Si, emperò, no la direu, que aquest gran sacrament vos sia confussió al cos y a la ànima. Digau *amén*. Monstrant-vos que, si no direu la veritat com dit és, que no vos valrà lo temps de la gràcia, ans se procehirà contra vós com contra perjure, ficto e impenitent (pp. 8-9).

Llavors, aquell any de 1485, després d'haver jurat de la manera descrita, i després d'haver escoltat la bateria de preguntes referida més amunt, Gabriel Sanç presentava un escrit amb les seues confessions. En aquella ocasió, Sanç es remuntava prop de quaranta anys, i explicava que, després d'haver-se casat amb Aldonça Carbonell, aquesta l'induï a dejunar i a celebrar la Pasqua jueva:

Yo, Gabriel Sans, corredor, habitador de la ciutat de Xàtiva, presente a vosaltres, reverents senyors inquisidors de la herètica pravitat, la confessió mia davall escrita de les culpes e errors per mi comeses contra la ffe cathòlica e sancta mare Yglésia per haver celebrat cerimònies judayques en la forma següent:

8 En l'original, dibuixat el símbol de la creu.

Ço és que pot haver quaranta anys, poch més o menys, que yo·m casí ab Aldonça, filla d'en Carbonell, seder, habitador de la ciutat de Xàtiva, a inducció de la qual, ella e yo fé[ye]m lo dejuni del Perdó que fan los jueus en lo mes de setembre [...]. E féyem alguns altres dejunis que fan los jueus entre l'any. E celebràvem cascun any la Pasqua dels jueus menjant pa alís e api. E quant no teníem pa alís, menjàvem arròs e altres viandes (pp. 3-4).

Gabriel confessava, també, la celebració del sàbat, i els costums relacionats amb aquell precepte, com ara que Aldonça «apparellava casoles de viandes lo divendres al vespre para menjar a dinar en lo disapte». Segons la dita confessió voluntària, Gabriel visqué amb Aldonça prop de vint anys, fins que ella morí. Llavors, Sanç «stiguí viudo dos anys, que no fiu ninguna de les dites cirimònies». Dos anys després de la mort de la seua primera muller, però, Gabriel es casà amb «Guisabel,⁹ filla d'en Joan Guasch, argenter [...], la qual induhí a fer les dites caçoles de viandes lo divendres al vespre per al dissapte a dinar» (p. 4). Potser Isabel conservava millor les tradicions que no Aldonça, potser Gabriel no ho recordava bé, però a la seua segona muller, a més dels «actes herètics» que Gabriel havia imputat a la memòria de la seua difunta esposa Aldonça, afegia que Isabel realitzava també algunes de les pràctiques rituals culinàries pròpies de la llei de Moisès, com ara llevar el nervi de la cuixa del moltó. A més, Sanç admetia que cada any havia combregat i s'havia confessat, però que havia deixat d'explicar en acte de confessió totes aquelles cerimònies judaiques perquè pensava que, conjugant la pràctica dels preceptes jueus i, alhora, dels cristians, aconseguiria traure més profit quant a la salvació de la seua ànima:

[...] cascun any yo he confessat e combregat sens confessar dites cirimònies juayques perquè creya que axí les dites cirimònies judayques com la ley cristiana me podien aprofitar a la salvació de la mia ànima, e de les

9 Potser, *Jezabel*. Nosaltres ens hi referim amb el nom d'Isabel, l'opció més repetida al llarg del procés, per bé que els testimonis alternen els noms *Guisabel*, *Guesabel* i *Isabel*.

quals m'è penit e-n demane perdó a santa mare Església e a vosaltres, reverents senyors inquisidors» (p. 4).

Després d'haver confessat en temps de gràcia, el 14 de febrer de 1486, Gabriel Sanç abjurà a la capella major de la seu de València davant la multitud que aquell dia s'hi congregà durant la celebració de la missa. La documentació consultada conserva un fragment abreujat de la sentència pronunciada pels inquisidors Martí Enyego, canonge i vicari general de l'arquebisbe de València, i fra Joan d'Èpila, dominic. Tot i que la còpia d'aquell fragment de la sentència està expressament abreujada pel final, sabem que els inquisidors, durant el transcurs d'aquell acte, perdonaren els errors comesos i reconciliaren Gabriel Sanç i Jaume Torregrossa¹⁰ al si de l'Església:

En lo principi de nostre adveniment en la present, era fama pública com alguns, y en gran nombre, viuen contra lo gremi de sancta mare Església e de la ley evangèlica, hereticalment servant cerimònies judayques. E, vellent usar de offic de paper piadós, promulgàrem edictes de gràcia a totes e sengles persones que volguessen venir a confessar sos errors e abjurar aquellas, e serien rebuts y tractats ab misericòrdia, segons en aquelles largament és tengut. E per quant vosaltres, Gabriel Sants [e] Jaume Torregrossa, i sou venguts dins lo temps dels dits edictes, confessant vostres errors segons per les confessions de cascú de vosaltres davant nós judicialment fetes etc. (p. 10).

Però poc després, el 27 de novembre 1487, Marc Frigola, hostaler de Xàtiva, acudí a confessar i explicà que, per aquell moment, feia deu o dotze anys, serví a casa de Bernat Malferit, sastre de Xàtiva, per espai de sis o set anys que passà fent d'«aprenedís e a soldada». Llavors observà que en dita casa i a casa de Gabriel Sanç, divendres al vespre s'encenien cresols amb metxes noves i s'aparellaven cassoles de tonyina i albergínies els divendres per a dinar els dissabtes, viandes de què el testimoni també gaudia.

10 Desconeixem la relació entre ambdós, que, tanmateix, abjuraren en la mateixa cerimònia.

El matrimoni Malferit, junt amb Gabriel Sanç, participaven en tots aquests ritus. Però, a banda d'aquells suposats actes d'heretgia, el testimoni creié adient denunciar que, malgrat que tots aquells de qui parlava treballaven dissabte, fet que *a priori* els eximia del crim d'observar el sàbat, no ho feien més que per aparentar, de cara als seus veïns, la seua condició de cristians:

E lo dissapte no feyan tanta faena los damunt dits com acustumen de fer los altres dies, sinó que-n feyan per parenteria (p. 10).

Però no acabà ací Frigola de denunciar allò que la seua presumpció empenyia a identificar Gabriel amb un heretge, sinó que afegí que els dies en què se celebrava algun dejuni jueu, «lo dit Sanç se n'anava la hora del dinar a passejar», segurament, a parer de Marc, per poder dejunar a recer de mirades indiscretas (pp. 10-11). Ara bé, quan en 1491 fou cridat a declarar en el procés contra Gabriel, Frigola no recordava res més, sinó que els dissabtes no feien feina, o no en feien gaire.

Per la seua banda, el 29 de novembre de 1487, Antoni Albert declarava que durant vint anys regentava la carnisseria dels jueus de la ciutat de Xàtiva, «y pesava la carn que los jueus mataven y havien de menjar». I de tot aquell temps recordava alguns clients, entre els quals hi figurava el nom de Gabriel Sanç i el de l'argenter Pere Guasch (pp. 11-12).

Aquell mateix dia va comparéixer l'honorable Bernat Vila, prevere beneficiat de la seu de Xàtiva, i va afirmar que en casa de Sanç s'observaven diferents ritus jueus, com ara que els divendres netejaven la casa «com fan los cristians de natura en los dissabtes». En canvi, els dissabtes no treballaven. Sospitava el prevere Vila, tal com feia, també, Marc Frigola, que els Sanç intentaven dissimular, però que, en realitat, no treballaven, «sinó que staven ataviats, e com veyan algun, se posaven a fer faena» (p. 13).

Encara aquell mateix dia, Teresa, esposa de l'obrer de vila Bernat Sanç i criada de Joanot Sanç, fill de Gabriel, comunicava al Tribunal allò que ella mateix havia pogut veure mentre espiava Gabriel a través d'una finestra de la casa on servia:

Dix que a Gabriel Sanç, *olim* cambiador, pare del dit Johanot Sans, que le veo menjar peça de carne en viernes, lo qual vio ella, testimonio, por una finestra de casa de son amo (p. 13).

L'1 de desembre de 1487, compareixia Damiata, muller de n'Antoni Corts, «habitador de la ciutat de Xàtiva o de la Olleria» (p. 13), que esdevé, segurament, la testimoni més interessant d'aquest procés, en tant que ens aporta informació detallada de diverses pràctiques que anaven més enllà de determinats costums ancestrals o tradicions culinàries.

Damiata havia servit dos anys a casa de Gabriel Sanç i la seua segona esposa, que ella anomena Isabel, llavors feia quinze anys. Segons la delatora, el matrimoni ordenava als seus servents que agranassen i netejassen casa els divendres «axí com fem los cristians de natura los dies de vespres de pasqües y de Nadal», a més de declarar la celebració a casa dels Sanç d'altres ritus jueus, com ara la realització de tres dejunis a l'any, ritus, aquests, que també celebraven els fills del matrimoni: Lluís, de deu anys, «y Aldonça chica, *quondam*, de edat de sis anys (p. 14)». Afirmar, també, que tots ells menjaven carn en Quaresma, i que, quan ella els ho recriminava, Gabriel li demanava que «per què scupia sang». Segons Damiata, un Dijous Sant al vespre, el matrimoni la feu eixir de casa i l'exhortà a no tornar-hi fins divendres a l'hora de dinar. Quan ella hi tornà, observà un gabinet brut de greix de carn, fet que aportava com una prova indiscutible que havien menjat carn en Divendres Sant (p. 14).

Però, sens dubte, el passatge més interessant que descriu Damiata en la seua delació té a veure amb els rituals efectuats entorn el naixement d'un fill de la família. Segons la denunciante, el dia que parí na Isabel un fill mascle, la madrina soterrà les robes del llit on havia vingut el nadó al món. Llavors, Gabriel agafà terra blanca d'on s'havia soterrat aquell llit i l'espargí a sobre del llit de sa muller. La testimoni detalla també les celebracions i sacrificis que, huit dies després del naixement, feren durant la realització de la circumcisió:

E més dix que veu ella, dita testimoni, per una vegada que parí la dita sa senyora hun fill, e lo dia que naxqué lo dit fill, quant la madrina hagué

soterrat lo lit de la dita sa senyora quant hagué parit, vingué lo dit son amo allí hon havia soterrat lo lit la dita madrina. E pres terra blanca e posà-la damunt lo dit lit de la dita sa muller. Y après, a cap de huyt jorns, venia lo dit Gabriel Sants y feya venir un moro que se apelava Toronget, barber, que stava en la moreria de la present ciutat de Xàtiva —no sab si és viu— e prenien un gall, o gallina, e degollaren aquell e lo posaren en hun cabacet en la privada, y una corda ligada en lo cabacet, e lo dit cabacet stava penjat en la privada. Y a cap de huyt jorns vingué lo dit moro e lo dit son amo e una juhia apelada Chamil-la [e] prengueren lo dit cabacet e se tancaren en una cambra —no sab ella, testimoni, què és lo que feren ni què no— ab lo dit gall en lo cabacet. E aviaren a ella, testimoni, a l'obrador de la botigua de la dita casa, e que meteren un ast entravessat en la porta del palau hon parí la dita sa senyora son fill Rafel (pp. 15-16).

L'escrivà explicava, en una anotació al marge, què era aquell ast que havien travessat darrere la porta del palau dels Sanç: «Detràs la porta del dit palau hon parí, posaren una granera». Damiata afegí, a més, que quan tornaren el nouvingut Rafel del seu bateig, els pares, junt amb la germana d'Isabel, Aldonça, habitant de València, s'esforçaren a llavar-li l'oli de la crisma i eliminar així qualsevol rastre del sagrament cristià. Una vegada la criatura restà neta, untaren amb indi¹¹ la camisa que el nadó havia vestit en el bateig (p. 15-16).

Afirmava, encara, Damiata que Gabriel Sanç, cada matí, es llavava les mans i la cara, se n'entrava en una cambra, «prenia hun libret chich en la mà y feya oració en aquell mirant al cell per una finestra y caboteant». La testimoni no coneixia les oracions a què es referia, per bé que assegurava que, quan resava, Gabriel pronunciava els mots «Adonay, Sadday,¹² Abraham, Jacob» (p. 16). Igualment, cada divendres i dissabte, Gabriel prenia un got en taula «y

11 Segons el DCVB: «Pasta feta de les fulles i troncs de diferents plantes, especialment de la *Indigofera tinctoria*, d'origen oriental, i que serveix per a tenyir de blau».

12 *Shaddai*, «l'Omnipotent o el Totpoderós», és una de les referències al nom de Déu en forma d'epítets o atributs (Reichert 2017: 124).

posave-y vi i bevia lo dit got dient una oració que ella, testimoni, no entenia». Després de l'oració, Sanç donava a cadascú un bocí de pa i un glop de vi.¹³

Anys més tard, en 1491, Damiata afegí encara una llista dels aliments que tenien prohibits a casa d'en Gabriel Sanç, com ara «carnsalada de porc, enguiles, conills, lebres, musola ni peix que no tingués scata», i relata una escena que devia repetir-se cada vegada que els fills del matrimoni tornaven a casa:

[...] quant lo fill e filla dels dits cònjuges los venien d'escola o d'escriptura, los dits cònjuges los feyan besar les mans e déyan-los «Benahem del cel te cobra», e no·ls senyavan, sinó que los posaven la mà al cap (p. 16).

Continuava Damiata afirmant que mai no els havia sentit resar cap oració cristiana, ni, tampoc, combregar o anar a confessar. A més, si el que deia Damiata era cert, tant Gabriel, com Isabel, com els germans d'aquesta, Lluís i Pere Guasch, devien ser bilingües, ja que ella explicava que, quan es reunien tots i aquella estava davant, parlaven hebreu per tal que ella no entengués res del que deien.

Encara declarà un acte de blasfèmia que devien repetir els cònjuges cada Setmana Santa:

E quant venia lo Dijous Sant, que feyan monuments en les esglésies e monestirs e feyan alguna representació, deyan «[qual] stà, al foch baja» dient-ho de Nostre Señor, que estava en los monuments, e del Jesús de les representacions» (p. 16).

Com veurem més endavant, el fragment de la sentència final que es refereix a aquests actes de blasfèmia diu:

13 Damiata descriu els moments previs al sopar dels divendres, amb què s'inicien les celebracions del sàbat. Durant aquestes celebracions, qui presideix la taula beneeix el vi i fracciona el pa, que simbolitza la manà que, segons el relat bíblic, alimentà els israelites durant l'èxode pel desert (Cantera 2006: 25; Motis Dolader 2020: 113-114). En la sentència final, l'inquisidor afegirà que Gabriel Sanç, durant aquest acte, resava l'oració de la *Barahà*, o benedicció. Vegeu, en aquest sentit, el treball de Chamorro (2006: 121-122).

E per ço que lo Dijous Sant, quant feyen los monuments en les yglésies e monestirs e feyen representació, lo dit Gabriel Sanç deya «qual està, el Joan baja», dient-ho de nostre Senyor Jesucrist, qui stava en semblança en la dita representació, e de nostre senyor Jesucrist, qui stava en los monuments.

En el testimoni de Damiata hem vist que el matrimoni deia «qual està, al foch baja». Desconeixem a què pot ser deguda la inclusió ací, en la sentència final, de l'expressió «qual està, el Joan baja». Pot ser que ací —o allà— es tracte d'un error del copista. Pensem més probable que la blasfèmia proferida tingués més a veure amb desitjar que es cremàs la imatge de Jesús de dits monuments: «al foc vaja». En qualsevol cas, més enllà del fet anecdòtic, la ressenya d'aquelles paraules que proferien Gabriel i Isabel és, tal vegada, una de les referències més antigues a la festa xativina de la Setmana Santa. Això es deu al fet que, per bé que se sap que les festes dedicades a la commemoració de la setmana de Passió devien remuntar-se a finals de l'edat mitjana, la crema de l'arxiu durant el fatídic 1707 ha impedit la preservació de gran part de la documentació d'època foral.¹⁴ Així, en el breu passatge que Damiata hi dedica en la seua delació, s'hi entreveu la celebració de representacions que tenien lloc durant el Dijous Sant, així com l'existència de monuments amb imatges, almenys, de Jesucrist. Aquests actes es remuntarien als inicis de la dècada de 1470, probablement entre 1472 i 1474, durant els dos anys que Damiata serví a casa d'en Gabriel Sanç. Segons la testimoni, Gabriel i Isabel blasfemaven el nom de Jesucrist durant els actes de la Setmana Santa que devien realitzar-se, almenys, el Dijous Sant, bo i desitjant que se'n cremés la figura que devia haver-hi en el que l'acusada anomena «monuments», distribuïts en les diferents esglésies i monestirs de la ciutat. Devia tractar-se, possiblement, de diverses imatges devocionals instal·lades en els distints llocs de culte cristià de Xàtiva.

14 Vegeu una descripció dels fons arxivístics i una ressenya històrica de l'Arxiu Municipal de Xàtiva al web <http://www.xativa.es/va/arxiu-municipal/larxiu>. En aquest mateix sentit, vegeu el web de l'Associació d'Arxivers i Gestors de Documents Valencians, <https://arxiversvalencians.org/arxiu-municipal-xativa-elsnostresarxius>.

També desitjaven, segons Damiata, que es cremés «el Jesús de les representacions», no sabem si teatrals o litúrgiques, que també hi tenien lloc.

Amb les delacions d'aquests testimonis com a prova, el 31 de gener de 1491 l'inquisidor ordenà la captura de Gabriel Sanç, que fou detingut l'endemà mateix (p. 17). Amonestaren, com era habitual, l'acusat que confessàs, però Gabriel afirmà no haver comés més cerimònies de les que tenia ja confessades en temps de gràcia (p. 18). El 2 de febrer, l'amonestaren per segona vegada. Atesa la negativa de Gabriel a confessar qualsevol crim més que, suposadament, havia comés, el fiscal llançà la seua acusació. L'acusava, en primer lloc, de respectar l'observança del sàbat i, igualment greu, de conèixer més gent que ho fes i no haver-los delatat. A més, li imputava la coneixença de diferents oracions i cerimònies jueves, tant en hebreu com en català, a banda de les referides pràctiques efectuades a fi de llevar la crisma dels recentment batejats:

[...] lo dit delat Gabriel ha deprés moltes cerimònies judayques axí en pla como en hebraich, las quales deya mirant al cel capotejando, e axí és ver. E sab de moltes altres persones que sàpian les dites orecciones [...] el dit Gabriel traÿa una nòmina en ebrayco, e axí és ver. E sab de altres persones que àjan portat nòmines en ebraich [...] lo dit Gabriel Sanç, quando paria sa muller, après que portaven la criatura del bateig, prenia la creatura e rentava-la tota ab aygua tèbia y oli. E après que la havia rentada, prenia indi e untava la dita criatura ab lo dit indi [...] e sab de altres persones que ajan rentada la crisma ad altres criaturas (pp. 19-20).

És a dir, durant el període de gràcia de 1485, Gabriel havia confessat, sobretot, haver fet dejunis jueus sempre induït per les seues mullers. Ara, els inquisidors, afegien les diferents cerimònies que no havia confessat en temps de gràcia i, sobretot, que coneixia més conversos que seguien mantenint llurs tradicions jueves sense haver-los delatat, ni abans, durant el termini de gràcia, ni ara, durant les monicions prèvies a l'acusació del fiscal (p. 21).

El 10 de març de 1491, en presència de l'inquisidor Diego Magdaleno, Gabriel admeté saber oracions jueves, que recità íntegrament davant del tribunal i que l'escrivà anotà, abreujades, al procés:

Ojas, Israel, Adonay, nostre Déu. Amaràs a ell ab tot ton cor, ab tota ta ànima y ab tot ton haver. Y seran les paraules aquestes que yo mane¹⁵ huy sobre ton cor.¹⁶ *Interrogatur dixit large totam orationem*
Seent en amagament del sobirà serà albergat. Diré al senyor ma empara, ma força, mon Déu, que yo-m fiu en ell, car scaparé a tu de laç y de escampament.¹⁷ *Interrogatur dixit totam orationem large* (p. 25).

En aquell interrogatori, els inquisidors preguntaren a Gabriel per què no havia declarat que coneixia aquestes oracions quan va confessar en temps de gràcia. Gabriel va respondre que en aquella ocasió li demanaren si sabia oracions en hebreu. Com que no era el cas, no en va confessar cap. Ara bé, si li haguessen demanat que confessàs les oracions que sabia en català,¹⁸ les haguera confessades.

[...] perquè no sabia ninguna oració en juhiesch y que no le interrogaren sinó [si] sabia oracions en hebrayc. Que si li interrogaren que sabia oracions judayques en lengua cristiànega, que ell, confessant, les diguera (p. 25).

El 10 de novembre de 1491 va comparéixer Gabriel a l'audiència del tribunal de València, en aquella ocasió, davant l'inquisidor Joan de Monasterio. Llavors, li preguntaren si ell induí na Isabel, «sa muller que ara té», a celebrar cerimònies judaiques. En aquell moment, al contrari que en les confessions del temps de gràcia, Sanç afirmà que va ser ell qui la induí «dient-li que fes axí com ell, confessant, feya» (p. 29). Molt probablement, Gabriel se sabia condemnat i intentava, almenys, salvar la vida de la seua esposa. De fet, de la lectura de la sentència final es desprén que Gabriel, en la part final del procés, va rebutjar la defensa i va demanar, rendit, la conclusió de la causa, reconeixent-se culpable

15 En l'original: *manant*.

16 Es tracta del fragment inicial de la *xemà*, oració que prové del Deuteronomi (Dt 6, 4-9)

17 Oració que, adaptada, prové del Salm 91.

18 El terme que utilitza Gabriel és «llengua cristiànega», suposem que les sabia en català, que és com les copià l'escrivà.

de tots els delictes que se li imputaven. En aquest darrer interrogatori, preguntat si obligava la seua dona a observar el sàbat, confessà que:

[...] a vegades se lexava de fer faena, y a vegades no; y li plahia a ell, confessant, que la dita sa muller observàs lo dissabte y fes les dites coses perquè ell, confessant, feya tantes cerimònies com hun juheu pogués en quant ell, confessant, ho pogués fer. Y fins al temps que se abjurà en poder de mestre Èpila, tostemps cregué salvarse en la ley de Moysés; y que després ençà ha vixcut com a bon cristià y tengut la fe catòlica (p. 29).

Finalment, li demanaren, també, si sabia si els seus fills havien abjurat. Sanç devia fer ja temps que no veia els seus fills, i explicà que, segons havia sentit dir, els seus fills, efectivament, havien abjurat en el darrer edicte de gràcia, i que havien anat de penitents en processó.

No s'han conservat més testimonis ni, tampoc, la resta de les confessions de Gabriel, però pel que podem observar a través de la sentència final, o bé s'hi sumaren les delacions d'altres testimonis, o bé Gabriel, intentant exculpar la seua esposa, acabà confessant més actes i paraules contràries a la fe catòlica que ell mateix havia dit i comés. La llista de crims que li imputaren inclou la realització del dejuni del Perdó (Yom Kippur), però també d'altres, com el dejuni de la reina Ester (Purim), la celebració la Pasqua jueva, l'observança del sàbat, la festa jueva de Cap d'Any (Roix ha-Xanà), la de les Cabanyelles (Sucot), la festa de la Vijola, o festa de les Fades (*Besorah*), durant el naixement dels seus fills, així com netejar-los la crisma en tornar del bateig. També l'acusaven d'haver realitzat ritus nupcials jueus les dues vegades que es casà, la coneixença de diferents oracions jueves i la imposició de les mans als seus fills cada vegada que tornaven a casa. A més, fou acusat de blasfemar durant les esmentades representacions de Setmana Santa, de menjar carn per Quaresma, de no creure en el sagrament eucarístic ni en la virginitat de Maria. Finalment, entre l'extensa llista de crims imputats a Gabriel, destaquem la seua assistència a la sinagoga per reverenciar la Torà, donar almoines a jueus o aportar diners per a la reparació i ornament de la sinagoga.

Reunits els consultors del Tribunal el 21 de febrer de 1492, part de l'òrgan consultiu aconsellà que Gabriel fos reconciliat al si de l'Església, però tot imposant-li la pena de presó perpètua i la confiscació dels seus béns. Els altres consultors, però, no foren tan benèvols i expressaren que Gabriel Sanç, tal com s'havia demostrat al procés, era un heretge simulat i impenitent, i com a tal havia d'ésser relaxat al braç seglar. Per tant, que havia de pagar la pena que la justícia seglar contemplava per als heretges: morir a la foguera (p. 31). I aquesta fou la pena que, finalment, aplicaren a Gabriel.

Així doncs, el divendres 16 de març d'aquell any, entre les vuit i les nou del matí, a la plaça «*vulgariter nuncupata* la plaça del Portal dels Apòstols de la seu de València», amb veu alta i clara perquè la multitud que s'hi congregà pogués escoltar-lo nítidament, l'inquisidor Joan de Monasterio pronuncià una extensa sentència, que reproduïm perquè el lector es faça una idea de la incertesa que degué patir Gabriel durant els darrers instants de la seua vida, mentre escoltava les paraules de l'inquisidor Joan de Monasterio, que anaven desgranant a poc a poc els crims que se li imputaven. A mesura que l'inquisidor avançava en aquella lectura, Gabriel pogué anar inferint, amb terror, la pena que estava a punt de pagar, i que, tanmateix, no sabé de ciència certa fins a aquell mateix moment:

Nós, Joan de Monasterio, licenciat en Decrets, inquisidor de la herètica e apostàtica pravitat de la ciutat e diòcesi de València y dels bisbats de Tortosa, Sogorb e Sancta Maria de Albarrazín, per les auctoritats apostòlica dat e deputat, e per la ordinària per lo reverendíssim senyor lo senyor don Rodrigo de Borja, per misericòrdia divina, cardenal e bisbe de València, specialment creat para inquirir de la dita herètica e apostàtica pravitat en la dita ciutat e diòcesi de València.

Vist per nós lo present procés criminal activat y ventilat davant nostres predecessors y davant nós entre lo venerable procurador fiscal e ministre de aquest Sant Ofici de la Inquisició, agent e denunciante, de una part, e Gabriel Sanç, tender, vehí de la ciutat de Xàtiva, delat e deffent sobre los crims de heregia y apostasia de la part altra.

Vista la clamosa informació per part del dit procurador fiscal contra la part delada donada. Vista una confessió dins lo temps de gràcia davant los *tunch* inquisidors per lo dit delat feta e la sentència contra aquell donada. Vistes les monicions per nostres predecessors y per nós al dit delat fetes para que confessàs sos delictes y errors, offerint-nos, si axí ho fes, [a] tractar-lo misericordiosament. Vista la denunciació articulada per part del dit procurador fiscal contra lo dit delat donada. Vista la interrogació e responsió sobre los dits articles de la dita denunciació feta. Vista la probació per testimonis per part del dit procurador fiscal contra lo dit delat feta. Vista la publicació dels dits testimonis en presència del dit delat feta. Vista la assignació para contradir y deffensar contra los dits testimonis y errors al dit delat donada. Vistes les interrogacions, confessions y negacions per lo dit delat fetes. Vista la renunciació de les dites proves y deffenses y encara lo terme donat a la dita part delada para donar ses defenses. Vista la renunciació y conclusió en la present causa per lo dit delat feta. Vists y regoneguts tots los actes en lo present procés fets y activats.

Examinat diligentment lo present procés y totes les coses en aquell contengudes, trobem en veritat que lo dit Gabriel Sanç, essent cristià batejat, ha passat als ritus y cerimònies judayques, per ço que moltes e diverses vegades ha fet <moltes e diverses vegades> lo dejuni del Perdó que fan los jueus en lo mes de setembre, no menjant de tot lo dia fins al vespre, vistes les steles, demanant-se perdó los uns als altres. E axí mateix ha fet altres dejunis en el any per devoció. E per lo semblant ha fet la Pasqua dels jueus del pa alís moltes vegades, menjant pa alís en aquella e no altre pa, e quant no tenia pa alís menjava arròs e altres viandes. E per ço que ha guardat moltes e diverses vegades lo dissabte, ab la major solepnitat que podia, fent denejar lo divendres al vespre tota la casa, e encendre cresols nets ab meches noves, e fent aparellar lo dit divendres caçoles de viandes per al disapte. E lo dit divendres a vespre feya mudar tovalles netes en la taula e lançols nets en lo lit. E los dissabtes de matí se mudava camisa neta.

E axí mateix ha celebrat totes les festes dels jueus, ço és, la festa de Cap d'any, e la festa de les Cabanyelles, e lo dejuni d'Ester, ab tota aquella so-

lempnitat que podia. E per quant paria sa muller, feia la Vijola a la setena nit, fent bunyols e gran festa a modo dels jueus.

E per ço que quant feu bodes de ses mullers, la primera nit de les bodes, tantost que les havia hagudes fadrines, se apartava d'elles. E axí mateix ha induhit e mostrat a fer les dites cerimònies a altres persones. E per quant sabia y deya les oracions judayques següents: «Adonay, nostre Déu, amaràs a ell ab tot ton cor, ab tota ta ànima y ab tot ton haver, etc.». E axí mateix deya una altra oració judayca del tenor següent: «Sent en amagament del sobirà serà albergat etc.». E per ço que llevava lo nervi de la cuxa del moltó. E perquè quant portaven a sos fills o filles del batejar, ab un drap banyat los levava la crisma de la front crehent que aquella no era de eficàcia alguna ni los poria dar salvació, per ço no volia que sos fills o filles la tinguessen.

E per ço que, quan sos fills venien d'escola y li besaven la mà, lo dit Gabriel Sanç deya: «Benahem del cel te cobra», e may los senyava, sinó que·ls posava la mà damunt lo cap. E per lo semblant no menjava carnsalada de porc, anguiles, conills, llebres, muçola ni peix que no tingués scata. E per semblant lohava e deya molt de bé dels jueus.

E per ço que lo Dijous Sant, quant feyen los monuments en les yglésies e monestirs e feyen representació, lo dit Gabriel Sanç deya «qual està, el Joan baja», dient-ho de nostre Senyor Jesucrist, qui stava en semblança en la dita representació, e de nostre senyor Jesucrist, qui stava en los monuments.

E per ço que lo dit Gabriel Sanç, lo divendres al vespre, feya la horació de la Barahà, benehint lo pa e lo vi al modo judaych, e axí mateix en Quaresma y en la Setmana Santa menjava carn. E per ço que, quan anava a missa, no crehia en lo sagrament de l'altar ni en ninguna cerimònia de la Yglésia, e que no tenia per res a la confessió ni a la combregació, ans se tenia per pecador del que feya de anar a la yglésia, com no cregués res de aquella, e lo que feya, feya per demostració de la gent. E per ço que no crehia que la verge Maria fos verge.

E perquè és anat moltes e diverses vegades a la sinagoga ab molta devoció per oyr les cerimònies que deyen e per veure la Torà e fer-li reverència, donant oli per a les lànties e almoyna per amor de Déu als jueus, crehent

que allò lo havia de salvar e no altra cosa. E per ço que deya les oracions del «Semà Israel Adonay etc.» e la oració del «Binoam Adonay etc.» ab gran devoció de la ley de Moysés. E per ço que portava damunt la sua persona una nòmina, ab gran devoció, escrita en ebraich. E per ço que ha fet lo confort a la manera judayca. E per ço que ha menjat moltes vegades carn degollada de jueus, e la volateria que menjava la feya degollar a jueu. E perquè se creya salvar en la ley de Moysés.

E per ço que'l trobam herege negatiu, ficte e simulat y no haver-se reduhit a la sancta mare Yglésia, ab cor cencer, consciència bona, e fe no ficta segons bon cristià deu fer.

E perquè desijam stirpar e desraygar en tot, segons que per lo nostre offici som tenguts y obligats, los tals nephandíssims e grans errors perquè lo nom de nostre salvador y redemptor Jesucrist sia verdaderament, sens simulació, ypocresia y cuberta alguna, cregut, adorat, servit e lohat, e que ningú en nom de Jesucrist e sots espècie de anyell no sia en les obres y voluntat jueu, ni tingua lo cor de lop.

Estes e altres coses ateses y considerades en justícia e rahó consistentes, hagut sobre aquelles y sobre tot lo present procés madur consell ab persones letrades e de bona consciència, tements Déu, e tenint a Déu davant los ulls, de qui proceheixen tots los rectes e justs juhins a dar e promulgar aquesta nostra difinitiva sentència, procehint en la forma següent:

E perquè per los mèrits del present procés, canònica e legítimament, nos consta lo dit Gabriel Sanç ésser verdaderament herètic judaÿtzant, ficte, simulat y negatiu y haver passat als ritus e cerimònies judayques.

Per tant, pronunciam sentència e difinitivament declarem lo dit Gabriel Sanç, de gran temps ençà, haver comés crim d'heretgia y apostasia, y essent cristià batejat, haver passat als ritus e cirimònies judayques y haver servat la ley musayca ensemps ab la evangèlica de nostre salvador y redemptor Jesucrist y haver stat y ésser de present herètich, negatiu, ficte e simulat.

E per aquesta nostra mateixa definitiva sentència, condempnam al dit Gabriel Sanç per herètic negatiu, ficte y simulat, y declaram aquell, del temps que comés los dits crims ençà, haver stat y ésser de present de sen-

tència de excomunicació major e de anathema ligat y haver encorregut en les penes de dret.

E més declaram tots los béns del dit Gabriel Sanç, ensemps ab los fruyts reebuts del temps que cometé los dits crims ençà, haver stats y ésser de present confiscats a la cambra e fisch del rey nostre senyor, al qual, o a qui tal offici tindrà o per allò serà diputat, manam en virtut de sancta obediència en quant de dret podem y devem, que li donam licència que aquells prengua per seus y com a seus, segons que per dret canònic és statuhit y ordenat.

E perquè les penes dels dits heretges no sols se stenen als apòstatas y heretges, mas encara a la progènie y posteridat de aquells. Per tant, *et alias*, per aquesta nostra diffinitiva sentència, condepnam, privem i per privats denunciem als fills del dit Gabriel Sanç, herètic, judaïtzant, fecte, simulat y negatiu, fins al segon grau inclusivament de tots los oficis y beneficis eclesiàstichs y seculars. Y donam aquells per a tostemps per inhàbils para impetrar e possehir altres de nou. E los manam que no puixcan portar damunt si ni en son abillament vestidures que són insígnies de alguna dignitat o milícia eclesiàstica o secular.

E perquè la santa mare Yglésia no té altre que contra lo dit Gabriel Sanç puixca ni dega fer, sinó sols desenparar, remetre y relaxar aquell al braç y jutge secular para que li done, segons sos demèrits, ab pietat y clemència, la pena que mereix per justícia.

Per tant, *et alias*, ab les protestacions acostumades per dret canònic statuhides y ordenades per nós fahedors com de present les fem, desemparram, remetem e relexam al dit Gabriel Sanç per herètic judaïtzant, fecte, simulat e negatiu, condepnat e declarat, al braç y jutge seglar, és a saber, al molt magnífich mossèn Lluís de Cabanyelles, cavaller e governador de present en lo regne de València, o al magnífich mossèn Galvany Alegre, cavaller, justícia en lo criminal de la dita ciutat de València, o a qui de justícia pertany, para que faça del dit Gabriel Sanç, ab clemència *cura effusionem sanguinis*, lo que de justícia trobarà ésser fahedor. E axí ho pronunciam e declaram per aquesta nostra diffinitiva sentència en aquests scrits (pp. 35-38).

I d'aquesta manera, des del cadafal de fusta construït per a l'ocasió, Gabriel escoltà aquesta sentència, pronunciada per l'inquisidor Joan de Monasterio, a la plaça dels Apòstols de la ciutat de València, davant de tota la multitud que hi acudí. I entre tota aquella gentada, des d'una posició privilegiada, observava atentament aquell acte de fe, i n'exercien de testimoni, una insigne representació de la flor i nata de València. L'acta de la lectura d'aquella sentència aporta els noms d'alguns d'aquells il·lustres assistents: l'arxireverendíssim Alfons d'Aragó, que llavors era bisbe de Tortosa; Mateu Peres, bisbe cristopolità de València; el magnífic senyor Serafí de Centelles, comte d'Oliva; el germà d'aquest, Querubí de Centelles, senyor d'Aiora, i Pere Maça de Liçana, senyor de Moixent. Finalitzada la lectura de la sentència, el carceller de la Inquisició, Joan Carrasquer, entregà Gabriel Sanç a Lluís Ferrer, lloctinent de governador, i a Jaume Serra, representant de la justícia seglar, que s'encarregà d'administrar-li justícia. Gabriel havia confessat tot el que el Sant Ofici volgué escoltar, i ho feu, segurament, en un darrer intent desesperat per salvar la vida de la seua esposa; i tanmateix, no va servir de res, atés que pocs dies després, el 22 de març de 1492, Gabriel i la seua esposa morien a la foguera en el marc d'una execució multitudinària en què s'ajusticiaren vint heretges (Catalá Sanz & Pérez García 2021: 324-325).

Conclusions

Al llarg de la documentació generada pel Sant Ofici al voltant del procés contra Gabriel Sanç podem comprovar l'efectivitat de l'edecte de gràcia com una eina útil per al descobriment de pràctiques considerades herètiques que practicava un sector de la societat valenciana, en general, i xativina, en particular a finals del segle xv i els inicis del xvi. Les nombroses delacions efectuades entre aquells que s'acolliren al temps de gràcia de 1485 produïren l'efecte contrari en aquells que acudiren a confessar. Perquè, si bé és cert que ho feren amb l'objectiu que la Inquisició els reconciliés —i salvar, per tant, la vida—, les nombroses delacions fetes per aquells que també intentaven salvar-se acabaren, com a Gabriel

Sanç, involucrant-los. Considerem que, tant les llistes dels susceptibles d'ésser heretges que aportaven les delacions en temps de gràcia d'aquells edictes prime-rencs, com les actuacions posteriors, com ara la confecció del Cens Inquisitorial de 1506, són una mostra que els objectius de la instauració de la Inquisició no només eren religiosos —que també—, no només es perseguia l'extirpació d'aquells que atemptaven contra la fe cristiana. L'objectiu, però, tampoc no va ser l'assimilació del col·lectiu dels conversos —que, almenys en el cas valencià, ja s'hi havia pràcticament assimilat—, sinó que s'identificà, s'assenyalà, el grup social dels conversos i contra ells es prosseguí de manera implacable durant les dècades posteriors fins a la seua desaparició. En el fons, el més important no eren les creences d'aquella gent, al cap i a la fi la majoria es mostraven públicament —i molts, també, de cor— com a vertaders creients cristians, sinó l'eliminació d'un grup social. O, almenys, aquesta en va ser la conseqüència directa.

Bibliografia

- BARRIO BARRIO, J. A. (2013) «Los conversos de judío en la ciudad de Xátiva: creencias y prácticas religiosas (1439-1490) a través de la visión del “otro”», *Medievalismo*, 23, pp. 61-99.
- BORDES, J. (2012) «Els primers edictes de gràcia de la Inquisició valenciana (1482-1589)», *Afers: Fulls de Recerca i Pensament*, 73, pp. 645-662.
- CANTERA, E. (2006) «El pan y el vino en el judaísmo antiguo y medieval», *Espacio Tiempo y Forma. Serie III, Historia Medieval*, 19, pp. 13-48.
- CATALÁ SANZ, J. A.; PÉREZ GARCÍA, P. (2021) «La pena capital en Valencia (1450-1500): cifras, espacios urbanos y ritualidades funerarias de la Cofradía de Inocentes y Desamparados», *Revista de Historia Moderna*, 39, pp. 272-334.
- CHAMORRO, J. M. (2006) «El léxico de los judeoconversos según los procesos inquisitoriales», *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos. Sección Hebreo*, 55, pp. 119-140.
- CRUSELLES, E. (2019) «El primer edicto de gracia del tribunal inquisitorial de Valencia (5 de mayo de 1482)», *E-Humanista/Conversos*, 7, pp. 275-297.
- CRUSELLES, J. (2014) «Llegan los inquisidores. Los primeros momentos del tribunal valenciano del Santo Oficio», dins R. Bellveser (ed.), *Joan Roís de Corella i el seu món* (pp. 111-136), València, Institució Alfons el Magnànim.

- GONZÁLEZ SALINERO, R. (2013) «Manos manchadas de sangre: los orígenes cristianos del mito antijudío del crimen ritual», *Collectanea Christiana Orientalia*, 10, pp. 65-82.
- HALICZER, S. (1990) *Inquisition and society in the Kingdom of Valencia, 1478-1834*, Berkeley – Los Ángeles, University of California Press.
- HINOJOSA, J. (1993) «La judería de Xàtiva en la Edad Media», *Espacio, Tiempo i Forma, Serie III, Historia Medieval*, 6, pp. 377-408.
- (2009) «La hora de la muerte entre los conversos valencianos», *Cuadernos de Historia de España*, 83, pp. 81-105.
- MOTIS DOLADER, M. Á. (2020) «La polisemia del pan en las comunidades judías de Aragón: alimento cotidiano y símbolo festivo», *Temas de Antropología Aragonesa*, 26, pp. 81-130.
- MOTIS DOLADER, M. A.; DÍAZ BARÓN, M. G.; PASCUAL, F. J.; SÁNCHEZ ARAGONÉS, L. M. (1990) «Ritos y festividades de los judeoconversos aragoneses en la edad media: la celebración del Yom Kippur o Día del Perdón. Ensayo de etnología històrica», *Revista de Historia Jerónimo Zurita*, 61-62, pp. 59-92.
- NARBONA, R. (2012) «El trienio negro: Valencia, 1389-1391. Turbulencias coetáneas al asalto de la judería», *En la España Medieval*, 35, pp. 177-210.
- NETANYAHU, B. (2005) *De la anarquía a la Inquisición. Estudios sobre los conversos en España durante la Baja Edad Media*, Madrid, La Esfera de los Libros.
- SÁNCHEZ MOYA, M. (1966) «El ayuno del Yom Kippur entre los judaizantes turolenses del siglo XV», *Sefarad*, 26, pp. 273-304.

Un exemple de poesia íntima del Vuit-cents: les «Semprevives» (1895) de Josep Bodria

[An example of the intimate poetry of the 19th century:
the «Semprevives» (1895) of the Josep Bodria]

HÈCTOR SANCHIS MOLLÀ

Universitat de València

hecsanmo@gmail.com

RESUM: En la València de l'últim quart del Vuit-cents s'elabora una poesia que pretén distanciar-se de la predominant evocació nostàlgica del passat i del pairalisme. Un dels lletraferits que conrea aquest tipus de poesia és Josep Bodria i Roig. L'objectiu del present treball és fer una aproximació a «Pomell de Semprevives» (1895), *suite* de poemes breus centrats en el dolor i l'enyorança que el jo poètic experimenta després d'enviudar. Completem l'estudi amb una edició d'aquesta *suite* que, des de la seua publicació primera, no ha estat reeditada, llevat de la *Sempreviva II*, publicada per Eduard Verger al segon volum d'*Antologia dels poetes valencians* (1984).

PARAULES CLAU: Josep Bodria, poesia íntima, Vuit-cents, Renaixença, València.

ABSTRACT: In Valencia in the last quarter of the eighteenth century, a different poetry that seeks to distance itself from the predominant nostalgic evocation of the past and pairalism. One of the writers who cultivates this type of poetry is Josep Bodria i Roig. The aim of this work is to take an approach to «Pomell de Semprevives» (1895), a suite of short poems focused on the pain and longing that I lyrically experience after being widowed. We complete the study with an edition of this suite that, since the original, has not been transcribed, except for *Sempreviva II* transcribed by Verger in the second volume of the *Antologia dels poetes valencians* (1984).

KEYWORDS: Josep Bodria, intimate poetry, eighteenth century, Renaixença, Valencia.

Recepció: 12/04/2022. Acceptació: 22/04/2022. Publicació: 27/07/2022

1. Introducció

Els crítics literaris coincideixen a l'hora d'assenyalar la presència d'una nova poesia a la València de l'últim quart del Vuit-cents. Verger (1984: 18) parla d'una «altra escriptura», mentre que Simbor (1988: 12) es refereix a aquesta com una «obra renovadora». Independentment del sintagma utilitzat, ambdós estudiosos apleguen a la mateixa conclusió: es basteix un conjunt de peces que pretenen distanciar-se de la predominant evocació nostàlgica del passat i del pairalisme. Dins d'aquest conjunt s'inclourien, entre d'altres, els versos més personals i íntims de lletraferits com Josep Bodria i Víctor Iranzo. Del primer, Simbor destaca (1988: 12) «l'autenticitat i força poètica», mentre que d'Iranzo, Fenollosa (2019: 51) remarca les peces centrades en «la nostàlgia, el record, l'amor o el dolor intern» d'evident influència becqueriana.

Aquesta poesia només representaria una part molt minoritària de la producció del moment, ja que els seus conreadors, a més de ser-ne pocs, mai abandonaran la composició de les peces bastides sota les convencions jocfloralesques. Posem per cas la producció poètica¹ de Josep Bodria i Roig. A partir de la informació que Forteza ofereix al pròleg de *Roselles: poesies valencianes*, podem imaginar que l'element patriòtic i el religiós ocuparan un lloc important en la seua producció (Forteza 1895: 10):

Per conexe en Bodria, l'heu de sentí cantar ab la llengua de sos pares; acompanyant-lo a l'església per oir de sos llabis pregàries fervoroses, o a les alegres y renoueres festes anyals dels pobles, o per les barraques de la fèrtil y joliva horta de València [...]

Passem de la suposició a la deducció, quan iniciem la lectura dels poemes. L'exaltació patriòtica es dona a partir de la descripció de diferents espais

1 Bodria publica les seues composicions de forma dispersa als diaris i a les revistes del moment durant l'últim quart del Vuit-cents. Alguns dels mitjans en què dona a conèixer la seua obra són: *Las Provincias*, *Lo Rat-Penat: Periòdich Lliterari Quincenal*, *La Il·lustració Catalana*, etc. Finalment, compila les peces en tres reculls: *Roselles: poesies valencianes* (1895), *Fulles seques* (1900) i *Llibret de recorts* (1911).

que conformen la ruralia valenciana: «Y la barraca es blanqueja,/ y se pinta l'alqueria» (1895: 26); l'evocació de personatges transcendents del passat medieval: «A la nostra hermosa terra/ dels Jaumes, Ferrers y Marchs»² (1895: 24) i, sobretot, a la seua pertinença a un col·lectiu humà (1895: 5):

Valenciana fon ma mare
y mos avis valencians;
la nina que jo festeje
valencianeta serà.

L'element religiós es fa palés, d'una banda, a través de peces específicament piadoses i, de l'altra, de manera inherent en els versos relatius a la quotidianitat de l'autor. Els títols de les primeres són prou explícits: «A la Mare de Déu», «L'Àngel de l'Apocalipsis», «A la Verge dolorida», etc. Respecte al segon grup, podem detectar com la *devotio*³ està integrada en les escenes quotidianes descrites per l'autor en versos com: «anar tots los dumenges tranquil al poble a misa;» (1900: 14) i «la campana de la iglésia/ remembrava la oració» (1895: 87) per tal de referir-se a les campanades.

A més de les recomanacions anteriors, Forteza encara convida el lector acompanyar Bodria (1895: 12) «al cementeri del llogaret, per a derramar una llàgrima de sufragi, moguts per dolça y trista recordança». Amb aquestes paraules, el prologuista es refereix a les peces més íntimes del lletraferit, centrades en l'enyor de la seua estimada.

L'objectiu d'aquest estudi és fer una aproximació a la poesia íntima de Bodria. Més concretament, al grup de peces que tanca el recull *Roselles: poesies valencianes*:⁴ «Pomell de Semprevives». Aquest no s'ha de confondre amb

2 Aquests tres personatges són el rei Jaume I, sant Vicent Ferrer i Ausiàs March, representants de la Pàtria, de la Fe i de l'Amor, respectivament.

3 Religiositat que és present en la majoria dels autors coetanis, ja que, en paraules de Roca (2011: 211-212), «eren creients practicants en la seua immensa majoria».

4 Recull que s'enceta amb «Endressa» amb què dedica el poemari «al senyor don Teodor Llorente y Olivares, Majoral de Felibrige de Provença y Mestre en Gay Saber». Llorente en senyal de gratitud i com a resposta, redactà «Al poeta Bodria» i la publicà en el número de *Las Provincias* corresponent al 20 de gener de 1896 (Roca 2013: 414). Roca edita aquesta peça a *Obra valenciana completa* de Teodor Llorente (2013).

«Manollet de Semprevives», present al poemari *Fulles seques*. Ambdós són *suites* de poemes breus que, pel títol i per la temàtica, poden confondre's. Finalment, completem l'estudi amb l'edició de «*Pomell de Semprevives*», conjunt que, a banda de la publicació original, no ha estat mai reeditat, llevat de la *Sempreviva II*, que va ser editada per Verger al segon volum d'*Antologia dels poetes valencians*, del 1984 i la *Sempreviva VII*, reproduïda a *Las Provincias* corresponent a l'1 d'octubre de 1895.

2. «Semprevives» a *Roselles* (1895) i «Semprevives» a *Fulles seques* (1900)

L'autor afirma que les «Semprevives» publicades a *Roselles* són (1900: 12) «aquelles naixcudes en ma fantasia», és a dir, el resultat del seu imaginari. Bodria emula els Byron, Espronceda i Balaguer a l'hora de confeccionar aquestes peces, donant veu a un jo poètic desolat després d'enviudar. El resultat aconseguit és el segon accèssit de la Flor natural en els Jocs Florals de Lo Rat Penat l'any 1893.

En canvi, el jo poètic de les «Semprevives» recopilades a *Fulles seques* deixa de ser un producte de l'enginy del poeta per a identificar-se amb l'autor. En efecte, la muller que ha traspasat no és producte de l'imaginari, sinó l'esposa del mateix Bodria: Carlota Labaila.⁵ Així ho explica el lletraferit a la dedicatòria adreçada a la seua germana, Teresa Bodria i Roig, a *Fulles seques* (1900: 12):

¡Qui ho tenia que dir, volguda germana, que com lo primer tomo, habia de ser este tancat per un manollet de «Semprevives»! Semprevives aquelles naixcudes en ma fantasia; pero aquestes en lo fons del meu cor. Formen les de ahir un ramellet alegre; les de huy una corona fúnebre.

5 Carlota Labaila va morir un dos d'agost. Així ho constata l'autor en una nota a peu de pàgina en *VIII* (1900: 140): «Lo dia 2 d'agost és Nostra Senyora dels Àngels, y fon lo dia que morí, demprés de mitjorn». Tot apunta que l'any de defunció és el 1899, ja que la primera peça d'aquesta elegia data, segons el lletraferit, del 3 d'agost de 1899.

Ningun recort millor puch deixar-li a la que fou ma dolça companyera en la terra y fidel esposa [...]

A més, la ressenya que apareix a *Almanaque de Las Provincias* (1900: 343) amb motiu de la publicació de *Fulles seques*, també dona informació sobre la raó de la composició d'aquest conjunt poètic:

Esta colección de poesías consta de tres partes [...] Las poesías de la última parte del libro se denominan *Semprevives* y son las más interesantes. Están dedicadas a la memoria de la esposa del autor, doña Carlota Labaila, recién fallecida, y forman una elegía muy sentida y poética.

3. «Semprevives» en *Roselles* (1895)

La imatge que el jo poètic ofereix de l'alqueria en *Sempreviva I* s'allunya de la que alguns autors coetanis —com Llorente— mostren, dels habitatges que «poblen el paisatge poètic de la nostra Renaixença.» (Roca 2011: 221). La llar —barraca, mas i alqueria— abandona el paper que fins al moment havia desenvolupat com a icona d'aquella pàtria idealitzada pels renaixencistes valencians per tal de passar a representar únicament l'estat anímic del poeta. Així, l'alqueria, una vegada difunta l'estimada, adopta una aparença llòbrega, gràcies a la intervenció dels elements de la naturalesa, com ara la vegetació: «l'espès verdum ja li tapa/ ab son vellut transparent/ de les finestres les branques»; i les aus: «puix fins los nius ja no tenen/ baix les teules los aucells».

En *Sempreviva II* el jo poètic pren consciència de la solitud causada per la pèrdua de l'estimada, a mesura que recorre les diferents estances de la llar: «Puje a la cambra, tota deserta:/ mire·n l'estudi la porta oberta;/ desert lo llit!». Aquest motiu literari és utilitzat per Francesc Matheu⁶ en IX d'«A una morta» (1878:

6 Francesc Matheu era un poeta vinculat als Jocs Florals de Barcelona. No obstant això, segons apunta Cassany (2018b: 354): «el Matheu dels reculls poètics dels anys setanta i vuitanta havia estat considerat algú que gosava obrir nous camins».

67): «Jo vetx ta cambra arreglada/ com si la estesses cuydant». El poema segueix el model de l'estrofa *manriqueña*⁷ castellana, és a dir, una estrofa de sis versos —dos tercetes— en què el primer, segon, quart i cinquè són octosíl·labs, mentre que el tercer i el sisé són tetrasíl·labs. Els octosíl·labs són aparellats consonànticament, mentre que els dos tetrasíl·labs comparteixen rima assonant. Així, l'esquema mètric esdevé 8a8a4b-8c8c4b. Bodria aprofita el darrer vers de cadascuna de les estrofes per tal d'emfatitzar les idees de solitud i mort, dos dels temes per excel·lència del romanticisme. La solitud es fa evident al final de la primera: «la soletat!» i tercera: «Y a tu no·l veig!». El traspàs s'aprecia en les parelles: «Morí ja tot!», «Ja no està assí!» i també a l'última: «qu'està en lo cel!»

La vida sense la seua estimada esdevé dolorosa per al jo poètic. Per això, en *Sempreviva III* fa servir el somni per a tornar a gaudir de la seua presència: «Anit vaig ensomniar/ que ha cau d'orella em parlaves.» Aquesta delectació es torna una altra vegada sofriment quan desperta i s'adona que aquella presència era producte del seu imaginari. La versemblança del somni i el dolor que experimenta el jo líric quan pren consciència de la tràgica realitat és una altra reminiscència amb Matheu, concretament als versos d'XI (1878: 68): «Cada nit te vetx en somnis» i «Y és tan veritat mon somni/ que per més qu'he vist ta mort,/ cada dia al despertar-me,/ cada dia·m ve de nou».

La melancolia fa pres el jo poètic quan aquest recorre els camins que en un temps passat petjava per tal d'anar a visitar la seua estimada en *Sempreviva IV*. Els espais que travessa són novament els que configuren l'espai poètic de la poesia valenciana del Vuit-cents: l'alqueria, el camp de tarongers, etc. Els records que li venen a la ment ens transporten a la infantesa de l'autor d'acord amb la caracterització que ofereix de l'estimada: «Juguetona y riallera/ mira com salta [...]» i el moment en què recorda les paraules de la mare de la noia. Una escena sobre la qual Matheu versa en V (1878: 65): «no·t dirà “filla” may més». Aquesta percepció es veu reforçada amb la representació de l'estimada com a símbol d'innocència: «Pareix blanca papallona/ volant entre flors y llums».

7 A causa de l'èxit de *Coblas por la muerte de su padre*, l'estrofisme emprat per Manrique esdevé un cànon per a la composició d'elegies. Alguns poetes romàntics castellans la recuperen per a les seues composicions elegíiques.

Segons la informació que aporta Llombart a *Los fills de la morta-viva* (1879), Bodria rep una formació nodrida com a pintor. Primerament, a casa «del reputat e intel·ligent pintor d'escultura i dorador en Joseph Grollo» (1879: 644). Després canvia el taller de Grollo per l'escola de Belles Arts, instrucció que completa «al mateix temps per la nit a la classe de dibuix aplicat a les arts y fabricació.» Bodria gaudeix de cert prestigi, ja que «tant lo públich de València y son estensa província, com lo de les províncies de Castelló, Corunya, Orense [...] han admirat les dots artístiques del Sr. Bodria com a pintor d'escultura y dorador». *Sempreviva V* inclou aquesta faceta de Bodria. El lletraferit pinta les diferents escultures prenent la seua difunta muller com a model. La imatge que té present l'autor és tan viva que, mentre fa la tasca, s'aconhorta. El delit que experimenta quan roman sol, desenvolupant el seu treball, el porta a declarar que li «plau estar sempre sol». La peça està formada per quatre quintetes d'heptasil·labs amb dues rimes consonants (ababa). Aquest estrofisme decaigué durant el neoclassicisme, però el seu ús reviscolà a partir del romanticisme (Del Moral 2014: 156). Si fem una ullada a la poesia catalana del XIX, l'apreciem, a tall d'exemple, a la segona peça que conforma «A una morta» de Francesc Matheu (1878: 63) i en dues peces d'Iranzo: «Silenci!» (abbab) i a «El domàs d'un aviador» (aabab).

A *Sempreviva VI* comprovem com les valoracions, pel que fa a la poesia més íntima de Bodria, fetes per Forteza (1895: 12) al proemi: «just si fos traduïda de Bécquer» i «monstra el caràcter y la forma interna de les més boniques joyes alemanes», no són el resultat d'una mera lloança. L'espai nocturn que dibuixa Bodria presenta diverses reminiscències amb el becquerià i amb el de Heine. La nit de Bodria és una nit freda, ja que «les gelades» condicionen que estiga «vora·l foch». Bécquer, igualment, situa el jo poètic de la Rima *LXXIII* en una nit «del helado invierno» (1980[1871]:51). Aquest emplaçament també l'observem a *LXIII d'Intermezzo lírico*⁸ de Heine: «la noche es fría» (1875:64). Un altre tret que caracteritza la nit del romàntic valencià és el fort vent acom-

8 Utilitzem la traducció de Francisco Sellen *Intermezzo lírico* publicada l'any 1875 a Nova York per a les citacions. Per descomptat, no és l'única que hem consultat. En l'apartat dedicat a la bibliografia, oferim les traduccions amb què hem treballat, això sí, a banda de l'original.

panyat per la pluja, el qual «fujeteja les portes y els finestrons.» Una acció semblant es produeix a *LXXIII* de Bécquer «cuando las maderas/ crujiir hace el viento/ y azota los vidrios/ el fuerte aguacero». El vent i la pluja també són presents a *LXII* de l'alemany, però en aquest cas, sense ocasionar cap efecte a l'exterior de la llar: «Llueve, y el viento brama con furor». (1875:64).

Bodria recupera les quintetes d'heptasíl·labs en *Sempreviva VII*. La peça se situa en un «dumenge del florit maig», concretament, el dia de la celebració de la Mare de Déu del Roser. Mentre que els veïns de la localitat gaudeixen de la festivitat amb cercaviles —«y la Verge del Roser/ pasejen pel teu carrer»— i amb una processó, el poeta decideix allunyar-se de la multitud per tal de portar flors a la tomba de l'estimada. La visita del jo poètic a la tomba de l'estimada quan un col·lectiu humà gaudeix d'una festivitat esdevé un motiu literari encetat a la literatura catalana, segurament, per Ausiàs March: «Colguen les gents ab alegria festes [...] e vaja io los sepulcres cercant» (Fuster 1987[1959]: 38). Aquesta reminiscència ausiasmarquiana provocaria l'admiració de Llorente envers aquesta *Sempreviva*, motiu pel qual fou reproduïda a *Las Provincias*, el diari que fundà i dirigia, l'1 d'octubre de 1895. Un altre aspecte que degué causar l'admiració del patriarca de la Renaixença valenciana potser és la metàfora ben trobada en la darrera estrofa, en què el terme *flors* s'identifica amb el record de l'estimada. Així, l'oblit no marceix les flors de maig, sinó que el dolor que ocasiona la seua absència les fa brotar.

La dicotomia dia/nit és el tema sobre el qual es basteix *Sempreviva VIII*. El dia ocasiona en el jo poètic, de la mateixa manera que en uns altres romàntics (Mizrahi 1998: 73), un estat de confusió. El poeta avança pel carrer «sonàmbul», protegint-se de la fatídica realitat a través d'il·lusions: «creent que te torna a vore/ com en altres jorns florits». Per contra, la nit esdevé un temps de conhort. La capacitat de somiar li permet romandre moments amb la seua estimada. Així, el somni suposa un mecanisme d'evasió d'aquella rutina infausta. El poema conclou amb la petició següent:

Si eterna fos la nit ab sa foscoria,
y sens-estorb ningú,

etern mon pensament y ma memòria,
sempre estaria ab tu!

Aquesta *suite* finalitza amb *Sempreviva IX*. L'última imatge que ens ofereix aquest conjunt de peces és la d'un jo poètic desolat que no troba la pau enlloc. L'autor recorre diferents espais del poble, però amb un resultat insatisfactori, ja que, com declara a l'última estrofa: «Res me plau ni m'aconorta». Aquest vers presenta bastants paral·lelismes amb els ausiasmarquiens: «[...] molts mals m'aconhorta./ A mi no plau ma vida [...]» (Fuster 1987 [1959]: 64). Si tenim en compte la tendència d'alguns poetes coetanis com ara Víctor Balaguer a la reelaboració⁹ dels versos del poeta medieval (Cassany 2018b: 367), podem deduir que la semblança entre el vers de Bodria i els ausiasmarquiens es deu també a aquesta pràctica.

4. Conclusió

Els trets que ens permeten incloure les «Semprevives» (1895) de Bodria dins d'aquesta «altra escriptura» (Verger 1984: 18) són diversos. En primer lloc, el tema tractat, l'amor, s'allunya de l'idil·li que tant l'havia caracteritzat en versos com «Vostre dolç mentir me plau,/ si no em doneu altra cosa» de Llorente (Molas 1965: 102) per tal de centrar-se en el desconhort i el desgrat de viure de resultes de la pèrdua de l'estimada. L'absorció de noves influències (Heine, Bécquer i Matheu dels anys setanta) també condicionen l'afany renovador d'aquest conjunt poètic. Unes influències que no sols afecten el contingut (ambientació de *Sempreviva VI*), sinó també la forma: *suite* de poemes breus en lloc d'altres gèneres més prototípics en la poesia jocfloral com la balada i la cançó. Un darrer aspecte que podem considerar és l'abandonament de la idea

⁹ Un exemple que hem documentat de reelaboració dels versos és el següent. Els de March (1987 [1959]: 104) diuen «Cervo ferit no desija la font/aitant com io ésser a vós present», mentre que els de Balaguer (1891: 26) són «Cervo ferit a qui la set abrusa/no desitja la font com jo la calma».

de la llar com a icona de la pàtria idealitzada per tal de passar a representar únicament l'estat anímic del poeta.

La Renaixença valenciana, com a poc a poc es va demostrant, va molt més enllà dels romanços històrics d'ambientació medieval, de les odes dedicades a lloar personatges transcendents del passat i del pairalisme. Aquesta era una visió, fins fa gaire, desconeguda pels intel·lectuals, els quals aplegaren a condemnar la nostra Renaixença amb afirmacions com la d'Alfons Cucó (1999: 42 *apud* Roca 2011: 233):

La literatura de la Renaixença al País Valencià, i més exactament la poesia, l'únic gènere que va gaudir-hi d'un relatiu desenvolupament, es va convertir en una inacabable lletania d'evocacions medievals i de visions ruralitzades.

Un conjunt d'afirmacions que, tal com afirma Josep M. Domingo (2018: 374), han ocasionat «efectes pertorbadors» sobre la recepció de poetes posteriors com Víctor Iranzo, Lluís Cebrian, Josep M. Puig i Torralva i, per descomptat, sobre el mateix Bodria. Una pertorbació que acabarà a mesura que s'analitzen les peces més transcendents d'aquests lletraferits.

5. Criteris d'edició

Seguim les normes d'edició de la prestigiosa col·lecció «Els Nostres Clàssics», de l'editorial Barcino. D'aquesta manera, les nostres intervencions es limiten a regularitzar i actualitzar la puntuació, fer-ne separació dels mots, regularització de majúscules i minúscules, incorporar l'accentuació gràfica, dièresi i utilització de l'apòstrof i el guionet d'acord amb la normativa actual; fer ús del punt volat per indicar les elisions que avui no tenen representació gràfica i transcripció per *l·l* de les *ll* del document que tenen aquesta grafia en la normativa actual.

Apèndix

POMELL DE SEMPREVIVES¹⁰
DEDICAT A L'ESCRITOR MALLORQUÍ, ACTUAL BIBLIOTECARI
DE NOSTRA UNIVERSITAT LLITERÀRIA Y CARINYÓS
AMICH DON JERONI FORTEZA

Sempreviva I

Huy d'aquella solitària
alqueria, en altre temps
dels amors y les albadès,
palau de dolsos secrets;
l'espés verdum¹¹ ja li tapa
ab son vellut transparent,
de les finestres les branques,
y a grans llampons les parets.
Pareix que de dol vestida
t'ausència plora a l'ensemps,
puix fins los nius ja no tenen
baix les teules los aucells.
Lo terrat y la teulada,
s'ha cubert de llixoners,¹²
que ab ses flors tan groguissones
semblen als daurats pomells
de les fresques semprevives,
qual damunt ta fosa tens,

10 Nota de l'autor: Obtingueren lo segon accèsit de la Flor natural, en los Jochs Florals de Lo Rat Penat de 1893.

11 Vegetació. Paraula formada pel substantiu *verd* i el sufix de valor col·lectiu *-um*. Aceptió no recollida al DCVB.

12 Llicsoners.

covertint ta llar ditjosa
en silenciós mausoleu,
solitari enmitj de l'horta,
regat per mon plor etern,
que diu a tothom que passa:
«Receu per ella, receu!».

Sempreviva II

Molt te volia! Mon cor gotjava¹³
eterns deliquis, quant¹⁴ te mirava
dins de ta llar!
Ara, allà a hon mire, tot és misteri;
reyna en ta casa, del cementeri,
la soletat!

Tancada·s troba la llarga reixa,
hon escoltaves la tendra queixa
del meu amor.
Morí la parra que la cubria,
la mare-selva¹⁵ qu·als peus tenia...
Morí ja tot!

Veig la cadira hon te sentaves,
los fils y agulles ab què brodaves
dins lo baulet.
Y aquelles polques de perles fines
qu·eren la enveja de les fadrines...
Y a tu no·t veig!

13 Pretèrit imperfet de *gojar*, forma secundària de *gaudir*.

14 Quan.

15 Segons el DNV: «Liana o arbust caducifolis (*Lonicera* sp), de fulles oposades, simples o ovals i de color verd molt fosc, flors tubulars oloroses reunides en ramells axil·lars i fruit en baia».

Puje a la cambra, tota deserta:
mire·n l'estudi la porta oberta;
desert lo llit!
Llavors jo cride: «On és m·aymia^{16?}»
Y oïxch que·m responen: «La que·t volia,
ja no està assí!».

Foll¹⁷ d'anyoransa, busque·n l'armari
una penyora; veig lo rosari
y ansiós lo prenc:
No pasa dia qu·una vegada,
el reçe y diga: «Fon de m·aymada¹⁸
qu·està en lo cel!».

Sempreviva III

Anit vaig ensomniar,
que ha cau d'orella em parlaves;
llavors te volguí abraçar;
y mon cor al despertar,
al vore qu·allí no estaves,
no pogué menys que plorar.

Sempreviva IV

Quant pense anar al teu poble,
vaig tant torbat y confús,
que·m sembla que may arribe;

16 La meua estimada.

17 Boig.

18 Equivalent a m·aymia. Vegeu la nota 7.

tant me conmové aquell punt.
Lo solch¹⁹ bla de tes pejades,
pareix que veja·l damunt
d'aquella senda que un dia
trepijàvem els dos junts!
Lo camp de les bresquilleres
tan ple de vida y arulis,²⁰
l'encontre huy solitari,
sens que me diga ningú:
«La giqueta que tu busques,
fa poch va cullir los fruits,²¹
y alegre se'n tornà a casa,
tal volta pensant en tu.
Juguetona y riallera
mira com salta, y com cull
los lliris blanchs, que'n los màrgens
vorera l'aygua han creixcut;
y enllasant-los en les trenes
del graciós rodet que du,
pareix blanca papallona
volant entre flors y llums».

Jo mire·n la creu del terme
lo lloch, sobre·l marbre dur,
hon besabes tots los dies,
com tenies per costum.
Pase la creu y m'ature:
més demprés,²² avall y amunt
estich lluytant si me quede
o me'n vaig; perquè no puch,

19 Senyal o rastre en la superfície.

20 Auguris.

21 Fruits.

22 Després.

no puch vore l'alqueria
que's destaca per damunt
dels tarongers, a hon mirava,
de molt més prop los teus ulls!

Torne enrere d'aquell siti,²³
pense anar-me'n, y no vullch
deixar de vore a ta mare,
portant mon pesar ocult.

Arribe fins a la porta;
toque y escolte allà lluny
sa veu que'n ferix el ànima,
ab eixe: «qui és?» Y al punt,
esclatant un plor tendríssim,
mire per lo pany y fuigch;²⁴
puix pense, a la que ve a obrir-me,
que ve a soles, sense tu!

Sempreviva V

Pinte la Mare de Déu
o bé pinte un'altra image,
tan al viu lo color teu
prengué'n lo meu seny²⁵ hostaje,
que li fas²⁶ ton front de neu.

Li fas tes arcades selles,
les pestanyes de tos ulls;

23 Lloc.

24 Primera persona del present d'indicatiu del verb *fugir* conjugat segons el model pur.

25 Memòria.

26 Faig.

en sos llabis dos rosselles,
y aquelles galtes vermelles,
y aquells daurats cabells rulls.

Y tal entusiasme sench
al colorir la figura,
perquè·n ella et tinch present,
que li parle a la escultura
ab lo cor y el pensament.

Y és tant lo que sent per tu
y em plau estar sempre sol,
que bé pot dir quansevol:²⁷
«Assí no es reb a ningú,
perqu·estan sempre de dol!»

Sempreviva VI

Per la nit, quan les gelades
me fan estar vora·l foch
de la llar, a hon algun dia
s'escalfaven nostres cors,
y lo ventpluig²⁸ fueiteja
les portes y els finestrons,
d'aquell solitari estudi
a hon descansa lo meu cos,
de l'anyoransa que·l mata
al no vore't en lo món,
m'alse arropit y me gite,
puix que·m fa molt de temor

27 Qualsevol.

28 Segons el DCVB: «Pluja fina acompanyada de vent».

lo vent qu'empeny la finestra,
y el vórem allí tot sol.
Per més que vullga adormir-me,
mos parpalls no els juny²⁹ la son:
endormiscat t'ensomnie;
lo llevant xiula més fort;
quan les gotes de la pluja,
ab lo tich-tach cadenciós,³⁰
fujetejen les ventalles
del finestral del rincó,
tan suaus, com si pegaren
ab los dits, dos y tres colps;
m'alse espavorit³¹ y esmente
que tot ha segut un so,
puix somniava que-m cridaves
com ho feres sols un jorn,
colpejant tots dits hermosos
los ventalls del finestró.

Sempreviva VII

Quan s'acosta lo primer
dumenge del florit maig,
y la Verge de Roser
pasejen pel teu carrer,
enramant-lo,³² jo me'm vaig
a buscar per tota l'horta
lliris campestres, arreu,
per posar-li'ls a la creu,

29 Ajunta.

30 Ritme i accentuació del soroll que produeixen les gotes de la pluja.

31 Segons el DCVB, variant característica del valencià. Significa ple de terror.

32 Adornat amb rames, plantes i flors.

que, de ferro, dalt la porta,
té·l fosar del poble teu.

Y entant³³ que la procesó
per la vila va voltant,
a la porta del camp sant,³⁴
la enramada te fas jo
empapada ab lo meu plant.

Mon cor no està satisfet,
ni puch calmar los seus plors,
fins que per dalt la paret,
t'enrame lo fosaret³⁵
de murta, palmes y flors.

No cregues, puix, que l'olvit
mustigue les flors de maig;
ne broten sempre·n mon pit;
y ab lo cor adolorit,
les renove per a hon vaig!

Sempreviva VIII

Somnie qu·ha tocat l'alba,
y al punt me lleve y me vist,
ix al carrer, y sonàmbul,
de ta casa lo camí
cerque al punt, puix de la misa
lo darrer toch he sentit,
y ab lo cor ple de alegries,

33 Segons el DCVB: «Entretant, mentre això passava».

34 Cementeri.

35 Tomba.

que·m salta fora de si,
creent que te torna a vore
com en altres jorns florits;
al bancalet de ta porta,
lo vigilant de la nit,
me trova moltes vegades...
Em desperta y se sonriu!

ENDRESSA

Si eterna fos la nit ab sa foscòria,
y sens·estorb ningú,
etern mon pensament y ma memòria,
sempre estaria amb tu!

Sempreviva IX

Ixch pel poble a passejar,
y és cosa particular!
Res que mire m'aconorta,
y casi sempre a la porta
solch trobar-me de ta llar.

Ix ta mare bondadosa,
y ab un cobejós³⁶ anhel,
me diu molt trista y plorosa:
«Què busques? Ma filla hermosa?
No saps que viu ja en lo cel?»

Me'n vaig al punt de ta porta,
mes no sé com ho dech fer,
que la gent del teu carrer

fins que me perch allà en l'horta,
en mi sempre té quefer.
No sé com salte·ls ribaços
y les penyes del barranch,
quant a penes los meus braços
mouen a tenor dels pasos,
com si anara ensomniant.

Res me plau ni m'aconorta,
y és cosa particular!
A hon me venen a encontrar?
Del cementeri a la porta
o a la porta de ta llar!

Bibliografia

- Acadèmia Valenciana de la Llengua (2014) *Diccionari normatiu valencià* (DNV), en línia: <<https://www.avl.gva.es/lexicval/>> [Consulta 2 de desembre de 2021]
- ACUÑA, M. (1887) *Poesías de Manuel Acuña*, París, Garnier Hermanos.
- ALCOVER, A. M.; MOLL, F. de B. (1930-1968) *Diccionari català-valencià-balear*, 10 volums, Palma de Mallorca, Editorial Moll. [Disponible en: <<http://dcvb.iecat.net>> (Consulta 12 de novembre de 2021)]
- BALAGUER, V. (1981) *Poesia catalanes con la traducción castellana o verso por distintos autores*, vol. 1, Barcelona, Tipo-litografía de Espasa.
- BÉCQUER, G. A. (1980[1871]) *Rimas y leyendas*, Madrid, Espasa-Calpe.
- BODRIA, J. (1895a) *Roselles: poesies valencianes*, València, Manuel Manaut.
- (1895b) «Sempreviva», *Las Provincias* (1-X-1895).
- (1900) *Fulles seques: aplech de versos valencians*, València, Manuel Alufre.
- (1911) *Llibret de recorts*, València, Manuel Pau.
- CASSANY, E. (2018a) «Víctor Balaguer», dins A. Broch (dir.), *Història de la literatura catalana*, vol. v: E. Cassany i J. M. Domingo, Josep (dirs.), *Literatura contemporània (I). El Vuit-cents*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana / Editorial Barcino / Ajuntament de Barcelona, pp. 363-368.
- (2018b) «La poesia», dins A. Broch (dir.), *Història de la literatura catalana*, vol. v: E. Cassany i J. M. Domingo, Josep (dirs.), *Literatura contemporània (I). El Vuit-cents*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana / Editorial Barcino / Ajuntament de Barcelona, pp. 319-356.
- DEL MORAL, R. (2014) *Retòrica: Introducció a las artes literarias*, Arganda del Rey, Editorial Verbum.
- DOMINGO, J. M. (2018) «Teodor Llorente», dins A. Broch (dir.), *Història de la literatura catalana*,

- vol. v: E. Cassany i J. M. Domingo, Josep (dirs.), *Literatura contemporània (I). El Vuit-cents*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana / Editorial Barcino / Ajuntament de Barcelona, pp. 369-374.
- ESPADALER, A. M. (2000) «La recepció d'Ausiàs March a la Renaixença», *Reduccions: revista de poesia*, 72, pp. 25-43.
- FORTEZA, J. (1895) «Pròleg» a *Roselles*, València, Manuel Manaut.
- HEINE, H. (1823) *Tragödien, nebst einem lyrischen Intermezzo*, Berlín, Ferdinand Dümmler.
- (1875) *Intermezzo lírico*, F. Sellen (trad.), Nova York, Ponce de León.
- IRANZO, V. (2019) *Antologia*, C. Fenollosa (ed.), València, Institució Alfons el Magnànim.
- Las Provincias. Almanaque para el año 1901*, València, 1900, p. 343.
- LLOMBART, C. (1879) *Los fills de la morta-viva : apunts bio-bibliogràfics per la historia del Renai-ximent lliterari llemosí en València*, València, Emilio Pascual.
- LLORENTE, T. (2013) *Obra valenciana completa*, Rafael Roca (ed.), València, Publicacions de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- MARCH, A. (1987 [1959]) *Antologia poètica*, J. Fuster (ed.), València, Eliseu Climent.
- MATHEU, F. (1878) *Lo Reliquiari: morta, spleen, primavera*, Barcelona, Alvar Verdaguer.
- MIZRAHI, I. (1998) *La poètica dialògica de Bécquer*, Amsterdam-Atlanta, Editions Rodopi.
- MOLAS, J. (1965) *Poesia catalana romàntica*, Barcelona, Edicions 62.
- OROZCO, M. J. (1998) «Estètica romàntica y denuncia social en *Sab*, de Gertrudis Gómez de Avellaneda», dins J. A. Pachecho i C. Vera (eds.), *Romanticismo europeo. Historia, poètica e influencias*, Sevilla, Universidad de Sevilla, pp. 87-96.
- PERPINYÀ, A. (2015) «Una aproximació a la figura i obres de Josep Bodria i Roig, renaixencista valencià», *Revista Internacional d'Humanitats*, 33, pp. 7-18.
- ROCA, R. (2011) «La pàtria somniada pels poetes de la Renaixença valenciana», *Caplletra*, 50, pp. 210-236.
- SIMBOR, V. (1988) *Els fonaments de la literatura contemporània al País Valencià (1900-1939)*, Barcelona, Institut de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- VERGER, E. (1984) *Antologia dels poetes valencians*, vol. II, València, Institució Alfons el Magnànim.

JOSÉ VICENTE VERGARA PERIS
Beyond, 1981. Colografía, 59 x 42 cm

La vigència atemporal del ‘Tirant lo Blanc’: dues dramatitzacions de la segona meitat del segle XX

[The timeless vitality of ‘Tirant lo Blanc’:
two dramatisations of the second half of the 20th century]

VERONICA ORAZI

Università di Torino

veronica.orazi@unito.it

RESUM: El *Tirant* es va convertir aviat en un clàssic i va inspirar altres autors. Algunes dramatitzacions del segle XX mostren una especial capacitat de connotació dels elements manllevats de la font. *En Tirant lo Blanc a Grècia. Òpera bufa* (1958) de Joan Sales i la *Història del virtuós cavaller Tirant lo Blanc* (1988) de Josep Maria Benet i Jornet revelen patrons innovadors, tècniques d’adaptació originals i destaquen pels seus resultats. L’article analitza les estratègies en la reescriptura de la font, la recreació dels seus trets principals i la finalitat específica de cada dramaturg que la va utilitzar per produir una reinterpretació dramàtica de les seves característiques més rellevants.

PARAULES CLAU: *Tirant lo Blanc*, teatre català contemporani, Joan Sales *En Tirant lo Blanc a Grècia*, Josep Maria Benet i Jornet *Història del virtuós cavaller Tirant lo Blanc*.

ABSTRACT: *Tirant* became soon a classic and inspired other authors. Some 20th c. dramatisations show a special capacity of connote the elements borrowed from the source. Joan Sales’s *En Tirant lo Blanc a Grècia. Òpera bufa* (1958) and Josep Maria Benet i Jornet’s *Història del virtuós cavaller Tirant lo Blanc* (1988) reveal innovative patterns, original techniques of adaptation and stand out for their results. The article analyses the peculiar strategies in the rewriting of the source, the innovative recreation of its main features and the specific purpose of each playwright who used it to produce a dramatic reinterpretation of its most relevant characteristics.

KEYWORDS: *Tirant lo Blanc*, Contemporary Catalan drama, Sales’s *En Tirant lo Blanc a Grècia*, Benet i Jornet’s *Història del virtuós cavaller Tirant lo Blanc*.

Recepció: 24/02/2021. Acceptació: 15/03/2022. Publicació: 27/07/2022

1. Introducció

Tirant lo Blanc és un clàssic universal que reflecteix els ideals, els codis culturals i l'imaginari connectats amb la literatura cavalleresca del seu temps i ha inspirat nombroses adaptacions. Aquestes reescriptures teatrals de la segona meitat del segle xx són especialment interessants per les modalitats amb què els dramaturgs han rebut i transmés a la societat contemporània la imatge de l'univers cavalleresc present en l'original, amb l'intent de preservar-ne el missatge i adaptar-lo al nou públic. Evocant alguns trets fonamentals d'aquest clàssic universal, útils en la confrontació amb les seues adaptacions contemporànies, cal recordar que el *Tirant* no mostra la inversemblança i els excessos dels llibres de cavalleries criticats en el *Quixot* mitjançant la deformació paròdica.¹ La novel·la expressa els ideals cavallerescos, però els encarna amb mesura i amb una certa versemblança, oposant-se a la degradació de les pitjors derivacions dels llibres de cavalleries. En el text, la Mediterrània constitueix un altre element clau: en el romanç, el tòpic del gènere cavalleresc representat pel tema del viatge és central (Martines) i Tirant és retratat com una figura supranacional, que viatja, sobretot per la Mediterrània, en contextos, situacions i modalitats versemblants. Fonamentalment, un dels tòpics del gènere, és a dir, els viatges sense límit ni confins del cavaller, continua sostenint l'estructura, el desenvolupament de l'acció i la conducta del protagonista del *Tirant*, però segons una perspectiva plausible, al contrari del que s'esdevé en els llibres de cavalleries posteriors, on aquests viatges esdevenen hipertròfics.

Prenent el fil d'aquests trets del romanç, s'analitzarà com es reflecteixen en les reescriptures teatrals examinades; és a dir, de quina manera cada dramaturg fa seua la font per recrear-ne de manera original i amb finalitats precises l'estructura narrativa, les dinàmiques internes entre els personatges i com perfila

1 Segons les paraules del *prevere* de la novel·la cervantina: «Por su estilo es este el mejor libro del mundo: aquí comen los caballeros, y duermen y mueren en sus camas, y hacen testamento antes de su muerte, con otras cosas de que todos los demás libros de este género carecen» (DQ I, VI).

el lligam amb el model, els temes i les característiques que li són escaients. Es tracta d'operacions de profunda reelaboració i de notable síntesi: els adaptadors, de fet, s'acaren amb un model complex, la rica i elaborada estructuració del qual es presenta com una síntesi de la ideologia cavalleresca del temps.

Pararem especial atenció en dues dramatitzacions: *En Tirant lo Blanc a Grècia. Òpera bufa*, de Joan Sales, i la *Història del virtuós cavaller Tirant lo Blanc*, de Josep Maria Benet i Jornet. A més, cal recordar que el *Tirant*, durant i després del parèntesi fosc de la dictadura franquista, assoleix un paper reivindicatiu de l'imaginari català, expressió de les arrels culturals i identitàries col·lectives, i inspira diverses adaptacions² que n'emfatitzen aquest aspecte.

2. Joan Sales, *En Tirant lo Blanc a Grècia. Òpera bufa*

El 1958, Sales (1912-1983) presenta la farsa *En Tirant lo Blanc a Grècia o qui mana a can Ribot*³ (Sales 1990; Pasqual), que va ser definida per Ferran Soldevila com una «comèdia on triomfa l'esperit de lleugeresa i d'alegria» (Sales 1972, a la solapa del volum), de la qual deriva la versió operística en tres actes *En Tirant lo Blanc a Grècia. Òpera bufa*, amb partitura de Joan Altisent (1891-1971) (Gómez Muntané; Ferrando Morales 2012, 2014 i 2015), del qual, el mateix autor informa que «només ha estat representada... parcialment i en audicions privades» (Sales 1972, 11). Sales, per tant, dramatitza el romanç amb la intenció d'actualitzar-lo i de fer-lo accessible als espectadors del seu temps, fent una operació de popularització que propicia l'àmplia difusió de l'obra i l'inte-

2 Obres teatrals, narratives musicals, plasticofiguratives, documentals, pel·lícules, còmics, vídeos, ballets, materials didàctics de diversa mena, fins a la recent versió futurista de Calixto Bieito i Marc Rosich, amb música de Carles Santos, *Tirant lo Blanc. Òpera retaule per a catorze veus i orgue*, presentada a la Frankfurt Buchmesse 2007 i enllestida el 2008 al Teatre Romea de Barcelona. Per una ressenya de les adaptacions del *Tirant lo Blanc* cf. http://www.cervantesvirtual.com/portales/joanot_martorell_i_el_tirant_lo_blanc/edicions/

3 Presentada al Palau de la Música Catalana i després al Teatre Romea de Barcelona per l'Agrupació Dramàtica de Barcelona, sota la direcció de Jordi Sarsanedas (Camps i Arbós 2010, 213, nota 217).

rés d'un públic divers. L'obra aferma la continuïtat amb el passat i el fort lligam entre la matriu cultural i identitària dels espectadors del segle xx, dels quals representa una de les màximes expressions artísticoliteràries. L'autor centra l'objectiu, reïx a fer conèixer al gran públic el *Tirant* i la seua transposició operística esdevé un punt de referència per a les propostes successives, en la fase final de la dictadura i durant la Transició⁴ (Folch i Pi; Triadú; Garcia i Raffi).

Segons Maria Aurèlia Capmany, Sales en la seua primera adaptació teatral de la novel·la «va entrar en el meravellós edifici literari ben decidit a endur-se'n aquells elements que li fornirien una comèdia vodevilesca ... plena d'un erotisme feliç i sense màcula de pecat ni de remordiment» (Capmany 1989, 8). El mateix passa amb la següent adaptació com a òpera bufa, que assumeix i recrea alguns elements del model, per tal de divertir el públic i elaborar el tema amorós en tota l'esplendor, fent-ne el fil conductor de la dramatització (Soldevilla). Segons aquesta perspectiva original, l'autor elabora els personatges segons els usos de l'òpera lírica, presentant personatges que desenvolupen de diverses maneres la temàtica amorosa: la passió irrefrenable (Tirant i Carmesina), les intrigues i la sensualitat (Plaerdemavida), l'element antagonista, grotesc i pèrfid (la Viuda Reposada).

La decisió de popularitzar la novel·la i de fer-ne una òpera bufa determina el nou ordre de la reescriptura: l'acció té lloc a Constantinoble i gira al voltant de la guerra contra els turcs i a l'amor entre els protagonistes principals. La línia temàtica dramàtica, la politicomilitar, és tractada amb seriositat, però quan floreix la temàtica amorosa augmenta l'espai del component graciós, fonamental en el gènere (operístic) i el subgènere (òpera bufa) en què s'inscriu l'adaptació. El component comicohumorístic esdevé central i és plasmat aprofitant la peculiar presentació de les situacions, les dinàmiques entre els personatges, el llenguatge, la mímica, la música, el cant i la dansa, comportant, a més, el capgirell de l'epíleg: l'acció conclou amb la proclamació de Tirant com a futur emperador i la fi tràgica hi és substituïda per un *happy ending*.

4 Entre les dramatitzacions, cal destacar almenys Capmany 1974 (enllestida el 1971) i Capmany 1977 (per al públic infantil).

Els personatges que provenen de l'obra original són l'emperador, Carmesina, Plaerdemavida, Tirant, Hipòlit —ací, cosí del protagonista—, la Viuda Reposada i el duc de Macedònia, a més del senescal, el patriarca, l'astròleg, els ambaixadors de França i de la República de Venècia i alguns tipus secundaris. Llegint l'elenc d'aquestes figures, sembla evident que llur funció i llur potencial còmic també deriven de la connotació física (l'emperador és «decrèpit», el duc de Macedònia té «uns mostatxos com els d'en Dalí»; Sales 1972, 11); aquesta estratègia produeix un *crescendo* comicohumorístic perfectament reeixit, passant del to seriós a l'acte I —dominat per la temàtica bèl·lica— a l'aparició i a la gradual consolidació de la vena bufa a partir del II acte —quan la temàtica amorosa preval—, que culmina en el III acte, en un autèntic triomf d'humorisme i comicitat.

L'acció comença al palau imperial, on Carmesina comprén que Plaerdemavida ha escrit una carta a Tirant, el qual es troba a Sicília, fingint-se ésser la princesa i preguntant-li que acuda en socors de l'imperi. Sales, per tant, prescindeix de la part inicial de la novel·la (cap. 1-114) i modifica l'episodi de la petició d'ajuda contra els turcs per a vincular més estretament la trama bèl·lica amb l'amorosa. Compareixen els ambaixadors de França i de la República de Venècia, que emfatitzen la trama politicomilitar amb llur presència pèrfida (tema de la traïció i de la ingerència política) i l'antagonisme respecte a Tirant. El senescal és retratat com un home temorós i preocupat només per ell més que pel bé de l'imperi, mentre que el duc de Macedònia és un inepte, derrotat per l'enemic del qual no aconsegueix impedir l'avançada. Totes aquestes figures evoquen l'atmosfera de crisi política i amplifiquen el paper resolut del protagonista, abans, fins i tot, que aquest entre en escena. L'astròleg anuncia un imminent esdeveniment salvífic, aleshores hi arriba Hipòlit que mostra des de la part més alta del palau la flota catalana, comandada pel cosí Tirant, que fa cap acompanyat pels almogàvers. La referència a la historiografia catalana medieval esdevé encara més evident quan, per descriure la terra nadiua (ací, Catalunya), el cavaller afirma: «reina del mar i lliure i forta / és tal la terra d'on fills som / que ni un peix passa si no porta / el seu senyal damunt el llom» (Sales 1972, 31). La broma és una clara reminiscència d'allò que, segons la *Crònica*

de Desclot, l'almirall Roger de Llúria hauria dit després de la victòria contra els francesos en la batalla de Roses i de les Illes Formigues, moment decisiu en la història de la Corona Catalanoaragonesa, que el 1285 posà punt final (amb la següent batalla del Coll de Panissars) a la croada contra la Corona, promoguda per França i el papat.⁵ El to i les vivències de les primeres escenes demostren que en el I acte és el tema bèl·lic el que preval, amb el creixent antagonisme entre Tirant i el duc de Macedònia (promés de la seua cosina Carmesina) i amb les trames en què són involucrats també els ambaixadors. A partir del II acte, la qüestió amorosa es consolida en els diversos detalls (les dinàmiques de la parella Tirant-Carmesina, l'antagonisme de la Viuda Reposada, el seu paper disgregador i l'agregador de Plaerdemavida), combinant-se amb el tema militar. Després, la situació es capgira en l'acte III, quan la temàtica amorosa esdevé totalitzant i el to seriós cedeix el pas a la comicitat. Tirant, en el moment crucial de la tria decisiva sobre què fer davant l'amenaça turca, fa cremar les naus amb què ha arribat (fi I acte): l'episodi remet a un altre tòpic, present també en la historiografia catalana medieval, per exemple quan Ramon Muntaner narra en la seua *Crònica* l'afonament de les galeres de la Companyia catalana assentada a Gal·lípoli (a la Tràcia), per tal d'eliminar qualsevol possibilitat de canviar la decisió presa en una circumstància dramàtica; és a dir, restar i acarrar l'enemic malgrat les condicions d'absoluta inferioritat (§ 219). Una vegada més, s'evoca un símbol esdevingut llegendari en l'imaginari col·lectiu català i, per tant, amb un profund valor identitari, que remet al període de màxima expansió de la Corona a la conca de la Mediterrània.

Carmesina, doncs, assumeix el comandament de l'imperi (II acte); també aquesta discrepància respecte a la font és funcional a la intersecció entre trama bèl·lica i trama amorosa: desfeta l'amenaça turca, el desequilibri envers la temàtica amorosa es fa cada vegada més clar fins a esdevenir total, amarant-se

5 «No sol no em pens que galera ne altre vaixell gòs anar sobre mar menys de guiatge del rei d'Aragó; ne encara no solament galera ni lleny, mas no creu que nengun peix se gòs alçar sobre mar si no porta un escuta mb senyal del rei d'Aragó en la coa per mostrar guiatge d'aquell senyor rei d'Aragó», Bernat Desclot, *Crònica*, fi del § 156.

de comicitat i orientant la reescriptura cap al subgènere de l'òpera bufa. El component còmic és emfatitzat mitjançant el bescanvi de bromes, la mímica i la música, com destaquen les acotacions, que mostren el desplaçament del to dramàtic al graciós, l'amplificació del component comicohumorístic i ratifiquen l'adscripció de l'obra al subgènere de referència. Així doncs, en les bromes dels personatges apareixen amb més freqüència proverbis, modismes col·loquials, expressions més perspicaces i picants, com quan Carmesina al·ludeix a la polèmica amb Tirant i afirma «li falta encara palla i temps a aquesta nespra» (Sales 1972, 79) i Plaerdemavida rebut «ja ho diu la gent: viure per veure» (Sales 1972, 83); aquesta, adreçant-se al duc i referint-se a l'ingrés al gineceu imperial dels altres personatges, comenta «podrem dir [...] que com més serem més riurem» (Sales 1972, 87); la Viuda Reposada expressa el disbarat d'allò que ha escoltat dient «això no té ni suc ni bruc» (Sales 1972, 101), es refereix a la qualitat il·lusòria de les aparences amb el símil «res no s'assembla tant al sucre mirat per fora com la sal» i, quan parla dels modals directes dels catalans, diu «amb franquesa deuen dir pa quan és pa i vi quan és vi» (Sales 1972, 105). També els altres personatges empen aquest registre: Tirant recorda que en la carta rebuda de Carmesina (escrita per Plaerdemavida) «s'hi sentia la mà d'una sàvia princesa» i la protagonista afirma per a ella «la Plaerdemavida sap fer tots els papers!» (Sales 1972, 44) i, una mica més endavant, esclata dient: «el cap d'una rival només fa bo de veure clavat al cim d'un pal» (Sales 1972, 69), expressió que no és pròpia d'una jove de sang imperial. Després, l'emperador trenca la quarta paret, s'adreça al públic i es burla del duc de Macedònia, ironitzant sobre els seus mostatxos ridículs i la seua terrible manera de roncar, ajudant-se amb la mímica mentre és sostingut per l'orquestra (Sales 1972, 70-71); més tard considera, preocupat, que al duc «“Si li pugés la mosca al nas (així se l'emportàs el mateix Satanàs), podria moure en so de guerra [...]» (Sales 1972, 74). Per matar l'emperador, el duc conspira amb l'astròleg, que li mostra una poció letal per a vessar-li-la a l'orella (reminiscència del Hamlet shakespearrià): quan arriben el senescal i els ambaixadors, l'astròleg, «rient baixet» (Sales 1972, 76), trau i amaga més vegades entre les vestidures l'ampolla amb la metzina, mentre el duc els il·lustra el pla, amb un efecte còmic obtingut gràcies a

la gestualitat. La mímica, de fet, té un paper decisiu en concretar el component graciós: quan Plaerdemavida obliga Tirant a escriure una carta per a declarar-se a Carmesina, a l'acotació s'hi llig «en Tirant s'asseu i mossega la ploma, rumiant» (Sales 1972, 93); la jove, per tal d'ajudar-lo, suggereix «poseu: “Ah, cruel!” com tothom» (Sales 1972, 94) i Tirant, «dubdant si ho escriu», prova a amollar alguna cosa, però dubta «“M'heu destrossat la vida...” No sé si és així», mentre Plaerdemavida l'apressa «La fareu tan contenta! I què us costa de dir! Au, escriviu-ho de seguida» (Sales 1972, 95), concloent «potser seria bo baixar de les altures i si la voleu fer completament feliç parlar-li tot passant dels mobles i del pis, del col·legi on fareu anar les criatures» (Sales 1972, 95-96). L'adaptació manté la dinàmica original entre Plaerdemavida i Tirant: la jove és decidida i emprenedora i esperona un protagonista dubtós davant l'amor; en la reescriptura la relació assumeix tons humorístics i és emprada per a esmortir la tensió dramàtica. En aquest punt, també entra en joc el component eròtic, que s'hi manifesta amb una sèrie de bromes mordaces: el senescal diu del duc, considerat un faldiller, que «no pot passar sense algun tall que es fon de tendre» (Sales 1972, 78), referint-se a les seues joves conquestes; Plaerdemavida, cortejada pel duc, afirma que se li lliurarà quan serà «coronat davant al poble i la noblesa, sobretot coronat, d'allò més coronat» (Sales 1972, 79), al·ludint a la seua condició de promés de Carmesina, que el trairà amb Tirant i el deixarà; més endavant, ironitzant sobre la passió de la Viuda Reposada pel protagonista, refereix d'haver sentit que mormolava: «aquest cor meu era tot cendra i per tu torna a ser un fogó!» (Sales 1972, 83); quan la Viuda tracta de denigrar Carmesina als ulls de Tirant, li desvetla que «està més flaca que aquell faraó de la vaca» i per sostenir-la li prepara cada dia «sis ous batuts amb sucre i llet», mentre el protagonista, «neguitós, seu, s'alça, es passeja, torna a seure, es trau l'espasa, li dona llustre amb l'alé, se la frega amb la màniga, etc.» per acabar escapolint-se dient «M'excusareu. Tinc els minuts comptats. M'espera el Basileu, m'esperen els soldats» (Sales 1972, 109); la Viuda el reprén una darrera vegada dient «us daran gat per llebre i garsa per perdiu» (Sales 1972, 110) i ofereix una còmica descripció dels cavallers errants, fonamentada en un tòpic medieval (cf. Orazi 2014): «els cavallers errants en això són tots uns; sen-

se *cum quibus* ni possibles, sempre van a fer cap, pobrets, tan oportuns a on hi ha princeses disponibles» (Sales 1972, 88). El duc tracta de convèncer la Viuda que Tirant l'estima i, davant la incredulitat de la dona, explica, referint-se a Carmesina, «no és la primera princesa a qui diu “bah”» (Sales 1972, 91); és a dir, que Tirant la rebutja.

L'acció té lloc al gineceu del palau imperial (III acte), amb l'adaptació de l'episodi en què la Viuda fa creure a Tirant que Carmesina té una relació carnal amb el jardiner negre, Lauseta (en realitat, Plaerdemavida disfressada). A l'obra de Sales, al jardí es troben Plaerdemavida i Hipòlit, Tirant i Carmesina i s'hi reuneixen tots els personatges pel final rocambolesc. El llenguatge es fa cada vegada més acolorit i expressiu: ara és Hipòlit qui és disfressat d'eunuc negre i Plaerdemavida li diu que vestit així «no et coneix ni la teva tia» (Sales 1972, 115); el jove, confós, confessa que «només sé que vaig de bòlit» (Sales 1972, 117); quan Tirant veu l'escena exclama «No hi ha proverbi fals! Déu sempre dona faves a qui no té queixals» (Sales 1972, 116), amb una còmica al·lusió a l'eunuc; decebut, reviscola en un to mig seriós un altre tòpic del gènere cavalleresc: «Llei de l'errant cavalleria és que jo ara em faci ermità; gran penitència faré allà» (Sales 1972, 126), reclamant la mateixa paròdia també present al *Quixot*, quan el protagonista decideix d'enretirar-se a Sierra Morena (DQ, I, XXV-XXVI; Díaz Migoyo). La Viuda —fidel al seu paper original— continua desacreditant Carmesina als ulls del protagonista i, insistint en la diferència social entre els dos i sobre les seues negatives recaigudes, diu «Ves que no us fes fregar les lloses de palau!» (Sales 1972, 136), perquè és just que un cavaller siga atès per l'estimada, «que trobi sempre a punt el dinar i el sopar» (Sales 1972, 136), amb un viratge cap al còmic progressivament amplificat. El duc decideix esposar amb enganys Carmesina i afirma en to solemne: «Tot sigui per l'Imperi i la Religió i pel mànec de la paella» (Sales 1972, 143). Com en la novel·la, Plaerdemavida continua sent un personatge central: organitza dos casaments secrets, fa creure al duc que es casarà amb Carmesina i a la Viuda que es casarà amb Tirant, però, amb un previsible i còmic intercanvi de parelles, el duc es casarà amb la Viuda. Per tant, els dos cors (el de les dones i les donzelles i el dels cavallers i els eunucs) comencen una pantomima, en què

el component mímic, el cant i la dansa emfatitzen el colp d'efecte. Carmesina es pot casar amb Tirant, ja que està lliure del compromís amb el duc, el qual, decebut, escala el mur del jardí, esclata en una rialla i abandona la núvia (la Viuda), que al seu torn salta el mur i el persegueix, perquè no se li escape el nou marit. Recomença la pantomima, l'emperador corona Tirant i capgira el final tràgic de la novel·la, perquè —com diu Sales— «En una òpera bufa que vulgui alegrar el poble faria mal paper el botxí» (Sales 1972, 168). Aleshores, com diu l'acotació, «La comparsaria, immòbil fins ara, reprèn de sobte i *molto vivace* el ball i la pantomima» (Sales 1972, 172), tots s'alegren del final feliç de la història, i el teló cau.

Malgrat que l'acció es desenvolupa a Constantinoble, el tema del viatge i l'element mediterrani són fonamentals, encara que es col·loquen estratègicament al fons: Tirant arriba a la capital de l'Imperi després d'un llarg viatge per la Mediterrània, fa que s'incendien els vaixells del port, les al·lusions a la terra natal del cavaller són freqüents (una terra llunyana, més enllà de la mar, un regne que domina la Mediterrània, amb referències a les *Quatre grans cròniques*).

Així doncs, Sales adapta el text per a un públic nou, per a transmetre'n el missatge de manera nova i establir un contacte amb els espectadors moderns: transforma la novel·la en una òpera bufa mitjançant la mímica, la gestualitat, l'humorisme i un llenguatge còmic i transgressiu, tots ells elements adequats al nou subgènere de referència, encara que roman fidel a l'esperit original, i presenta la Mediterrània com un macroespai en què es desenvolupa l'acció.

3. Josep Maria Benet i Jornet, *Història del virtuós cavaller Tirant lo Blanc*

El 1988 Benet posa en escena la *Història del virtuós cavaller Tirant lo Blanc*, que es va publicar l'any següent (Benet i Jornet 1989b). A diferència de Sales, en una nota que precedeix l'adaptació, l'autor escriu que pretén sintetitzar la trama narrativa del seu model i el desenvolupament de les vicissituds dels personatges, sobretot dels protagonistes, per a conservar l'estructura general i el sentit global de l'obra (Benet i Jornet 1989a). Això suposa un coneixement

profund de la font, un notable esforç de síntesi i una capacitat d'el·lipsi que no són gens comuns i permeten a l'autor reelaborar l'original amb eficàcia, prescindint de les situacions i els personatges secundaris, i crear una progressió dramàtica que òbviament no té la novel·la, tot i romandre fidel al seu missatge. Benet ofereix una lectura personal del *Tirant*, com a història èpica i alhora quotidiana, tràgica i festiva (Capmany 1989, 7). La reescriptura és un exemple més del teatre apassionat, meticulós i realista de Benet, que aconsegueix portar a l'escena amb èxit l'enrenou de la batalla, l'essència de l'amor en tots els seus matisos (el sentiment profund, la voluptat i el plaer carnal, el patiment interior, la gelosia que esgota i la crueltat desfermada per la decepció), i també el llenguatge pintoresc de la novel·la, gràcies a l'ús del valencià per a revocar l'origen de la font, encara que converteix Tirant en un cavaller català (Capmany 1989, 11), igual que Sales, confirmant-ne el perfil de símbol d'identitat àmpliament compartit.

L'adaptació consta de dues parts, ja que prescindeix de la primera part del seu model, amb la història de Guillem de Varoïc, començant amb l'episodi de la participació de Tirant al torneig organitzat pel rei Enric d'Anglaterra, on, després de vèncer i matar el seu adversari, és armat cavaller. Es tracta d'un inici mut, dominat per l'enfrontament entre els dos cavallers i el protagonista no pronuncia cap paraula fins a derrotar el seu adversari. L'acció es desenvolupa a partir de la temàtica cavalleresca, ja que l'amorosa apareixerà posteriorment: és aquesta la línia que el dramaturg segueix per a plasmar la seua adaptació i els personatges, guiats per la passió i el desig en totes les escenes d'amor (entre Tirant i Carmesina, Estefania i Diafebus, Hipòlit i l'emperadriu, Plaerdemavida i Ricard d'Agramunt), que al seu torn es presenten com a microtrames dominades pel conflicte interior entre concedir-se i negar-se, per la difidència, la gelosia i la satisfacció eròtica.

El viatge, sobretot per la Mediterrània, és l'altre tema que vertebrava l'obra: després del torneig, arriba una carta de l'emperador de Grècia que demana ajut contra els turcs, de manera que no hi trobem les històries de Kirieleison de Muntalbà (cap. 53 i seg.) i les relacionades amb els fets de Sicília i Rodes (fins al cap. 90). Tirant s'embarca i arriba a Trípoli, allibera la ciutat

dels enemics locals i continua cap a Constantinoble (cap. 95 i seg.). Benet relaciona el torneig a Anglaterra amb la síntesi de la història de Trípoli i després amb el començament del nucli principal de l'obra dramàtica; és a dir, l'arribada a Constantinoble, la trobada amb Carmesina, l'antagonisme del duc de Macedònia i la dinàmica amb els altres personatges principals de la cort (cap. 95 i seg.). Més tard, l'escena se centra en el camp de batalla, on el protagonista venç els turcs i suscita el ressentiment del duc de Macedònia; Diafebus relata a l'emperador les victòries del castell de Malveí (cap. 128 i seg.), on es trasllada la cort. Segueix una primera escena amorosa entre Diafebus i Estefania i entre Tirant i Carmesina. Tot seguit, la mar torna a ser la protagonista. Ricard avisa que una potent flota de reforç s'apropa per a suportar els turcs i Tirant decideix lliurar una batalla naval nocturna: multiplica les llanternes dels vaixells perquè els enemics creguen que s'estan enfrontant a una flota nombrosa, i d'aquesta manera aconsegueix véncer. Aquest artifici, que és decisiu per a assolir la victòria, representa una altra reminiscència de les cròniques catalanes medievals, ja que remet a un dels esdeveniments clau de la història de la Corona Catalanoaragonesa i a un personatge històric de gran rellevància de les *Quatre grans cròniques*, l'almirall Roger de Llúria. Durant la batalla naval de les Formigues (1285) contra la flota francesa, en el context de la croada contra la Corona d'Aragó, Roger recorre a aquest estratagema i derrota els enemics, com relaten Desclot (§§ 158 i 166), Muntaner (§§ 129-137) i la versió catalana dels *Gesta Comitum* (Orazi 2018a; Orazi 2018b). No és per casualitat que Benet utilitza la historiografia nacional, en el moment en què el text al·ludeix a gestes bèl·liques extraordinàries, per a remarcar la grandesa de l'heroi i els seus dots com a cavaller i guerrer invicte, tal com havia fet Sales uns anys abans, adaptant en la seua òpera bufa una frase del mateix almirall que havia esdevingut llegendària, per a referir-se a l'acme de la potència catalana a la Mediterrània.

Com en l'original, la Viuda està secretament enamorada de Tirant i ordeix una sèrie de trames per a separar els protagonistes al llarg del desenvolupament de l'acció, intentant minar la relació naixent entre els dos amb la mentida i la intriga: les seues astúcies i falsedats representen la negativitat de l'amor

(l'enveja, la gelosia, la crueltat, l'engany) i l'autor les desenvolupa per tal de fer més complexes les dinàmiques que plasmen la temàtica amorosa. A pesar dels obstacles al sentiment recíproc dels dos protagonistes, incloses les seues mateixes incerteses i vacil·lacions, arribem a l'escena del bany de Carmesina, quan Plaerdemavida amaga Tirant a l'habitació d'ella (cap. 231 i seg.), fet que inicia una escena de passió en la qual els estimats s'intercanvien promeses d'amor; després, Tirant es llança al buit per a escapar de l'arribada de l'emperador, que ha estat alertat per les veus provinents de la cambra de la seua filla. És l'escena que marca la fi de la primera part.

La segona part comença amb les queixes del cavaller ferit, tot seguit a la caiguda; doncs, passem d'una escena quasi vodevilesca a unes reflexions sobre l'amor que concerneixen també la relació entre Estefania i Diafebus i llur casament precipitat. Entretant, Hipòlit corteja l'emperadriu, que finalment el complau (cap. 259 i seg.), mentre que la Viuda introdueix de nou el tema de la gelosia i de la desesperació (amb la represa de l'episodi en què la dona fa creure a Tirant que Carmesina té una relació amb Lauseta, cap. 283). El cavaller, indignat, s'embarca i Plaerdemavida va a veure'l per a desvelar-li l'engany, però, a causa d'una tempesta, el vaixell naufraga i els dos arriben a la costa africana separadament (cap. 296 i seg.). Torna a aparéixer, doncs, el tema del viatge per la Mediterrània i en els episodis següents (Escariano, retorn de Ricard d'Agramunt i de Plaerdemavida, l'Albanés, etc., cap. 297 i seg.) el protagonista és representat com un guerrer que, segons les circumstàncies, considera també la conveniència política de les seues accions i no tan sols la defensa dels ideals cavallerescos. Amb el retorn de Tirant a la Grècia assetjada (cap. 408 i seg.), després d'una nova travessia per la Mediterrània, l'acció torna a una ambientació cortesana, amb una escena d'amor entre el protagonista i Carmesina (cap. 437). Després, com en el model, la situació esdevé tràgica: Tirant mor, i la seua estimada exhala l'últim alé sobre el seu cos sense vida.

Mitjançant aquesta extrema síntesi, que pretén condensar el complex i ric desenvolupament narratiu de la novel·la per a centrar l'atenció dels espectadors en les vivències dels personatges principals, el dramaturg adapta l'ús de la metalepsi a la representació, fent servir de manera genial l'espai escènic i la

luminotècnia: els canvis d'escena es fan amb el teló alçat, de manera sempre visible al públic, i l'escenari presenta una doble articulació de l'espai, ja que hi ha una segona escena elevada que permet desenvolupar de manera doble també la dimensió cronològica i la successió dels esdeveniments al llarg del temps. D'aquesta manera, Benet crea dos àmbits separats i complementaris. D'una banda, uns espais diferents, que representen els diferents llocs en què es desplega l'acció i permeten mostrar simultàniament els episodis paral·lels; de l'altra, uns temps diferents, ja que, en alguns moments, l'acció queda suspesa en un dels dos espais escènics, mentre continua en l'altre. Aquest efecte és reforçat per l'ús magistral de la il·luminació i de la mímica, quan els actors es mouen a càmera lenta o representen una imatge congelada, parant-se en el moment en què la seua microacció queda suspesa temporalment, abans de reprendre-la des del punt on s'havia aturat. Els components espacial i temporal, estructurats d'aquesta manera, aconsegueixen conservar la profunditat i la complexitat de la trama d'una macrohistòria que, tot i sintetitzada, no és gens fàcil de dramatitzar. L'autor ho aconsegueix de manera eficaç i suggestiva mitjançant la construcció de l'escenari, l'ús intel·ligent dels efectes visuals, la capacitat performativa dels actors que adeqüen llurs moviments al ritme i a les pauses de la narració escènica.

Amb la seua adaptació, Benet ofereix una síntesi de la novel·la; dona més rellevància a la trama amorosa que a la línia temàtica bèl·lica, també significativa i desdobra en l'escena l'espai i el temps gràcies a recursos tècnics de gran efecte amb què aconsegueix mantenir una extrema cohesió en el desenvolupament de l'acció i en la combinació entre les temàtiques principals i les secundàries que hi estan relacionades. Entre aquestes últimes, figuren sens dubte el viatge i el component mediterrani, els quals vertebraven la reescriptura i hi tenen un paper clau que contribueix a transmetre el mateix missatge que la novel·la, a més de la seua força expressiva i la capacitat d'intrigar el públic, que l'adaptació hereta i recrea de manera personal i eficaç.

4. Conclusions

Així doncs, Sales realitza una transposició operística del seu model, en un sentit transgenèric (de la novel·la al teatre) i transmediàtic (de la literatura a l'òpera), creant-hi una òpera bufa. En la reescriptura, és evident que la música exerceix una funció fonamental, amb una nova dimensió artística que va suposar un treball peculiar en el llenguatge, l'expressivitat i el ritme, a causa del fet que el text és un llibret destinat al cant i no a l'actuació. Sales selecciona alguns episodis de la font, reelaborant-la per a emfatitzar i personalitzar els trets principals del missatge del text original, a través d'una actitud còmica i humorística i del final convertit en *happy ending*. En canvi, Benet proposa el desenvolupament de l'acció de l'hipotext en la seua integritat. Nogensmenys, la seua reescriptura presenta una suggestiva articulació experimental de l'espai i el temps, la qual manté, en tot cas, una forta cohesió interna i dona unitat a un procés de condensació extrema de les temàtiques, els episodis sintetitzats i el cor de personatges que hi són. Les dues obres proposen un treball de reescriptura profund, original i eficaç, concebut i desenvolupat segons referències explícites o al·lusions al viatge, a les peregrinacions i les aventures dels protagonistes, on la Mediterrània continua sent un macrospai ideal, un entorn imprescindible que les dues adaptacions contemporànies reflecteixen confirmant-ne la centralitat, cadascuna a la seua manera.

Bibliografia

- BENET I JORNET, J. M. (1989a) «Nota», dins Josep Maria Benet i Jornet, *Història del virtuós cavaller Tirant lo Blanc (peça basada en la novel·la de Joanot Martorell i Martí Joan de Galba)*, Barcelona, Edicions 62.
- (1989b) *Història del virtuós cavaller Tirant lo Blanc (peça basada en la novel·la de Joanot Martorell i Martí Joan de Galba)*, Barcelona, Edicions 62.
- CAMPS I ARBÓS, J. (2010) *L'espantós és el buit, el desert. La correspondència entre Rafael Tasis i Ramon Xuriguera*, Barcelona, PAM.

- CAPMANY, M. A. (1989) «Tirant lo Blanc o la mina d'or», dins Josep Maria Benet i Jornet, *Història del virtuós cavaller Tirant lo Blanc*, Barcelona, Edicions 62, pp. 7-13.
- (1977) *El cavaller Tirant*, Barcelona, Don Bosco.
- (1974) *Tirant lo Blanc*, València, Gorg.
- FERRANDO MORALES, À. L. (2021a) «Alguns aspectes del *Tirant lo Blanch* i la música», *Estudios de literatura medieval*, Múrcia, UP, pp. 389-395.
- (2014) «Miges viules, viuelas, mezzevirole... y hasta aquí puedo leer. Instruments musicals al *Tirant*», *Actes del XVI Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Àlex Martín Escribà; Adolf Piquer Vidal; Fernando Sánchez Miret (eds.), Barcelona, PAM, vol. 2, pp. 39-51.
- (2015) «El primer Tirant musical: (En) *Tirant lo Blanc a Grècia*», dins *Investigar en humanidades*, Ernesto Cutillas Orgilés (coord.), Alacant, UP, pp. 123-132.
- FOLCH I PI, N. (1990) «Joan Sales i *Tirant lo Blanc*», *Serra d'Or*, 365, pp. 62-63.
- GARCIA I RAFFI, J.-V. (2012) «Bibliografia de Joan Sales: obra i recepció crítica», *Estudis Romànics*, 34, pp. 431-459.
- GÓMEZ MUNTANÉ, M. C. (2010) «El papel de la música en *Tirant lo Blanc* (València 1490)», *Tirant*, 13, pp. 27-38.
- MARTINES, V. (2017) «The Initiation Power of the Mediterranean Sea in *Tirant lo Blanch* as a Matter for New Sources from Classical Historians to Explain Facts of the Middle Ages», *Imago Temporis, Medium Aevum*, 11, pp. 299-328.
- ORAZI, V. (2014) «Abate crapulone o cavaliere squattrinato: l'ardua scelta della dama spagnola medievale», dins Gabriella Bosco (ed.) *Destini incrociati. Intrecci e confluenze nelle culture romanze*, Torí, Nuova Trauben, pp. 125-142.
- (2018a) «Guerra combattuta, guerra raccontata: Ramon Muntaner e la sua *Crònica* (1328)», dins Enrico Lusso (ed.) *Guerre combattute e guerre raccontate tra Medioevo ed Età moderna*, Cuneo, CIRBEC, pp. 11-43..
- (2018b) «Les batalles navals en la *Crònica* de Ramon Muntaner», dins Lola Badia et al. *El mar, la navegació i la vida marítima a la Mediterrània medieval: testimonis cronístics i narratius*, Barcelona, PAM, pp. 275-293.
- PASQUAL, M. (2008) «*Tirant* adaptat per Joan Sales», *Visat*, 6. <<http://www.visat.cat/traduccions-literatura-catalana/cat/ressenyas/68/29/-/5/classics-medievals/joanot-martorell.html>>
- SALES, J. (1990) *En Tirant a Grècia o qui mana a can Ribot*, Barcelona, Club Editor.
- (1972) *En Tirant lo Blanc a Grècia. Òpera bufa*, Barcelona, Club Editor.
- SOLDEVILA, F. (1972) Text en la solapa de l'ed. de Joan Sales *En Tirant lo Blanc a Grècia. Òpera bufa*, Barcelona, Club Editor, citat parcialment amb modificacions en <https://www.escriptors.cat/autors/salesj/obra.php?id_publici=11321>
- TRIADÚ, J. (2000) «Joan Sales: compromís personal i creació literària», dins *Les literatures catalana i francesa: posguerra i engagement*, Barcelona, PAM, pp. 415-428.

El tresor lèxic d'Enric Valor

[The lexical treasure of Enric Valor]

JOAN DE DÉU MARTINES LLINARES

Universitat d'Alacant

jd.martines@ua.es

RESUM: En el present article mostrarem algunes de les novetats lèxiques i semàntiques no recopilades pels diccionaris de referència (*DIEC2*, *DDLC*, *DNV* i *DCVB*) que s'han trobat en el *Diccionari de la natura de l'obra literària d'Enric Valor (DOLEV-Natura)*. A més a més, descobrirem alguns tresors que amaga l'esplèndida narrativa del mestre castallut, ja que és una autèntica eina en la recuperació del lèxic del valencià meridional i del valencià general i en l'aportació d'aquests materials al català general. Amb aquesta tasca ajuda a l'estandardització de l'idioma i també a la identificació emocional i social dels valencianoparlants amb aquest model de llengua. El Diccionari s'ha fet amb l'ajuda de les eines del Corpus Informatitzat Multilingüe de Textos Antics i Contemporanis (CIMTAC) de l'ISIC-IVITRA, cosa que ens ha permès confeccionar el corpus de l'obra literària d'Enric Valor (COLEV).

PARAULES CLAU: lèxic, lexicografia, Enric Valor, diccionaris, estàndard, corpus.

ABSTRACT: In this work we will show some of the lexical and semantic novelties not collected by the reference dictionaries (*DIEC2*, *DDLC*, *DNV* and *DCVB*) that have been found in the dictionary of the nature of the literary work by Enric Valor (DOLEV-Natura). In addition, we will discover some treasures that hide the splendid narrative of the Valencian writer, as it is a real tool in the recovery of the southern and general Valencian lexicon and in the contribution of these materials to general Catalan. With this task, it helps to standardize the language and the emotional and social identification of Valencian speakers with this language model. The Dictionary has been made with the help of the tools of the Multilingual Computerized Corpus of Ancient and Contemporary Texts (CIMTAC) of ISIC-IVITRA, which has allowed us to make the corpus of the literary work by Enric Valor (COLEV).

KEYWORDS: lexicon, lexicography, Enric Valor, dictionaries, standard, corpus.

Recepció: 03/03/2021. Acceptació: 17/03/2021. Publicació: 27/07/2022

1. Introducció

Enric Valor fa una declaració d'intencions quan explica en la revista *Gorg* 15 (1971: 7) que el català del País Valencià és molt ric i que cal preservar-lo i fer-lo arribar al model lingüístic general.

La formació de la llengua literària moderna recolza, especialment en la nostra àrea lingüística, en l'aportació de totes les grans variants de l'idioma. Aquesta aportació és i cal que siga constant, i no ha acabat, ni molt menys; i per quant es refereix a la que pot fer el País Valencià, d'una densitat de producció bibliogràfica molt inferior a la del Principat, resta molt a fer: tenim grans reserves de vocabulari que, a Barcelona per exemple, sols es coneixen per la lectura dels clàssics; posseïm un tresor d'expressions magnífiques creades a través dels segles per la gent de la ciutat i de les nostres comarques; conservem girs sintàctics d'una gran puresa... I el nostre deure és preservar-ho, fer-ho valdre i, en una paraula, «aportar-ho» a la llengua general.

Valor és un fabrista convençut. Un exemple són les paraules de Ferrando (2000: 3).

A través dels seus textos gramaticals, Valor ha desenvolupat la doctrina del «policentrisme convergent», recomanada per Fabra i elaborada per Sanchis Guarner i Josep Giner, que mira de potenciar les solucions valencianes més coincidents amb les formes literàries del Principat, en un intent de combinar la fidelitat al llenguatge parlat i l'aproximació a la resta de la comunitat lingüística catalana.

Per crear l'estàndard valencià acostat a la llengua general, l'estàndard català, el mestre Valor es basa en les formes valencianes dels clàssics i en la llengua de la ruralia. Va emprar aquestes formes dels clàssics quan algunes s'havien conservat en el català oriental, sobretot en el del Principat, i Fabra les havia arplegades. Així, per no provocar rebuig, les legitimava perquè apareixien en

els textos dels autors valencians dels segles xv i xvi. I, finalment, la llengua de la ruralia, perquè és més genuïna: per això serà important per a crear la llengua literària comuna i l'estàndard comú, amb la coloració que calga a cada territori.

L'objectiu d'aquest article és mostrar la riquesa lèxica en l'obra literària d'Enric Valor, més en concret el lèxic no inventariat en algun dels nostres diccionaris de referència (*DIEC2*, *DNV*, *DCVB* o *DDLC*). El Diccionari de la Natura d'Enric Valor (*DOLEV-Natura*)¹ és la investigació en la qual emmarquem aquest estudi. En Martines (2018a, 2018b) es poden consultar les novetats que no arreplega cap dels diccionaris de referència citats adés.

2. Metodologia

Per confeccionar el *Diccionari de la Natura d'Enric Valor (DOLEV-Natura)* es va bastir un corpus digitalitzat de les seues obres literàries amb l'ajuda del Corpus Informatitzat Multilingüe de Textos Antics i Contemporanis (CIMTAC) desenvolupat al si de l'Institut Superior d'Investigació cooperativa IVITRA.

Per a l'elaboració del diccionari *DOLEV-Natura* s'ha pres com a model el *Diccionari descriptiu de la llengua catalana (DDLC)* per dues raons, fonamentalment. En primer lloc, perquè és un diccionari actual fet amb un corpus lingüístic, el Corpus Textual Informatitzat de la Llengua Catalana (CTILC).² Concretament, el *DDLC* respon a criteris lexicogràfics contemporanis (representació dels articles, informació sintàctica, recull de col·locacions i de les unitats fraseològiques, ordenació de les accepcions, sistema de definició, etc.). Cal recordar que el *DOLEV-Natura* es basa també en un corpus: el corpus que aplega

1 *El diccionari de l'obra literària d'Enric Valor. La natura (DOLEV-Natura)*, tesi doctoral inèdita de Joan de Déu Martines (2017).

2 Aquest Corpus textual té una extensió de més de 52 milions de mots. A més a més, és un corpus que representa l'ús literari de l'època contemporània, des del 1833 fins al 1988, cent cinquanta anys d'història de la llengua catalana. Està constituït per textos literaris i no literaris.

totes les obres literàries de Valor, que han estat esmentades adés. La segona raó és el fet que es tracta d'un diccionari *descriptiu* i no *prescriptiu*.

Els tresors lèxics que tot seguit mostrarem han estat espigolats del *DOLEV-Natura*. Les entrades estan formades pel mot en negreta, el tipus de paraula, la definició i en quin o quins diccionaris és, un exemple i entre parèntesis de quina obra de Valor està tret. A més a més, pot aparèixer el nom científic entre parèntesis, si és un animal o una planta.

3. Tresor lèxic del *DOLEV-Natura*

L'obra literària d'Enric Valor és plena de novetats que no recullen els diccionaris de referència (2018a, 2018b). A més a més, de les narracions brollen altres joies lèxiques que sí que apleguen algun d'aquests (*DIEC2*, *DNV*, *DCVB* o *DDL*). Normalment, són variants geogràfiques i de poc ús que són compilades majoritàriament pels diccionaris descriptius; d'ací la importància lexicogràfica.

3.1 Lèxic no inventariat per algun dels diccionaris de referència atesos (*DIEC2*, *DNV*, *DCVB* i *DDL*)

Per mesurar amb més precisió l'aportació del *DOLEV-Natura*, presentem tot seguit aquells mots i sentits no aportats per cadascun dels reculls lexicogràfics atesos. De les 244 paraules no inventariades pel *DIEC2*, 112 no són en el *DDL*; és un nombre considerable: el 47% del total. Les paraules no inventariades pel *DDL*, però sí presents en el *DCVB* i en el *DNV* són les següents:

acostalar *v. tr.* Reunir llenya, diverses parts d'una planta o rames en costals, feixos grossos de llenya (*DCVB*, *DNV*). [...] i a *acostalar llenya no el guanya ni una colla sencera de llenyaters*. (*Contalles de la boira*, 1982: 332, 9).

acostalador *m., f.* Persona que acostala (*DCVB*, *DNV*). *Ja feia mitja hora bona que Paella havia eixit, i Pep —el seu acostalador— i jo, que vetlàvem amb ell -la dona i els xics ja s'havien gitat-, ens enquimeràrem*. (*Contalles de la boira*, 1982: 334, 27).

- acovilar** *v. intr. pron.* Amagar-se, posar-se a cobert (DCVB, DNV). *El camí, ja sabem que li havia de fer per força coronar la lloma per allà prop d'on era el garroferot sota el qual s'acovilaven els lladres; [...].* (Nabet, 1976: 363, 3).
- alcavó**³ *m.* Mina artificial per a donar pas a les aigües (DCVB, DNV). *Si descobrien l'alcavó de la font, hi trobarien una serp com la soca d'un pi que es beu tot l'oli i no en deixa eixir ni gota. (El xiquet que va nàixer de peus, 1975: 293, 10).*
- brumerol** *m.* (*Bombus* sp) Insecte himenòpter volador, voluminós, brunzent i pelut, que viu en societats petites compostes de mascles, femelles fecundes i femelles estèrils obreres (DCVB, DNV). *No em va ser molt difícil. Al fons d'aquella xemeneia hi havia un pilot de gralles que negrejava com negregen les formigues damunt d'un brumerol mort. (Temps de batuda, 1991: 33, 27).*
- buborota**⁴ *f.* Objecte que es posa en un lloc per espantar. [...] *s'organitzà el sorollós seguici, i Rosella, tapada com una buborota, seguida del fill del rei, consellers, cortesans i de Margarida, [...].* (Les velletes de la Penya Roja, 1975: 350, 4).
- búfol**⁵ *m.* (*Bubo bubo*) Ocell rapinyaire, molt gran, amb els ulls d'iris taronja, la mirada penetrant, plomalls a les orelles i plomatge rogent llistat a la resta del cos (DCVB, DNV). *I no pot ser, perquè jo, a mitjanit, no he sentit cantar mai com no fossen els mussols o els búfols. (Home roig, gos pelut i pedra redona, 1976: 261, 19).*
- carraixet** *m.* Vent suau i gelat (DCVB, DNV). *No els molestaran humitats malsanes ni carraixets glacials per badalls de portes i finestres; [...].* (Sense la terra promesa, 1991: 568, 7).
- carrissar** *m.* Lloc poblat de carrissos, canyissos (*Phragmites communis*) (DCVB, DNV). *En un bell en sec cuità a veure què passava allí dins el carrissar i l'arbreda, i és cert que se li esborrà de la imaginació en aquell moment el plet d'Alcoi i tot el que li semblava. (Tres plets de Pasqua Granada, 1976: 304, 9).*
- cop** *m.* Conjunt de les fulles interiors d'algunes plantes, de color blanc i tendres (DCVB, DNV). *Nit i dia somiava en una bona platerada de col de cóp bullida, tan olorosa, o de flor-i-col fregideta. (El llenyater de Fortaleny, 1975: 32, 15).*

3 El *DDL*C recull la forma *alcavor* amb un altre significat.

4 La variant *babarota* és arrellegada pel *DIEC*2 i el *DDL*C.

5 La variant *brífol* apareix en el *DIEC*2 amb el mateix significat i en el *DDL*C, amb un altre.

- creuera** *f.* Part d'un arbre o d'un arbust on el tronc es divideix en les branques principals (DCVB, DNV). *I ell se'n va pujar en la creuera d'un xop vell on podia seure ben arrepatat i esperar els esdeveniments.* (Don Joan de la Panarra, 1976: 340, 15).
- dessocar** *v.* Arrancar o arrancar-se de soca-rel (DCVB, DNV). *El llenyataire deia que si no l'hagués aguantat de la cua, aquesta no se li hauria dessocat.* (Tres plets de Pasqua Granada, 1976: 309, 26).
- enviscada** *f.* Acció i efecte d'enviscar, untar una branca o una superfície amb una substància enganxosa (DCVB, DNV). *Toni parlava, encara que poc, atrafegat amb els esparts, de coses molt concretes: de l'oratge, de les enviscades, de les perdius...*(Enllà de l'horitzó, 1991: 437, 8).
- foraca** *f.* Llar de foc (DCVB, DNV). *Dins la cuina hi havia la finestra de l'aljub, i vora la foraca s'obria una porteta que menava al pastador i al forn.* (Contalles de la boira, 1982: 328, 15).
- gotinyar** *v.* Ploure lleugerament a gotes petites i nombroses (DCVB, DNV). [...] *el mal temps a dir "acíestic jo" i a gotinyar i a tapar-ho tot de boira...* (El pollastre de festes, 1976: 401, 1).
- llebrenc** *adj.* Ser (algú) àgil, lleuger (DCVB, DNV). *I es posà a riure de veure's una altra vegada fet el jove llebrenc i corpulent que era, però en roba interior solament.* (Esclafamuntanyes, 1976: 93, 1).
- malladar** *m.* Lloc o clos on es recull el bestiar que pastura al camp o a la muntanya (DCVB i DNV). *L'endemà se'n féu la tria, al tornar Videt, el gran ramat escampat pel malladar.* (Temps de batuda, 1991: 342, 9).
- múrgula** *f.* (*Morchella esculenta*) Bolet comestible, amb el barret alveolat, ovoide i de color bru, molt apreciat (DCVB, DNV). *¡No sabia l'ignorant ciutadà que gírgoles i múrgules són uns bolets gustosos que es crien per les ombres dels pinars!* (Abella, 1976: 100, 25).
- papalbra** *f.* (*Genetta genetta*) Mamífer carnívor petit, de pèl gris fosc amb taques negres, cua llarga formant anells blancs i negres, i ungles retràctils (DCVB, DNV). És clar, al seu costat, totes aquelles bastes minyones semblaven setiets, de lletges i renegrides, i la majordoma una engiponada papalbra. (*El Castell d'Entorn i no Entorn*, 1975: 363, 23).
- plataner** *m.* (*Musa paradisiaca* sp *sapientium*) Planta herbàcia de grans fulles oblongues, molt cultivada en climes càlids pel seu fruit comestible i com a planta decorativa (DCVB, DNV). *Era un blocaus miserable entre plataners i palmeres,*

- fet de troncs, de canyots de canyamel, de lloses i llandes. (Sense la terra promesa, 1991: 458, 1).*
- peüll** *m.* Ramat, conjunt de caps de bestiar que es fan plegats (DCVB, DNV). *Era un home que havia venut un peüll de cabres. (L'ambició d'Aleix, 1982: 90, 5).*
- planta-roig** *m.* Varietat de cep i de raïm (DCVB, DNV). [...] *l'ensucrada dels raïms, blavosos de tan negres en el monastrell, or pur en el valencià, cera transparent en el planta roig. (La Foia de Castalla, 1982: 323, 8).*
- provençada** *f.* Gregal fort, vent del nord-est (DCVB, DNV). *De tard en tard —puix el país no és molt plovedor— hi arriba un temporal de gregal —les provençades, segons el lèxic d'allí—, [...]. (La Foia de Castalla, 1982: 321, 22).*
- rabosenc** *adj.* Algú, amb característiques d'una rabosa (*Vulpes vulpes*) (DCVB, DNV). *Vicent era un homeneu rabosenc, barra-sec i torrat, d'ulls com a puces, negrets, i celles grises, espesses i estarrufades que quasi li'ls tapaven quan les abaixava; [...]. (L'ambició d'Aleix, 1982: 85, 28).*
- raboser** *adj.* Algú o alguna cosa, astut, malintencionat, que molesta (DCVB, DNV). *El metge venia també cada dia de matí i no encertava a tallar aquella febre gàstrica "rabosera", que deien en ma casa. (L'amic fidel, 1982: 354, 19).*
- ramblís** *m.* Sediment del riu (DCVB, DNV). *El camí començà a davallar entre còdols i ramblís. (Temps de batuda, 1991: 261, 11).*
- rebanc** *m.* Porció de terreny que ix lateralment d'una costera o espadat (DCVB, DNV). *Anà seguit al cap de l'Horta, i, de damunt d'uns alts rebancs de penyes que hi ha, llançà el pobre pastor dins les ones i exclamà, al temps que pegava una forta alenada: [...]. (Peret, 1976: 294, 12).*
- regallador** *m.* Torrent, terreny inclinat per on davalla un corrent d'aigua intermitent i impetuós format per la pluja o el desgel (DCVB, DNV). *Nabet, agosarat però astut, enfilant-se per un regallador ple de botges que baixava per la fita del tros, [...]. (Nabet, 1976: 361, 10).*
- reixiu** *m.* Humitat atmosfèrica condensada en forma de petites gotes a la superfície dels cossos freds (DCVB, DNV). [...] *que s'aclaria a la llum de l'albada, i hi destrià les gotes de reixiu que lluien ja com a petits estels blancs. (El Castell del Sol, 1975: 95, 14).*
- soqueta** *m.* Estri de fusta amb què els segadors es protegeixen la mà esquerra de talls de falç. (DCVB, DNV). *Per fi marxa senda avall, al muscle el cabàs amb les falçs i les soquetes i alguns cordells i les mudes de la roba. (La idea de l'emigrant, 1982: 222, 25).*

- taperal** *m.* Terreny on abunda el tap, roca sedimentària composta per argila i carbonat càlcic (DCVB, DNV). [...] *davallà les rieres de la Vall de Seta, blavenques de taperal, remoroses de la brisa en les xopades, i, fent-se vesprada avançada, notà que el llebeig havia refrescat molt.* (Home roig, gos pelut i pedra redona, 1976: 252, 7).
- teixera** *f.* (*Taxus baccata*) Teix, arbre perennifoli dioic, de fulles linears metzinoses, semblants a les de l'ayet, i llavors també metzinoses, voltades per una cúpula carnosa, vermella i comestible, que es fa als boscos de muntanya i en indrets ombrívols (DCVB, DNV). *Travessava deliciosíssims parquets d'arbres d'adornament, com til·leres, faigs, teixeres, xiprers, pinastres, sucosos pinatells vers, ginebres tendres, tots enredats de verdíssimes i tentaculars mates de lligabosc...* (Esclafamuntanyes, 1976: 38, 24).
- tordanxa** *f.* (*Turdus pilaris*) Au d'uns 25 centímetres, amb el pit d'un groc rogenc ratllat i tacat de negre (DCVB, DNV). *Tenim cinc grives, una tordanxa acollarda i, sobretot, un todó tan gros com un pollastre.* (Enllà de l'horitzó, 1991: 431, 27).
- ventisca** *f.* Vent que transporta neu (DCVB, DNV). [...] *però amb la nevada grossa de Nadal i la ventisca d'aquells dies se'm van gelar els pulmons...* [...]. (Enllà de l'horitzó, 1991: 235, 6).
- ventrellar** *v. intr.* La part superior de la tija d'un cereal, inflar-se en formar-se l'espiga (DCVB, DNV). *El camp de maig lluia el seu esplendor de vinyes de poc mogudes, de bladars o ordiars que quasi ja ventrellaven; [...].* (Enllà de l'horitzó, 1991: 228, 28).
- xopada** *f.* Plantació de xops (*Populus nigra*) (DCVB, DNV). *Hi ha allà, vora el gran riu, una xopada, i a cada vella soca de xop se'n fan unes niuatxades que dona gust.* (El llenyater de Fortaleny, 1975: 37, 21).

Els mots següents són únicament aplegats al DCVB:

- aclotada** *f.* Acció de fer clots (DCVB). *Cada estiu es senyalaven dotze, quinze mil ceps, o siga els punts on s'havien de plantar. En acabant, venien les aclotades.* (Temps de batuda, 1991: 25, 25).
- aclotador** *m., f.* Persona que fa clots (DCVB). [...] *i això donava ocupació també als especialistes: senyaladors, aclotadors, pràctics en la preparació de planters i*

en el maneig de les estaquetes i els barbats. (Sense la terra promesa, 1991: 238, 3).

boireguera *f.* Boira molt espessa (DCVB). *En la vesprada, el temps no va voler aclarir-se, ans es va espesseir la boireguera. (Contalles de la boira, 1982: 335, 17).*

dragontina *f.* (*Arisarum vulgare*) Planta herbàcia de fulles verdes i amb taques brunes, espata en forma de caputxa i fruits en baia, que creix en llocs humits i ombrívols (DCVB). *Els homes, dormint, els tenia a la vora, i anà a cada un i li llançà un pessiguet de pólvores de cascall i dragontina en els narigals. (El rei Astoret, 1975: 327, 23).*

fil·loxera *v.* Els ceps o la vinya, ésser atacats per la fil·loxera, malaltia de la vinya causada per la fil·loxera (*Phylloxera vastatrix*) (DCVB). —*Jo recorde ara que ell va aconsellar el meu pare quan se'ns filoxeraren les vinyes; [...]. (Enllà de l'horitzó, 1991: 94, 10).*

lilera⁶ *f.* (*Syringa vulgaris*) Arbust caducifoli de la família de les oleàcies, de fulles cordiformes, flors oloroses, morades o blanques, i fruit en càpsula, originari de l'Europa oriental submediterrània i cultivat en jardineria (DCVB). *Allí aspirava l'aroma barrejat de diverses flors d'hort cassanenc: violetes boscanes, esperons de cavaller, cascalls, i la de les lileres i la vareta de Sant Josep que s'arregleraven arran de parets... (Enllà de l'horitzó, 1991: 284, 2).*

nevarsejar⁷ *v. intr.* Nevar lleugerament a colps petits i nombrosos (DCVB). *I va arribar un hivern que va nevarsejar dues o tres vegades, poca cosa, com sol passar per allí, però féu bastant de fred, i en una suada d'aquelles que Toni agafava amb el mall, un corrent d'aire gelat li va empegar una pulmonia que me'l tombà rotllat en el llit i amb una gran febre. (El ferrer de Bèlgida, 1975: 193, 13).*

passarell⁸ *m.* (*Carduelis cannabina*) Ocell de la família dels fringíl·lids, d'uns tretze centímetres de llargada, de mantell castany fosc, i les ales i la cua vorejades de blanc, molt apreciat pel seu cant com a ocell de gàbia (DCVB). *Caderneres, verderols, passarells, cogullades, tords, merles, grives, esparvers, falcons,*

6 La variant ortogràfica *liler* apareix en el DNV.

7 La variant ortogràfica *nevassejar* és arrellegada pel DNV.

8 La forma *passarell* es compilada pels altres diccionaris de referència i, a més, *paixarell* en el DNV.

corbs, àguiles... tots els coneixia, pel cant i pel vol. (La idea de l'emigrant, 1982: 254, 6).

reguaret *m.* Terreny en què es practica el guaret per segona vegada, tècnica de conreu consistent a deixar regenerar durant un temps un terreny empobrit perquè torne a adquirir fertilitat (DCVB). [...] *jovades soltes dedicades a blat i reguaret; oliverars independents en racons arredossats de la vall; mallols ufanosos i còmodes de treballar per la seua proximitat al poble... (Sense la terra promesa, 1991: 12, 3).*

tàntol *m.* Branca esporgada que serveix d'estaló o de tanca baixa a un coll de caçar tords (DCVB). [...] i anà tot seguit a descobrir el tàntol, consistent en tres cantals grossos que sostenien, per la part que donava a la barraca, una llosa alta, pissarrenca, que defensaria de perdigonades el perdigot reclam. (Sense la terra promesa, 1991: 506, 28).

torrellonada *f.* Conjunt de torrellons, núvols arredonits i compactes de desenvolupament vertical (DCVB). *De sobte, la fulgurant llum d'un rellamp va esqueixar una torrellonada que s'estenia sobre l'horitzó de llevant. (Joan-Antoni i els torpalls, 1976: 233, 14).*

Finalment tenim les paraules inventariades solament pel DNV:

almasset *m.* (*Lygeum spartum*) Espart bord (DNV). *El Comitè de Defensa s'ha fet càrrec del domicili de mossèn Fidel, un capellà més fi que l'or i més fals que una corda d'almasset. (Temps de batuda, 1991: 356, 11).*

arrexiiuar *v. tr.* El reixiu, humitat atmosfèrica condensada en forma de petites gotes a la superfície dels cossos freds, cobrir una superfície (DNV).

» *adj.* *El bellíssim i valuós vestit de la princesa caigué buit sobre l'arrexiiuada verdina. (L'amor de les tres taronges, 1976: 148, 9).*

creueller *f.* Part d'un arbre o d'un arbust on el tronc es divideix en les branques principals (DNV). *Amidàvem els arbres de circumferència dels troncs i, naturalment de llargada, sempre pujant un home fins a les creuelleres; ho feien els dos més prims això d'agafar la cinta mètrica d'un cap, el Bonifaci i el Pep. (Enllà de l'horitzó, 1991: 370, 4).*

descopar *v. tr.* Tallar els cops dels arbres, conjunt de les branques d'un arbre des de l'enforcadura fins al cimall, amb fulles o sense (DNV).

- » *adj.* —Parla d'una vegada! —cridà la rabosa tota encuriosida—. I, sobretot, no t'estigues allà dalt, tan alt, vinga de volar. Para't en aqueix pi descopat i en parlarem. (*La rabosa i el corb*, 1976: 421, 14).
- desnevar** *v. intr.* Algú o alguna cosa, fondre la neu (DNV). *El sòl de terra havia estat desnevat, però la humitat persistia. Tanmateix, allí dins no ens feria directament el ventijol frígid que corria per damunt la neu.* (*Enllà de l'horitzó*, 1991: 160, 11).
- desnevat** *m.* Lloc obert i a la intempèrie on la neu no para (DNV). —*Serà el millor que podràs fer... Ai, si tu veies el Ponent! I m'estranya que no s'haja presentat ja; sempre ve a destorbar la pluja. No te'l vulgues trobar en un desnevat!* (*El xiquet que va nàixer de peus*, 1975: 277, 3).
- fornilla** *f.* Llenya petita amb què s'encén o s'alimenta un forn (DNV). *El forner n'estava encantat; Paulus li duia una fornilla de flama llarga que deixava el pa amb la crosta fina i aromada del més autèntic tomanyí...* (*El llenyater de Fortaleny*, 1975: 34, 8).
- ginebrenc** *adj.* Animal, que es cria on hi ha ginebres (*Juniperus communis* sp *communis*) (DNV). *L'olla bullia bé; dins hi havia tres gaigs de serra, dos grives ginebrenques i un perdigotot la cosa garrida, [...]*. (*Esclafamuntanyes*, 1976: 33, 13).
- haquinyol** *m.* (*Equus caballus*) Haca petita (DNV). *La cara bruna de l'home va dibuixar una fosca carotxa. Féu deturar l'haquinyol.* (*Llegenda del palleter*, 1976: 211, 10).
- jama** *f.* Conjunt de gossos que cacen junts (DNV). *Es féu la temporada de caça en el mas muntanyenc de don Lluís, dit la Font de Pallarès, amb fructíferes eixides a la perdiu (a cama i al parador), i al conill i la llebre amb una bona jama de gossos.* (*Temps de batuda*, 1991: 6, 26).
- niuatzada** *f.* Conjunt dels ocells nascuts d'una mateixa mare que conviuen en un niu (DNV). *Espantàvem les blanques parladores, sorpreníem les niuatzades de perdius, ens arribaven els esgarips dels esparvers; [...]*. (*Enllà de l'horitzó*, 1991: 104, 15).
- persolador** *m.*, Bracer que persola (DNV). *Cortesans i convidats, prínceps i cavallers, persoladors vinguts a més i gent honorable i plana, tots cridaven d'admiració.* (*Esclafamuntanyes*, 1976: 83, 24).
- persolar** *v. intr.* Algú, convertir en conreu un terreny boscós arrancant-ne els arbres, cremant el bosc baix i cavant i llaurant molt profundament (DNV). *I només*

eixir per la muntanya camí del mas de la Fenossosa, on persolaven aquell dia, tots tres germans es van franquejar ells entre ells, [...]. (Esclafamuntanyes, 1976: 34, 16).

piorla *f.* Protuberància xicoteta de les potes de certes aus, preguda a un esperó però sense uncles (DNV). *Doncs que ells tampoc no l'havien mort, i allò, l'animal aquell, tenia ja uns esperons i unes piorles que semblava una esmirla tordera. (El pollastre de festes, 1976: 395, 13).*

Lloc d'una muntanya on es conserva la neu (DNV). *Dos dies abans havia nevat per les muntanyes; l'Aitana tenia plens els ventisquers que espillejaven en la distància; feia fred, i no baixaren de la tartana per esmorzar. (L'ambició d'Aleix, 1982: 150, 8).*

Massa de neu que s'acumula en ventisquer.⁹ *Mentre que Jesús maldava, potser es posà mig pam de neu damunt de la que hi havia; allò es veu que era un punt on es formava ventisquer. (Viatge de Nadal, 1982: 402, 29).*

3.2 Accepcions no inventariades per algun dels diccionaris de referència atesos (DIEC2, DNV, DCVB i DDLIC)

Així mateix, cal esmentar les novetats semàntiques. Les accepcions no recollides pel DDLIC ni pel DIEC2 però sí pel DCVB i pel DNV són les següent:

assaonar *tr.* Algú, treballar la farina prement-la repetidament perquè prenga la consistència adequada per fer el pa (DCVB, DNV).

» *adj.* *I a l'acabar-se la carn, que acompanyà amb una tallada de pa assaonat de la terra, [...]. (La mestra i el manyà, 1975: 401, 10).*

creuera *f.* Part d'un arbre o d'un arbust on el tronc es divideix en les branques principals (DCVB, DNV). *I ell se'n va pujar en la creuera d'un xop vell on podia seure ben arrepapat i esperar els esdeveniments. (Don Joan de la Panarra, 1976: 340, 15).*

enza *m. f.* Persona que incita o provoca a fer alguna cosa (DCVB, DNV). *El seu germà Joan era dur de cor; la seua cunyada Basília era una enzeta que no parava de malcorar a l'home: així, que perdria el plet, no podria pagar i els seus ossos i*

9 Novetat semàntica d'Enric Valor.

les seues molles anirien a raure a la presó. (Els tres plets de Pasqua Granada, 1976: 303, 8).

llagostí *m.* Insecte ortòpter de la família dels acrídids, amb el cos de colors terrosos, bon saltador i d'habituds migratòries, que sovint forma núvols que destrueixen la vegetació dels llocs per on passen (DCVB, DNV). *Dos fadrinets, lleugers com a llagostins, apareixien sempre dalt la del capdamunt [...]. (Joan-Antoni i els torpalls, 1976: 236, 10).*

marfull *m.* (*Culex* sp) Mosquit de cos molt gros i ales molt llargues (DCVB, DNV, DIEC2).¹⁰ *A l'acte, el núvol de mosquits s'espuntà cap allí, es llançaren en el toll i es sadollaren de l'escumós líquid, mentre que el rei de tots —un marfull brumidor, de llargues i múltiples ales— [...]. (El Castell d'Entorn i no Entorn, 1976: 376, 8).*

palloc *m.* Fulles de la panolla de dacsa (*Zea mays*) (DCVB, DNV). *El jove, de nit, ben gitat al seu marfegot de pallocs de dacsa, anava pensant i repensant el tracte, i no li semblava malament. (Home roig, gos pelut, pedra redona, 1976: 254, 22).*

tap *m.* Roca sedimentària composta per argila i carbonat càlcic (DCVB, DNV). *Allí el riu s'obria pas, amb bon pendent, per una valleta estreta, entre tarussos imponents de tap blau coronats de pinedes; [...]. (Home roig, gos pelut i pedra redona, 1976: 251, 12).*

torrelló *m.* Núvol arrodonit i compacte de desenvolupament vertical (DCVB, DNV). *Les ressequides comarques de l'estepa oriental castellana es van caldejant, i s'hi formen uns torrellons gegants d'un color amenaçador; [...]. (La Foia de Castalla, 1982: 322, 17).*

Les accepcions que aplega el DCVB, un dels nostres diccionaris de referència, són:

cega *f.* Xarxa de malla molt estreta, per a agafar peix petit (DCVB). “Tira la xarxa, Jaume”, m'ordenà. Jo vaig calar la cega, i al poc ja sentia que pesava... (La Mare dels Peixos, 1975: 57, 12).

10 Sí que l'arreplega el DIEC2.

forcall *m.* Peça anterior de l'aladre d'un sol animal (DCVB). *Es sentia xerricar el forcallet de rodetes amb intermitències tot i esguellant així la calma profunda del capvespre.* (Contalles de la boira, 1982: 327, 17).

La quantitat més nombrosa d'accepcions trobades només en un dels nostres diccionaris de referència són les que arreplega pel DNV:

alcig *m.* Coses de valor ben alçades o amagades (DNV). [...] *Paulus, pretextant que no es trobava massa bé, es quedà a casa, li escorcollà l'alcig i li furtà ni més ni menys que una moneda de coure com un sol.* (El llenyater de Fortaleny, 1975: 32, 26).

atifell *m.* Recipient còncav utilitzat per a contenir líquids o per a contenir sòlids (DNV). *Arriba, destapa la caldereta i... l'esglai li va deixar el cor sense goteta de sang: dins l'atifell no hi havia col, ni gens ni mica, només un brou clarot i sense substància i algun bocí de fulla solt i filamentós.* (El llenyater de Fortaleny, 1975: 36, 3).

bassó *m.* Bassa petita (DNV). *I tornaria a les meues mans aquella beneïda casa de la Foia Falsa, amb el seu bassó voltat de pins gegantins on sempre nien les tórtoras [...].* (El jugador de Petrer, 1976: 198, 20).

bordó *m.* Vora d'un jardí plantada de plantes de flor (DNV). *Altrament, vora el castell hi havia passeigs i caminals amb arbres corpulents i bordons de flors, i algunes fondalades molt fèrtils de terra de sembradura i plantat.* (El rei Astoret, 1975: 300, 4).

caboteta *f.* Càpsula grossa ovoïde de cascall (*Papaver somniferum*), que conté nombroses petites llavors d'ús culinari i medicinal, de la qual s'extrau l'opi (DNV). —*Quanta caboteta de cascall i quanta andròmina! —renegà entre dents.* (El pollastre de festes, 1976: 399, 1).

caboteta *f.* Càpsula escamosa de panical (*Eryngium campestre*) (DNV). [...] *calcular i, sobretot, a triar una butxacada de cinquetes i un bon serró de cabotetes punxoses de panical.* (Don Joan de la Panarra, 1976: 346, 11).

contrabassa *f.* Bassa petita on es purifica l'aigua abans d'entrar en l'aljub (DNV). *Als cinc minuts vaig passar vora la capella de l'aljub que ja coneixia i em vaig entretenir una mica a veure'n la contrabassa i el filtre de l'aigua de pluja, que era un simple caduf atapeït de timons, romanins, argelagues negres de muntanya, ben pitjats i olorosos, [...].* (Temps de batuda, 1991: 77, 27).

- corneta** *f.* (*Otus scops*) Ocell de presa nocturn, d'uns 19 centímetres de llargada, plomatge escabellat, entre grisenc i bru, amb bigotis ben marcats, que fa un crit planíívol característic (DNV). *Ric-riquejaven els grills amb alegria, piulaven els alacrans, belaven uns corders vora casa, i, en el fons dels barrancs, ja quasi foscos, i per les dotades d'olivar, miolaven de tant en tant els mussols i xiulaven les cornetes.* (*La idea de l'emigrant*, 1982: 288, 15).
- covil** *m* Cova amagada on algú viu apartat del món (DNV). *I en aqueixes, va arribar l'any onzé, és a dir, l'any que es presentaria Capralenc el Fi a endur-se horrosament la seua ànima a les penoses i temibles covils de l'infern.* (*El jugador de Petrer*, 1976: 207, 2).
- flocall** *f.* Conjunt de branques i el fullatge amb què acaba el cim d'un arbre (DNV). *Xerricaven les petites cigales de muntanya, tenaces, incansables; movia el vent els flocalls dels arbres que rodejaven l'edifici; va lladrar sumàriament un gos —devia estar dinant també—. (La idea de l'emigrant, 1982: 312, 4).*
- granís** *m.* Fragment de gel arredonit i mig transparent, format en un núvol de tempesta, que no es trenquen en caure a terra (DNV). *Queia algun granisset, solt, inofensiu; [...] (Temps de batuda, 1991: 167, 32).*
- matacabra** *f.* Fragment de gel arredonit i mig transparent, format en un núvol de tempesta, que no es trenquen en caure a terra (DNV). *En això, una esmoladora de ponent va tapar el sol, van caure pel seu voltant tres o quatre matababres i els va comprendre una esgarrifança de fred.* (*Comencilda, Secundina i Acabilda*, 1976: 441, 12).
- mornell** *m.* Bossa de cuir i xarxa que duen els caçadors penjada a l'espatlla per a guardar-hi les peces de caça (DNV). *Aleix se'n pujà al despatx i abaixà la seua escopeta, la canana i una bossa de caçar proveïda de mornell.* (*L'ambició d'Aleix*, 1982: 157, 6).
- rabosot** *m.* Persona astuta i malintencionada (DNV). *Em vaig atrevir a aconsellar: "Jo, de vostès, abans esperaria allà que s'hi presentàs el rabosot, si és que n'hi ha". (Temps de batuda, 1991: 335, 19).*
- rastellera** *f.* Conjunt de penyes crestudes que sobreixen en filera en la carena o en el vessant d'una muntanya (DNV). *Tanmateix, el rei, a la mitja hora de cavalcar tot sol, aconseguí d'arraconar-lo contra una rastellera de penya on l'animal no tenia escapatòria.* (*El rei Astoret*, 1975: 301, 13).
- serrell** *m.* (*Helictotrichon filifolium*) Planta gramínia pròpia dels erms mediterranis (DNV). *Ho havia llegit en l'amplària de les passes, digué, mirant ací una pe-*

dreta girada que deixava al descobert una terra més humida, allà una tija de serrelló xapada... (*Temps de batuda*, 1991: 94, 8).

Finalment, alguns casos especials:

alficossenc¹¹ *adj.* Que té un gust semblant al de l'alficòs (DNV). *Hi ha allà tota mena de menges delitoses: dolços de tota classe... el carabassat alficossenc, el torró de Xixona, els pastissos d'ametla, les ametles ensucrades d'Alcoi, el padou de Castalla...* (*La rabosa i el corb*, 1976: 421, 23).

esmoladora¹² *f.* Núvol mitjà que forma un banc de núvols de color blanc o gris amb forma lenticular (DNV). [...] *algun núvol alt i solt, de forma d'esmoladora (esmoladores els deien a Cassana), presagiava per a més avant del dia un poc de vent de tramuntanal. (Sense la terra promesa, 1991: 355, 28).*

moragar¹³ *v. intr.* Un fruit verd, com el raïm o les olives, començar a prendre el color que té quan és madur (DNV). *El raïm era encara en agràs; en aquella altitud devia començar a moragar a l'octubre. (Temps de batuda, 1991: 249, 27).*

rellenc¹⁴ *adj.* Cereal, que no és madur (DCVB). *El camp marxava ja cap a la plena fecunditat: blats espigats encara rellencs, ufanosos, lluents al sol; [...]. (Enllà de l'horitzó, 1991: 75, 23).*

segadissa¹⁵ *f.* (*Brachypodium phoenicoides*) Fenàs de fulles agudes poc o molt glauques, i espiguetes sovint arquejades, disposades en raïm, freqüent sobretot als marges dels camps. (DNV). *Vaig fer mides d'espart o amb tiges de segadissa, no ho recorde bé. (Temps de batuda, 1991: 334, 14).*

serralla¹⁶ *f.* (*Sonchus oleraceus*) Planta de la família de les compostes, de tronc buit i ramós i flors grogues, comestible, que es fa a les vores dels camins i que segrega un làtex emprat en medicina (DNV). *No va durar massa el seu encuriosiment, perquè prompte va saber que es referien a una serrallota que havia eixit en la junta de dos carreus del campanar, allà amunt prop de la campana*

11 El DCVB l'arregla amb un altre significat: 'gros, es diu d'una varietat d'ametles (Monòver)'.
12 L'apleguen tots els diccionaris de referència però amb altres significats.
13 Apareix en el DCVB però sense definició, només amb un exemple d'Enric Valor.
14 Recopilat en el DLLC: 'humit en general'.
15 Arreglat en el DCVB amb el significat de 'càrritx (*Ampelodesmos tenax*)'. Segurament és una confusió.
16 El DCVB l'empra amb un altre significat.

grossa i justament davall d'una cornisa. (Joan-Antoni i els torpalls, 1976: 234, 14).

sitar¹⁷ *v. intr.* Un tord (*Turdus philomelos*), cridar un soroll semblant a «sit, sit!» (DNV). [...] *el vent remorejava dèbilment en la boscúria; xisclaven de tant en tant les merles, sitava algun tord primerenc; [...]. (El darrer consell, 1976: 372, 18).*

ventisquer *m.*

4. Conclusions

Per a concloure podem afirmar que l'obra literària d'Enric Valor és una autèntica eina en la recuperació del lèxic del valencià meridional i del valencià general i en l'aportació d'aquests materials al català general. La seua estratègia implicava també la incorporació de formes d'altres dialectes que ja s'havien incorporat al model de l'estàndard comú i s'havien naturalitzat arreu. Recordem que era un gran coneixedor del català general i de l'obra de Fabra. Amb aquesta tasca duu a terme tot allò que havia començat amb el *Diccionari castallut* i, més tard, amb la resta d'obres lexicogràfiques i gramaticals.

Bibliografia

- CIMTAC = MARTINES, J. i V. MARTINES, dirs., *Corpus Informatitzat Multilingüe de Textos Antics i Contemporanis*, amb la direcció adjunta de M. À. FUSTER i E. SÁNCHEZ, Alacant, ISIC-IVITRA.
- CTILC = RAFEL, J., dir., *Corpus textual informatitzat de la llengua catalana*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, disponible en Internet: <http://ctilc.iec.cat/>.
- DCVB = ALCOVER, A. M. i F. de B. MOLL (1930-1962) *Diccionari català-valencià-valeari*, Palma de Mallorca, Moll, disponible en Internet: <http://dcvb.iecat.net/>.
- DDLIC = *Diccionari descriptiu de la llengua catalana* (1985-) Institut d'Estudis Catalans, disponible en Internet: <http://dcc.iec.cat/ddlc/index.asp>.

17 En el *DIEC2* i el *DDLIC*, amb el significat de 'tipus d'instrument indi'.

- DIEC2 = *Diccionari de la llengua catalana* (2007) Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, disponible en Internet: <http://dlc.iec.cat>.
- DNV = *Diccionari normatiu valencià* (2014) Acadèmia Valenciana de la Llengua, disponible en Internet: <http://www.avl.gva.es/dnv>.
- FERRANDO, A. (2000) «L'herència d'un home de lletres. Una vida i una obra arrelades a un país», *Quadern* 120, *El País*.
- MARTINES, J. D. (2017) *Diccionari de l'obra literària d'Enric Valor. La natura* (DOLEV-Natura), tesi doctoral inèdita.
- MARTINES, J. D. (2018a) *Les novetats lèxiques en el DOLEV-Natura, eHumanista/IVITRA* 14, pp. 839-850, disponible en internet: https://www.ehumanista.ucsb.edu/sites/secure.lsit.ucsb.edu.span.d7_eh/files/sitefiles/ivitra/volume14/F/5.%20Martines.pdf
- MARTINES, J. D. (2018b) *Les novetats semàntiques en el DOLEV-Natura, Mirabilia/MedTrans* 8, pp. 54-69, disponible en internet: <https://www.revistamirabilia.com/sites/default/files/medtrans/pdfs/4.pdf>
- VALOR, E. (1971) «L'aportació valenciana a la llengua literària», *Gorg* 15.
- (1991-2000) *Obra literària completa d'Enric Valor*, València, Tàndem, vol. 8.
- (2010-2015) *Rondalles valencianes d'Enric Valor*, València, Bullent, vol. 8.

// RECENSIONS

ADRIÀ MARTÍ-BADIA, *La consciència lingüística dels valencians (1854-1906)*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana/Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Biblioteca Sanchis Guarner, núm. 92, València/Barcelona, 202, 316 pp.

El 2020, any de silencis, van sortir dos llibres importants per a la historiografia del català. Des de Mallorca, Antoni Mas i Forners publicava el documentadíssim volum *Llengua, terra, pàtria i nació* (Palma, Edicions Documenta Balear). Des de València, Adrià Martí-Badia va brindar unes planes riques en notícies en *La consciència lingüística dels valencians (1854-1906)*. Tant en un cas com en l'altre, el seguiment del nom donat a la llengua històrica de catalans, valencians, balears, aragonesos orientals, andorrans i algueresos es presenta com a indicatiu de la seva unitat o diversitat. Cap al 1930 Antoni Rubió i Lluch havia obert la pista en què tard o d'hora van acabar afluint molts dels grans noms de la filologia catalana del xx, de Manuel Sanchis Guarner a Joan Coromines, de Germà Colón a Antoni Ferrando, de Josep Massot i Muntaner a Joan Fuster. El 1990 jo mateix vaig plantar un granet de sorra al tema del nom històric del català en la meua tesi doctoral. El llibre de Martí-Badia m'hi ha fet pensar una mica vertiginosament. La replega que vaig fer de testimonis llemosinistes (o sigui, de testimonis que tendien a soplujar la llengua catalana sota el rètol llemosí) va quedar dipositada en forma de microfita (Bellaterra 1991). Haig de reconèixer que, vista des d'ara, aquella feina era lacunar, intuïtiva i imprecisa, voluntariosa però millorable.

En descàrrec meu, i de tots els que abans s'havien dedicat a una perquisició similar, el defecte tenia excusa. Llavors no existia el que avui solem conèixer orwellianament com la Xarxa. Els «motors de recerca» encara no s'havien engegat, o a penes es podien aplicar sobre una colla de materials que seguien requerint la inspecció tàctil, la paciència benedictina i la itinerància erudita. Passats els anys, Martí-Badia ha tingut per la mà les noves aplicacions tècniques, cosa que l'ha conduït a produir un recull documental, no sé si definitiu, però sí

permanent. Sens dubte *La consciència lingüística dels valencians (1854-1906)* quedarà com a referència en els estudis d'història de la llengua catalana, com abans hi havia quedat *Els valencians i la llengua autòctona durant els segles XVI, XVII i XVIII* de Manuel Sanchis Guarner (1963) o *Consciència idiomàtica i nacional dels valencians* d'Antoni Ferrando (1980).

Els índexs del llibre de Martí-Badia parlen per si sols. Un hi constata que, en la València del període circumscrit en el títol, més o menys tothom (tothom que freqüentava la lletra impresa, s'entén) va dir-hi la seva sobre la naturalesa de la llengua històrica dels valencians; i ho va fer servint-se d'un «significant» o altre. La veritat és que mai he acabat de saber si el nom *fa* la cosa que designa. El que em penso que és irrecusable és que un nom *perfila* la cosa a què es refereix. És per això que l'ús del nom de *llemosí* no hauria de passar per ser una febreta episòdica o una mera extemporaneïtat, per més que avui ens ho pugui semblar. Tampoc hi pot passar el gentilici *valencià* (o a la perífrasi conseqüent *llengua valenciana*), que alterna amb *llemosí* en els fragments del segle XIX retrets per Martí-Badia. Hem de pensar que la validesa d'aquest parell de designadors només ha sigut desmentida o discutida molt tardanament. Ara sabem, i ho recorda Mas i Forners en el llibre que he citat més amunt, que el 1346 ja hi ha qui es refereix al parlar «valencianesch». L'edició recent del *Regiment de la cosa pública* de Francesc Eiximenis (Barcino, 2021), d'altra banda, confirma que el proemi en què el menoret gironí diu que el poble valencià «no-s nomena poble català, ans per special privilegi ha propri nom e-s nomena poble valencià» és d'Eiximenis mateix i no pas d'una mà molt posterior. Cert: el nom particular de la llengua dels valencians no va fer la cosa de la llengua dels valencians, sempre modelada per un referent que la transcendia, però sí que en va condicionar des d'antic la percepció.

La Renaixença valenciana va suposar l'apoteosi del llemosinisme. Com es desprèn de la pila de testimonis adduïts per Martí-Badia, és a les terres valencianes on més perdura i s'enfondeix l'ús del nom de *llemosí* per referir-se a la llengua autòctona del país. L'«special privilegi» dels valencians, revifat amb el romanticisme, hi ajudava. Al no anomenar-se «català» el poble valencià, poc podia anomenar-se «català» el seu idioma, encara que ningú dubtés que ho era.

Perquè, fins i tot en el tardà i complicat segle XIX, mai ningú va posar en qüestió el fet que catalans i valencians enraonaven la mateixa llengua; i tampoc ningú va discutir que el valencià fos la seqüela d'una importació septentrional. Això si de cas vindrà després.

Així doncs, el terme *llemosí* (o la perífrasi *llengua llemosina*) va fer de solució de compromís, d'amortidor del particularisme. Martí-Badia ho apunta, concretant-ho en el seu període d'estudi: «la major part dels escriptors i erudits valencians d'aquest període, tant els que continuen emprant el nom “llemosí” com els que empen altres mots i fórmules, tenen en comú admetre la unitat de la llengua catalana». Tots aquells autors en efecte veien clara la comunitat d'una llengua que es resistien a dir-ne catalana, i que en canvi no tenien inconvenient a batejar-la amb una solució forastera. Forastera? Ben mirat, en la «consciència lingüística» dels que s'hi abonaven no ho podia ser gaire.

El recurs a *llemosí* al costat de *català* (o *valencià* o *català-valencià*) constitueix un «error», sí, però és un error més actual que d'època. Als mateixos savis del vell principat de Catalunya els va costar treure-se'l de sobre. Per molt que semblés el contrari, ni Pere Màrtir Anglès, ni Josep Ullastre, ni Josep Pau Ballot no van pas negar la comunitat d'origen del català amb el «llemosí», entès com a sinècdoque del que avui coneixem com a occità. Ni tan sols Antoni de Bofarull, pioner el 1854 de l'antillemosinisme onomàstic a Catalunya, va impugnar «la semejanza ó igualdad, más o menos exacta, que pudo haber en algún tiempo entre el lemosín y el catalán». En endavant, els autors catalans van associar més i més el *llemosí* a un títol impropí, fiats de la comoditat amfibològica que els proporcionava la seva condició de *catalans* de tota la vida. Catalans de dret i de fet com eren, es podien referir sense pegues tant al seu *català* de Catalunya com al *català* dels altres, els no-catalans catalanòfons.

El català era un idioma que els senyors de la Renaixença sentien independent pel que fa al nom però no ben bé pel que fa a la cosa. Com Bofarull, Manuel Milà i Fontanals, cappare de la filologia local, considerava l'etiqueta *llemosina* un error d'apreciació, perquè el seu ús feia descendir directament o indirectament el català d'una regió recòndita i francesa. Amb tot, el rebuig frontal de *llemosí* no impedia pas a Milà considerar el català dintre d'una «uni-

dad general de la lengua» amb l'espai occitànic. Un tal judici es perpetuarà fins ben entrat el segle xx. No hi havia contradicció. El català primitiu no se subordinava a la llengua d'oc, però hi coincidia. No era la llengua llemosina, però hi retirava. Compartia amb ella, si res més no, el tronc comú que s'adverava en la poesia dels trobadors i en els patracols curialescos. El 1879 Joaquim Rubió i Ors, tòtem de la Renaixença primera, criticava el manteniment del llemosinisme a València d'una manera que avui se'ns podria aparèixer paradoxal o incomprendible, al·lucinada: «¿por qué, en vez de la denominación lemosina —sin duda la más impropia que podía adoptarse para significar nuestra lengua— no aceptan la de provenzal-valenciana, o la de languadociano-valenciana, que al menos indicaría, por más que fuese de una manera remota, su filiación de aquella lengua?».

És veritat doncs que l'opció pel nom de *llemosí*, tant en terres valencianes com catalanes, reposava sobre una lliçó acrítica i esbiaixada. Però no és menys veritat que també evocava un emparentament genealògic que mai ningú havia gosat discutir. En un temps en què els filòlegs sospesaven la «distància lingüística» més sobre l'arbitri literari que no pas sobre la realitat vegetativa, la comprensió del català dintre de la fronda occitanoromànica quedava fora de discussió. Fins i tot els escassos observadors de la llengua viva que hi va haver van combregar amb les rodes de la paraula d'oc. El 1853 Josep Antoni Llobet i Vall-llosera anotava que entre la llengua dels sud-francesos i la dels catalans del Rosselló «se ve una fusión ó paso insensible de una á otra». Milà mateix, personificació de l'escrúpol científic, va dedicar un treball el 1877 als «Límites de las lenguas románicas», passant olímpicament per alt el confí catalanooccità. Hem d'esperar la monografia que el positivista parisenc (parisenc!) Abel Hovelacque va consagrar el 1891 al límit catalanorossellonès perquè la divisòria catalanollenguadociana figuri sobre el mapa com una clenxa recta, com una frontera terminant.

Van ser molt poques les veus que van impugnar la consideració del català com a varietat històrica de la llengua d'oc, perquè van ser molt pocs els savis que estaven en condicions de fer-ho. Certament Francesc Cambouliu, professor rossellonès a Montpeller, va establir el 1857 que des dels orígens existien dues

realitats idiomàtiques separades, la catalana i la sud-francesa. De totes maneres una tal visió de les coses no va tenir gaire èxit. Mossèn Alcover o Antoni Rubió i Lluch, per limitar-nos als pioners, no la subscriuran. Lluís Nicolau d'Olwer, el primer que va inventariar les divergències textuais entre el català antic i l'occità germinal, encara afirmava cap al 1914: «Que el català i el provençal puguin ser inclosos en un mateix grup lingüístic no significa pas que no existeixin entre tots dos idiomes notables diferències, així en el lèxic com en la fonologia, en la flexió i fins i tot en l'ortografia».

Escric tot això, no pas per minimitzar l'«error llemosinista», sinó per mirar d'entendre per què es va perpetuar tant. Mentre no es va tenir clara la independència històrica del català, el *llemosí* va complir una funció enganyosa, però eficient. Primer, en tot l'espai catalanòfon; en acabat, en terres valencianes. També és veritat que entre els valencians del temps de la Renaixença va reforçar l'amor propi enfront del català de Catalunya, sentit com a pròxim i aliè alhora. Pràcticament tots els testimonis que es desprenen de la prospecció de Martí-Badia van en aquesta direcció. Sabíem per Lluís Guarner, i més tard per les ratificacions de Rafael Roca, dels miraments nominalistes del patrici Llorente. Coneixíem la militància unilateralment llemosinista de Llobart i els seus germans progressius. Comptàvem amb l'aparició inopinada de les *Rimes catalanes* de Vicent. V Querol. En canvi amb prou feines teníem notícia de l'existència d'uns personatges molt poc coneguts i tanmateix decisius en la història de la llengua dels valencians. Són uns noms que s'escapen de la norma del seu temps i n'inauguren una de nova.

Hi ha el cas de Joan Baptista Perales, editor de les *Décadas* d'Escolano (1880), «un dels primers valencians del vuit-cents a dir clarament que s'ha d'anomenar llengua catalana l'idioma de l'antic regne de València». Va viure a Madrid, per això. Hi ha el cas de Benvingut Oliver, que també va residir molt fora de la seva terra. Oliver ha format en la petita mitografia per haver deixat caure ocasionalment la perífrasi «països catalans», i gens per haver considerat, el 1881, la «llengua catalana» (dita així) amb «carácter propio y nacional, distinta, no sólo de la castellana, sino de la provenzal y de los dialectos que se hablan al otro lado de los Pirineos». Hi ha el pensament del canonge Chabàs

—que m’ha retrotret a l’estudi que jo mateix li vaig dedicar en l’enyorada revista *A Sol Post* (1990)—, per a qui «el idioma que se habla en Valencia y Baleares no nació aquí expontaneamente sino que fue importado de Cataluña [y] es, pues, catalán por su origen». Aquí no hi ha llemosinisme que valgui. Trobo que és en el tractament d’aquesta dissidència onomàstica i conceptual on més s’imposa l’originalitat del llibre d’Adrià Martí-Badia.

Acabo amb una cua prescindible i sentimental. El 1990 Joan Fuster va venir a Girona a presidir la tesi que jo havia dedicat al llemosinisme. D’aquell dia me n’han quedat uns quants records; però n’hi ha un que em revé de tant en tant i encara em commou una miqueta. És ben sabut que Fuster havia travessat multitud de cops el riu Sénia. Sobretot ho havia fet en els anys en què el franquisme confinava la llengua històrica de l’espai catalanovalencià a la domesticitat o a l’alta volada. La dictadura prohibia en tot cas la cultura de masses en la llengua de Sueca o de Girona. Recordo que aquell dia del 1990 Fuster em va dir que estava content, també perquè, a mesura que el cotxe l’anava acostant a la seva destinació, havia pogut constatar la gamma de diccions que proferien les emissores locals de ràdio. L’autor de *Qüestió de noms* (1962) estava content perquè la *cosa*, modulada a cada tram de l’autopista, no era sinó una: *naturalment* una.

Entre el 1854 i el 1906, com des de sempre, per arribar al reconeixement del *rosalbacavà* del mofeta Espriu només valia el que quedava plasmat sobre el paper des del prejudici i la rutina. En això consistia la «consciència lingüística»? Ni que sigui per defecte, sí. Si haguessin disposat dels artefactes que avui ens permeten *sentir* la realitat, tots els personatges que circulen pel llibre de Martí-Badia, independentment de la seva condició —com en diu l’autor— d’«unitaristes», «particularistes» o «secessionistes», no hi ha dubte que haurien compartit la revelació automobilística fusteriana: la prova de la unitat d’una llengua única i diversa.

AUGUST RAFANELL
Universitat de Girona
august.rafanell@udg.edu

ANTONI FERRANDO, *Llorente i Blasco Ibáñez. Entre la política i la literatura*, València, Institució Alfons el Magnànim, 2021, 287 p., ISBN: 978-84-7822-892-8.

Dos dels pilars culturals de la història contemporània del poble valencià ben bé mereixien una obra com la que, de la ploma d'Antoni Ferrando, ha publicat recentment la Institució Alfons el Magnànim.

L'obra l'enceta Rafael Roca amb «A tall de pròleg: Com és que Llorente escrigué tant en valencià?» (pp. 11-26), amb un pròleg que conjuga la importància que, tant Teodor Llorente com Antoni Ferrando, han tingut en la trajectòria acadèmica del prologuista. No de bades, Roca és un dels màxims coneixedors de l'obra de Llorente, i a Ferrando devem que s'interessàs pel «millor escriptor valencià del Vuit-cents» (p. 13). El pròleg, però, sobretot incideix en la importància de Llorente com a impulsor cabdal de la recuperació literària del valencià, com una figura clau de la literatura en català, com un veritable capítol de la Renaixença al País Valencià.

El llibre de Ferrando té vuit capítols, que s'inicien amb una «Introducció» (pp. 27-30) en què l'autor dona compte dels dos objectius fonamentals que vertebraran l'obra: d'una banda, contrastar les postures ideològiques dels dos protagonistes, en general, i molt particularment quant a la Guerra de Cuba; de l'altra, «contrastar les posicions dels dos líders [...] davant l'alternativa de recuperar el valencià com a llengua literària» (p. 27). Aquesta introducció —contudent, per bé que breu— aconsegueix, tanmateix, situar el lector en el bon camí per comprendre aquesta dicotomia (posició política / opció literària) que esdevé el fil conductor de bona part del llibre que ressenyem, si no de tot, l'anàlisi de la qual, l'autor fonamenta, sobretot, en els poemes llorentins *Cartes de soldat* (1896) i *Pro pàtria* (1897), i en els articles periodístics publicats per Blasco Ibáñez a *El Pueblo*.

En el segon capítol, Ferrando ens situa en «El context polític i cultural en la València de finals del segle XIX» (pp. 31-40) per explicar la vida políti-

ca i literària dels valencians en aquells darrers anys de la centúria, liderades per Llorente i Blasco, tos dos escriptors i, ahora, polítics. L'impuls enèrgic d'ambdós, amplificat pel megàfon que els proporcionaven els seus propis periòdics (*Las Provincias* i *El Pueblo*), fou capaç de generar, al voltant de les dues figures, «sengles moviments ideològics, coneguts com a llorentinisme i blasquisme» (p. 31).

La Guerra de Cuba esdevé la baula que, en l'obra de Ferrando, uneix ambdós escriptors. En aquest sentit, el tercer capítol, «L'ofensiva política i mediàtica de Vicent Blasco Ibáñez davant la guerra de Cuba» (pp. 41-67), descriu la posició ideològica de Blasco Ibáñez quant al referit conflicte bèl·lic. L'autor analitza els textos que Blasco va escriure durant la contesa a *El Pueblo*, en què, a banda de denunciar la pèssima gestió política i militar del conflicte, no s'està de manifestar l'exploació de les classes populars, d'on es nodria l'exèrcit que tractava de mantenir els territoris colonials. En aquest context bèl·lic, Blasco atacava el sistema restauracionista a favor d'una república que hauria de saber trobar aixopluc als cubans en una Espanya més democràtica. Però també s'hi aprecia una evolució ideològica, sobretot arran de la intervenció dels Estats Units, quan «passà de denunciar la fal·làcia de les invocacions governamentals a "l'honor nacional" a exigir una resposta militar a la "felonía de los Estados Unidos"» (p. 45).

En el quart capítol, «La resposta política i mediàtica de Teodor Llorente a la qüestió cubana» (pp. 69-78), s'hi analitza la posició política de Llorente en aquest conflicte, a través de *Las Provincias*, mitjançant una sèrie d'articles en suport de la monarquia, però, sobretot, a favor del Francisco Silvela, líder del Partit Conservador. Per a Ferrando, la clau de la sintonia entre Llorente i Silvela fou que aquest darrer, en contra de les posicions uniformistes de la majoria de polítics estatals, «es mostrava sensible a la diversitat cultural d'Espanya» (p. 69). Les aportacions més importants de Llorente quant al conflicte armat foren, sens dubte, els esmentats *Cartes de soldat* i *Pro Pàtria*, amb què es presentà als Jocs Florals de València. Tots dos estan protagonitzats per un jove soldat de Benicolet, mort a Cuba i simbòlicament soterrat al seu poble natal, tal com el jove mateix, moribund i sabent-se mort, havia demanat a sa mare. És en aquest

context que pren més emotivitat la dedicatòria inicial d'Antoni Ferrando, «A la memòria del meu avi, Antoni Vicent Ferrando Climent, soldat involuntari de la guerra de Cuba», nascut, com el protagonista de *Cartes de soldat* i *Pro Pàtria*, —i com l'autor de *Llorente i Blasco Ibáñez*— a Benicolet.

El capítol cinquè, «*Cartes de soldat* i *Pro pàtria* com a creació literària» (pp. 79-96), tracta, des del punt de vista literari, els susdits poemes llorentins. Després d'explicar l'estructura i la mètrica, així com la història descrita, resulta ben interessant l'apartat que l'autor dedica a les possibles fonts —o informants— a què Llorente devia tenir accés, i, encara, als motius que l'induiren a elegir un poble petit i recòndit, com Benicolet, com a pàtria del protagonista dels poemes. Certament, la descripció que en fa Teodor Llorente podia subscriure's per a qualsevol poble de les comarques centrals valencianes. Altres pobles li haurien servit, igualment, per a la mètrica i la versificació. I, tanmateix, Benicolet, i no altre, fou l'elegit. Segons Ferrando, «li oferia la imatge ideal d'un poble incontaminat pels nous corrents polítics i ideològics republicans» (p. 87).

Mentre que en el sisè, «*Cartes de soldat* i *Pro pàtria* com a model lingüístic» (pp. 97-106), l'autor abordarà les dues poesies des del punt de vista de la llengua emprada, un valencià col·loquial —que no vulgar— que resulta ser un model de llengua de fàcil assimilació per a la majoria dels lectors, però també dels oients, un públic receptor, aquest, de les seues produccions gens menyspreable en un temps en què gran part de la societat era analfabeta. Tot i això, però, sense apartar-se de la voluntat de Llorente de la utilització d'un model ortogràfic i d'un lèxic genuí que fos capaç de recuperar el prestigi literari dels valencians.

El capítol seté (pp. 107-166) se centra en la dialèctica entre Blasco Ibáñez i Teodor Llorente, justament, sobre el lloc que ocupa —o hauria d'ocupar— el valencià en les seues vessants literàries i sociolingüístiques. Ferrando constata el rebuig de Llorente als prejudicis lingüístics segons els quals el castellà era una llengua òptima per al conreu de la literatura; no així el valencià, que hauria patit qualsevol rastre de prestigi, relegat a usos comunicatius col·loquials. Llorente, doncs, intentava lluitar per la recuperació del valencià com a llengua lite-

rària i per la dignificació d'un model literari. Per la seua banda, Blasco Ibáñez s'oposava enèrgicament a les posicions ideològiques conservadores i monàrquiques de Teodor Llorente i de Lo Rat Penat, fet que provocà no pocs escrits d'atac contra la institució. De retop, la batalla dialèctica propicià una víctima col·lateral de les crítiques de Blasco, que es dirigiren de manera indirecta contra els intents ratpenatistes de promoure un model literari digne.

En l'apartat dedicat a les «Conclusions» (pp. 167-173), l'autor posa en relleu la importància que, entre la societat de l'època, tingueren dues figures importantíssimes com foren Llorente i Blasco, per bé que, justament per això, condicionaren la vida cultural i política del País Valencià.

El llibre clou amb una aportació del tot interessant, això és, dos apèndixs que contenen l'edició dels textos de *Cartes de soldat* i de *Pro Pàtria* (pp. 183-191) i una selecció d'articles publicats pels dos autors estudiats a *Las Provincias* i a *El Pueblo* (pp. 192-279), seguits per un índex antroponímic (pp. 281-287).

Així doncs, el llibre que ara ressenyem radiografia de manera acurada les posicions polítiques que adoptaren aquestes dues grans personalitats de la cultura del país, sobretot amb el nexa d'unió de la guerra de Cuba, i, al mateix temps, analitza com procediren davant l'opció de recuperar el valencià com a llengua literària o, per contra, d'adoptar el castellà per a tots els usos lingüístics formals. Una obra, en definitiva, imprescindible que ens aporta un visió detallada d'un període, protagonitzat per dos elements cabdals de la societat valenciana del XIX, en el context d'un desastre bèl·lic que, almenys quant a les lloances a la pàtria, aconseguí d'unir-los.

JACOB MOMPÓ NAVARRO
Universitat Catòlica de València

MAITE SIMÓN (ED.), *Cent anys fent llibres. La trajectòria d'una editorial universitària. PUV, 1920-2020*, Publicacions de la Universitat de València, València, 2021, 384 p., ISBN 978-84-9134-894-8

«Viure és cercar el plaer de l'ofici.»
[«L'ofici de viure» d'Isabel Garcia Canet, del llibre
Claustre, Bromera, 2007]

«Llibres i universitat, són, doncs, un binomi inseparable.»
Maria Vicenta Mestre, rectora, 2021

La Universitat de València és la tercera d'Espanya en nombre de professors i d'estudiants, i una de les més antigues que disposa d'un servei de publicacions constituït i estructuradament actiu, tal com consta al web de la Unión de Editoriales Universitarias Españolas [une.es], juntament amb Salamanca, Deusto, l'Institut d'Estudis Catalans o la Universitat de Barcelona.

Per molt que la publicació de llibres a càrrec de la institució valenciana es remunta a la pràctica creació de la universitat l'any 1499, el 2020 es va commemorar el primer centenari de l'editorial universitària, tot i que a causa de la pandèmia se'n va haver d'ajornar la celebració.

En paraules de l'historiador Antoni Furió, qui en va ser director: «En un context de gran efervescència intel·lectual i acadèmica, van aparèixer el 1920 els *Anales de la Universidad de Valencia*, la primera publicació periòdica editada per la Universitat». I a partir d'aquesta data és que es considera la creació del Servei de Publicacions, i en funció de la qual s'ha celebrat el centenari amb importants iniciatives com ara una impressionant exposició distribuïda en dues sales de l'emblemàtic edifici de La Nau. A la Sala Duc de Calàbria s'han mostrat fons de la Biblioteca de la Universitat de València per a il·lustrar la

vinculació històrica de la Universitat amb els llibres; es complementa amb una altra mostra, a la Sala Oberta, amb la narració del darrer segle d'història, amb descripció del funcionament i els processos d'edició actuals de PUV, així com amb una producció audiovisual amb molts i moltes protagonistes actuals del sector editorial valencià.

Entre les activitats més reeixides de la celebració ha estat l'edició d'un llibre, més que commemoratiu, del centenari, a cura de Maite Simón, editora en cap de PUV, el segell editorial de la Universitat de València. A l'obra —de gran format, amb nombrosa documentació gràfica, impresa a tot color i enquadernada en cartoné—, s'hi recullen aportacions rellevants des de diversos punts de vista. Després dels textos preliminars de la rectora Maria Vicenta Mestre i de l'actual directora de l'editorial, Teresa Ferrer, la Nota a l'edició facilita les claus de lectura de l'obra, estructurada en tres blocs. La primera part, titulada «La universitat i els llibres, una història més que centenària» no podia anar d'una altra mà que de la del catedràtic Antoni Furió. Com diu Maite Simón, «En parlar de llibres, la condició d'historiador medievalista de Furió ve marcada per una passió irrefrenable». I és que no debades va dirigir PUV durant una dècada, si fa no fa, i és per això també que en l'extensa investigació històrica fa un repàs exhaustiu i hi aporta tot de dades i imatges, de fets, de noms i de xifres, incloent-hi, a tall d'exemple, les despeses generades per a l'edició, que concretament aquell 1920 foren de 5.644.64 pessetes. Antoni Furió va deixar una petjada important en el sector editorial universitari i no cal dir que la seua contribució a *Cent anys fent llibres* aporta també la seua particular visió.

Tot seguit hi ha dues parts més. En «La cuina dels llibres», amb diversos capítols a càrrec de membres de l'editorial o vinculats —Maite Simón, David Lluch, Martí Domínguez (que conversa amb Josep Palàcios), Gustau Muñoz, Pau Viciano, Vicent Olmos i Juan Pérez— és segurament on està el moll de l'os perquè es parla de l'essència de l'ofici d'editar —en ple segle xxi!— i de com fer-ho, de com ho fem, a les editorials universitàries. Perquè *fer llibres* és també acompanyar els autors i les autores, construir el catàleg i projectar cultura i ciència amb tots els mitjans a l'abast. En la tercera part, «La revolució editorial»,

Josep Lluís Canet parla de l'aposta digital, tema que coneix bé com a artífex dels canvis que ell mateix va impulsar mentre va ser director de l'editorial —ho havia estat abans de la biblioteca—, una revolució que ens toca de prop a totes les editorials universitàries. Segurament una gran part de lectors i lectores conserven la idea que l'edició pública, amb magatzems més plens del que seria desitjable, no inverteix massa recursos a traure rendibilitat als llibres. La lectura del capítol de Lluís Miró i, molt especialment, la del d'Amparo Jesús-Maria, donen compte de la posada en marxa de tot un seguit d'accions de visibilització, de projecció i de comercialització que indefectiblement formen part de l'activitat de les editorials universitàries: distribució, fires, llibreries, espais web, comerç electrònic... La creació d'un espai com la Llibreria de la Universitat de València, en mans de Javier Crespo i Ana Poves des de la seua creació en 2003, ha estat una iniciativa pionera per a la difusió de les edicions universitàries i és d'això del que ens parlen també al llibre.

Cal dir, com a editora universitària i d'una universitat germana, la Jaume I, nascuda a recer de l'Estudi General de València fa just ara trenta anys, que la lectura d'aquest volum m'ha fet sentir a casa, reconeixent el llenguatge i recordant tantes i tantes aventures professionals compartides en primera persona. En aquest sentit, he trobat que el capítol sobre l'associacionisme i les relacions gremials, un tema potser no massa conegut que ha anat reconstruint una de les seues protagonistes, Maite Simón, ha estat per a mi no sols un exercici de memòria, sinó l'evocació de la construcció d'unes aliances personals impagables: la Unión de Editoriales Universitarias Españolas (UNE), l'Associació d'Editorials del País Valencià (AEPV), la Xarxa Vives, el grup de les Editorials Universitàries Valencianes (EDITUNIVAL). Unes relacions interuniversitàries i també interprofessionals amb el sector privat. I en això, les editorials universitàries valencianes hem estat pioneres.

Clou aquesta tercera part del llibre un tema tan candent com el de la qualitat de les publicacions universitàries i la seua valoració per part de les agències avaluadores, els rànquings i els segells de qualitat, que és tractat per Ana Isabel González, directora del Servicio de Publicaciones de la Universidad de Oviedo i presidenta de la UNE fins novembre de 2021, de fet l'única contribució externa

a la Universitat de València. Per a la comunitat acadèmica es tracta de qüestions del dia a dia però segurament sorprendrà els profans que potser creuen que això d'editar a la universitat és qüestió de coneixences i de proximitats.

* * *

Els professors Jordi Berrío i Enric Saperas van publicar, l'any 1993, el llibre *Els intel·lectuals, avui*, on es reflexionava sobre l'ofici i la influència de les professions intel·lectuals en el progrés de la societat. N'establien les característiques bàsiques i se'n proposava una detallada tipologia. L'ofici d'editar apareixia dins la classificació «indústria cultural: editorial». I malgrat que la indústria del llibre acadèmic ha evolucionat tecnològicament aquests darrers trenta anys d'una manera vertiginosa, especialment en la seua divulgació, per la implantació de les mètriques i l'assumpció de tecnologies que han possibilitat l'autoedició sense criteris formals, la responsabilitat editorial continua sent el pal de paller dins d'un procés editorial de qualitat.

Així ho demostren un bon nombre d'editors que han escrit i han compartit les seues memòries professionals, posant en valor les experiències i l'aportació al món: André Schiffrin, Rosa Serrano, José Ruiz-Castillo Basala, Mario Muchnik, Esther Tusquets, Michael Korda, Jorge Herralde, Siegfried Unseld, Rafael Borràs Betriu, Josep Maria Castellet, Josep Maria Riera... Les seues biografies relaten el fervor de l'ofici que no només es limita a una gestió eficient i una coordinació tècnica dels procediments, sinó a moltes altres consideracions de caire social, com ara facilitar un treball de cooperació sistemàtica, tant amb els col·laboradors interns com amb els altres membres del sector: col·legues i, sovint, competidors, intentant lluitar de manera associativa contra les nombroses adversitats que van associades a l'edició.

I malgrat tot açò, es constata sovint que l'ofici d'editar llibres resulta, per algun motiu, interessant i atractiu. I aquesta motivació fa sorgir, tant des de l'àmbit privat, com del públic, un desig d'assumir aquesta tasca per persones que amb molt d'entusiasme, però sense formació específica, amb l'ajuda de programes informàtics i diverses plataformes, pretenen endinsar-se en l'univers

de l'edició, obviant una sèrie d'estàndards de qualitat ben establerts per la tradició, i fonamentats per qüestions bàsiques, com la llegibilitat.

La complexitat de l'edició universitària, però, encara és més intensa atès que allò que es publica es configura cada vegada més segons els paràmetres de la «ciència oberta» i les mètriques bibliogràfiques que computen la suposada influència, el que s'anomena «l'impacte», de les obres publicades sobre unes altres obres d'altres autories. En definitiva, actualment, una bona part dels textos acadèmics que es publiquen, en versions electròniques, sovint ja no van destinats només a una lectura «humana», sinó als bots que van registrant entrades, consultes, descàrregues, referències bibliogràfiques... i fent càlculs i estadístiques. I en funció d'aquestes xifres les diverses agències avaluadores de l'activitat científica comptabilitzaran els mèrits que necessita el professorat universitari per consolidar de manera individual una carrera professional, i consegüentment el sou i el prestigi i posicionament en lloc d'influència i poder dins de la institució. Amb la qual cosa, publicar ha esdevingut imprescindible, i urgent, això sí, sempre segons els criteris que marquen les agències. I editar, autoeditar, aconseguir un ISBN, siga com siga, no importa si es fa sense corregir el text, o maquetant d'una manera poc acurada —atès que moltes vegades ningú es llegirà el treball complet— resulta igualment imperiós.

Les editorials universitàries es troben actualment, doncs, davant d'aquesta conjuntura, sovint difícil de resoldre, entre aplicar uns criteris professionals estrictes i centralitzar l'edició i garantir així la qualitat que hauria de tenir tot producte que porte la marca universitària, o adoptar una actitud de *laissez faire* que implica aquesta «edició sense editors» que acaba generant «llibres» poc ortodoxos, si no amb manifestes deficiències. No tothom ho sap fer tot, i això sembla que hi ha instàncies acadèmiques que no ho acaben d'entendre. Com ja hem dit en ocasions anteriors, la importància de l'edició universitària és irrenunciable, i el seu manteniment ha de considerar-se per damunt de si genera beneficis econòmics directes. El llibre científic i acadèmic, com a símbol de la saviesa organitzada, estructurada, transmissible i perdurable, continua sent essencial per al desenvolupament dels objectius de les universitats, i la tasca de les editorials, en nom de l'excel·lència, no es pot desatendre.

Publicacions de la Universitat de València, PUV, ha marcat una fita en el sistema editorial universitari del nostre entorn, i com a tal ha estat considerada. Ha superat els cent anys *fent llibres*, editant amb professionalitat, qualitat i rigor. Així que és de justícia reconèixer-ho, felicitar els responsables i admirar la magnífica edició que ho celebra, *Cent anys fent llibres. La trajectòria d'una editorial universitària, PUV 1920-2020*.

Hi ha pocs llibres commemoratius que presenten una anàlisi conceptual tan exquisida i reflexiva, des de tots els punts de vista de l'ofici com aquest. Amb una demostració de saber fer, l'editora ha confegit un índex onomàstic extraordinàriament complet, i un colofó que esdevé una dedicatòria amigable amb agraïments explícits, emmarcant una citació del pare Pere Casaldàliga:

Al final del camí em diran:
«Has viscut? Has estimat?»
I jo, sense dir res,
obriré el cor ple de noms.

Publicacions de la Universitat de València continuarà el camí, amb el prestigi ja assolit de ser una editorial universitària que ha fet i farà uns llibres excel·lents.

CARME PINYANA
Universitat Jaume I
<https://orcid.org/0000-0002-7212-2432>

// NORMES D'EDICIÓ

1. Normes de presentació d'originals: articles

a) Requisits previs

1. Els articles hauran de ser treballs originals de recerca, no publicats anteriorment en cap altre mitjà ni en cap altra llengua, i que no es troben en fase d'avaluació en cap altra publicació.
2. Si l'estudi o el treball ha rebut finançament per a la realització, s'indicarà al text, en una nota inicial.
3. Els autors, si estan donats d'alta en ORCID, hauran de signar el treball amb la versió normalitzada del nom que hi hagen registrat.

b) Qüestions generals

Extensió. Els articles tindran una extensió aproximada d'entre 15 i 20 fulls. Només excepcionalment i per acord del Consell de Redacció, es podran acceptar articles que siguin més curts o ultrapassen l'esmentada extensió.

Forma. S'ajustaran plenament a aquestes normes de presentació i també a la normativa de la llengua en què estiguen escrits. Altrament, el Comitè de Redacció els podrà rebutjar sense iniciar el procediment d'avaluació o demanar-ne una versió revisada. Es prega als autors i autores que s'asseguren de la bona qualitat de redacció del text.

Documents que cal adjuntar

Articles. S'enviaran en suport informàtic, en Word (.docx o .doc) o en format RTF (.rtf). Si s'utilitza algun altre processador de textos, caldrà indicar-ho. S'enviarà també una versió de l'article en format PDF (.pdf). El text anirà encapçalat amb el títol (tan breu com siga possible), el nom de l'autor o autora, el seu codi ORCID -si n'hi ha-, la filiació acadèmica i l'adreça electrònica. Al final de l'article, abans

de les referències bibliogràfiques, es tornarà a indicar el nom, la institució acadèmica i les adreces postal i electrònica.

Resum i informació addicional. En una pàgina a banda, a més del nom de l'autor o autora, s'inclourà, tant en la llengua de l'article com en anglès: el títol de l'article, un resum d'una extensió de 600 a 1.200 caràcters (espais inclosos) i les paraules clau (de 4 a 7), juntament amb les adreces postal i electrònica i un telèfon de contacte.

Enviament. Els articles es faran arribar a rvf@dival.es

c) *Normes d'edició*

Divisió dels articles. Segons les necessitats del discurs, convindrà dividir l'article en apartats. Els títols dels epígrafs o subepígrafs aniran en rodona normal, en una línia separada dels paràgrafs precedent i següent. No s'ha d'usar més de tres dígits en la numeració dels subepígrafs:

Referències bibliogràfiques internes. Les referències bibliogràfiques s'inclouran dins del cos de l'article i seguiran el sistema «autor/a-any-pàgina». L'any i les pàgines apareixeran entre parèntesis, separats per dos punts i un espai. Quan la referència abaste tota una obra, no caldrà explicitar-ne les pàgines. Entre l'últim cognom de l'autor o autora citats i l'any de publicació del text a què es fa referència no s'intercalarà cap signe:

Citacions. Les citacions breus (una o dues línies) apareixeran dins del text, entre cometes angulars (« »). Si són més extenses, aniran en paràgraf a banda, sense cometes i en Garamond (o si no, en Times) 10, font normal. Les elisions s'indicaran amb tres punts entre claudàtors [...].

Notes. Les notes crítiques, de nombre i extensió reduïts al mínim, apareixeran a peu de pàgina i es reservaran a explicacions o aclariments complementaris dels autors. Estaran compostes en Garamond (o si no, en Times) 10. Les crides a nota s'indicaran en el cos de l'original en aràbics volats, darrere de la paraula indicada. Si aquesta paraula va seguida d'un signe ortogràfic, les crides aniran darrere del signe.

Requisits tipogràfics. El format general del text, a banda de les especificacions indicades per a citacions extenses, anirà en Garamond (o si no, en Times) 12, sense sagnats ni tabuladors.

- La cursiva podrà utilitzar-se per a títols de publicacions i per a destacar algun terme o diferenciar paraules o frases curtes en una llengua diferent de la de l'article, no per a les citacions.
- S'usarà el guió curt en els casos ortogràficament exigibles i el llarg en funció de parèntesi dintre d'una frase. En aquest cas, si l'incís acaba en punt, se suprimirà el guió de tancament.
- Preferentment s'usaran les cometes angulars. Quan calguen distincions internes en una citació, s'empraran les cometes d'acord amb la gradació « “ ‘ ’ ” ».

Elements gràfics. Les taules i figures, en Garamond (o en Times) 10, aniran numerades consecutivament. El títol anirà a la part inferior, separat per un espai, en el cas de les figures, i a la part superior, en el de les taules. Cal tenir en compte que la revista s'imprimeix en blanc i negre.

- Les imatges es presentaran a banda, numerades i amb indicació de la situació dins del text. Les dimensions seran, com a mínim, les mateixes que tindrà una vegada publicada. La resolució serà, almenys, de 300 ppp i el format, preferiblement TIFF (sense comprimir) o JPEG.

Referències bibliogràfiques (bibliografia final). Les referències que apareixen al text es repetiran al final en un apèndix de bibliografia, per ordre alfabètic de primer cognom d'autor o autora. L'autor o autora es fa responsable de comprovar que totes les referències del text i només aquestes es recullen a la bibliografia final i que s'ajusten a les convencions següents:

- Els cognoms dels autors hi figuraran en versaletes (o en minúscula; en cap cas, en majúscula), primer el cognom o cognoms; després, separada per una coma, la inicial del nom de fonts.
- El nombre de volums de les obres citades s'indicarà darrere de l'editorial, en aràbics i seguit de l'abreviatura «vol.», sense marcar el plural.
- El volum recomanat s'assenyalarà amb el número romà corresponent darrere del títol.
- Quant a l'entitat editora, s'ometran les paraules *editorial* o semblants, llevat d'algun cas en què, per claredat, és aconsellable mantenir-la (p. ex., Edicions 62).
- Les coedicions s'indicaran amb una barra separadora (València/Barcelona; IIFV/PAM).
- Si la data real d'edició d'una obra no es correspon amb la que figura a la portada, s'indicarà entre claudàtors dintre dels parèntesis: (1998 [1999]).

- Quan s'utilitze una edició que no siga la primera i la data d'aquesta siga rellevant, s'indicarà entre claudàtors darrere de la data de l'edició emprada: (1998 [1a ed. 1954]).
- Les obres d'un mateix autor o autora i any s'ordenaran afegint una lletra a la data: (1998a), (1998b), etc.
- Les pàgines s'indicaran amb les abreviatures p. o pp. (no pàg. o pàgs.).
- Quan la referència tinga un DOI o una URL, caldrà indicar-ho. Els DOI poden localitzar-se a <http://www.crossref.org/guestquery/>. En el cas de les URL, cal consignar la data de consulta.

d) *Correcció de proves*

Passada l'avaluació externa i tingudes en compte les observacions que se'n puguen derivar i una vegada maquetats els articles, la *Revista Valenciana de Filologia* farà arribar als autors unes proves perquè les revisen. Aquesta revisió en cap cas no podrà implicar una modificació important del contingut de l'article.

2. *Normes de presentació d'originals: ressenyes*

a) *Requisits previs*

- Les ressenyes hauran de ser treballs originals no publicats ni totalment ni parcial en un altre mitjà ni en una altra llengua.
- Es recomana que no siguen purament descriptives i que situen l'obra i l'autor o autora en el marc de l'àmbit de recerca en què s'insereixen.
- Si els autors estan donats d'alta en ORCID, signaran el treball amb la versió normalitzada del seu nom que hi hagen registrat.

b) *Qüestions generals*

Extensió. Tindran una extensió màxima de 15.000 caràcters (espais inclosos). Només excepcionalment i per acord del Consell de Redacció, hom podrà acceptar ressenyes que siguen més breus o que ultrapassen l'esmentada extensió.

Forma. S'ajustaran plenament a aquestes normes de presentació i també a la normativa de la llengua en què estiguen escrites. Altrament, el Comitè de Redacció les podrà rebutjar o demanar-ne una versió revisada. Igualment, es prega als autors i autores que s'asseguren de la bona redacció del text, així com d'utilitzar un llenguatge igualitari, que no discrimine ni invisibilitze les dones o els homes.

Support informàtic. S'enviaran en Word (.docx o .doc) o en format RTF (.rtf). Si s'utilitza algun altre processador de textos, caldrà indicar-ne quin.

Enviament. Les ressenyes es faran arribar a l'adreça de la revista: rvf@dival.es

c) Normes d'edició

Fitxa bibliogràfica. El text anirà encapçalat amb la fitxa bibliogràfica del llibre ressenyat: nom de l'autor o autora, seguit del títol (en cursiva), ciutat, editorial, any d'edició, pàgines totals del llibre i ISBN. Així doncs, la fitxa bibliogràfica seguirà el model següent:

Joan Fuster, *Nosaltres, els valencians*, Barcelona, Edicions 62, 1962, 222 pp., ISBN: 84-297-1294-1.

Al final del text s'indicarà el nom i cognom de qui signa la ressenya (en ver-soletes) seguit de la institució acadèmica a què pertany, a més de les seues adreces postal i electrònica i el telèfon.

Requisits tipogràfics. El format general del text anirà en Garamond (o en Times) 12, sense sagnats ni tabuladors. La cursiva podrà utilitzar-se per a títols de publicacions i per destacar algun terme o diferenciar paraules o frases curtes en una llengua diferent de la de l'article. No per a les citacions.

S'usarà el guió curt en els casos ortogràficament exigibles i el llarg en funció de parèntesi dintre d'una frase. En aquest cas, si l'incís acaba en punt, se suprimirà el guió de tancament. Preferentment s'usaran les cometes angulars. Quan calguen distincions internes en una citació, s'empraran les cometes d'acord amb la gradació « “ ‘ ’ ” ».

Les citacions breus (una o dues línies) apareixeran dins del text, entre cometes angulars (« »). Si són més extenses, aniran en paràgraf a banda, sense cometes i en Garamond (o en Times) 10, format normal. Les elisions s'indicaran amb tres punts entre claudàtors [...].

3. Propietat intel·lectual

L'autor o autora que adrece un treball a la redacció de la *Revista València de Filologia* perquè siga publicat ha de ser el titular legítim dels drets d'explotació. La legitimació per a la publicació del treball ha d'incloure també les imatges, les taules, els gràfics i altres materials que puguen complementar el text, amb independència de si n'és l'autor o autora.

Copyright: En publicar el treball en la revista, l'autor o autora cedeix a la *Revista València de Filologia* els drets d'explotació (reproducció, distribució i comunicació pública), tant per a l'edició impresa en paper com per a la versió electrònica, que serà accessible mitjançant la xarxa Internet.

Tots els treballs publicats en la *Revista València de Filologia* es troben sota una llicència Creative Commons del tipus Reconeixement - NoComercial - Sense-ObraDerivada 4.0.

4. Procés d'avaluació científica

1. El Consell de Redacció farà una primera revisió, prèvia al procés d'avaluació externa, per tal de comprovar que els **articles** rebuts (tant els publicats en la part miscel·lània com els que integren els monogràfics) s'ajusten en temàtica, qualitat de redacció i extensió als criteris de la revista; a més, constatarà que es tracta de treballs d'investigació originals, no publicats abans en cap altre mitjà ni en cap altra llengua. Els treballs hauran d'ajustar-se, així mateix, a les normes de presentació de la *Revista València de Filologia*; en cas contrari, seran retornats als autors perquè facen els canvis necessaris i els tornen a enviar a la redacció de la revista en un període no superior a quinze dies.
2. Una vegada passat aquest primer filtre dels editors, començarà el procés d'avaluació externa, estrictament anònima (*double-blind peer review*) dels articles, que serà realitzada per experts aliens a la *Revista València de Filologia* i al seu Consell de Redacció. Aquest procés estarà gestionat directament des de la direcció de la revista. Cada article i monogràfic serà avaluat per dos investigadors escollits entre els membres del Comitè Científic, del Comitè d'Avaluadors Externs o experts de reconegut prestigi en els temes tractats a qui es demane puntualment avaluar algun article o monogràfic.

3. Seguint les pautes del formulari de revisió facilitat per la revista i tenint en compte criteris d'originalitat, rellevància, rigor metodològic i presentació formal dels treballs, cada avaluador o avaluadora elaborarà un informe motivat que especifique les raons de l'acceptació, la demanda de revisió o el rebuig de l'original.
4. Els avaluadors podran recomanar la publicació dels articles sense necessitat de cap retoc o bé proposar les correccions necessàries perquè els treballs puguin ser publicats. En aquest cas, les indicacions dels avaluadors seran trameses als autors perquè les incorporen i retornen la versió revisada del treball en un període no superior a quinze dies.
5. Si els dos avaluadors externs consideren que l'article no és publicable, la *Revista València de Filologia* n'assumirà la decisió i la comunicarà als autors aportant els motius adduïts en l'avaluació. Si no hi ha unanimitat en les avaluacions sobre la conveniència o no de la publicació d'un article, el Consell de Redacció prendrà la darrera decisió. En cas d'acordar la publicació del treball, la direcció de la revista i la secretaria de redacció supervisaran la introducció dels canvis necessaris per a l'esmena del text.
6. L'anonimat d'autors i avaluadors serà preservat per part de la revista al llarg de tot el procés.
7. La *Revista València de Filologia* es compromet a avaluar els treballs i a donar una resposta als autors sobre l'acceptació o no dels originals en un termini no superior a cinc mesos comptadors a partir de la revisió prèvia del Consell de Redacció.
8. Les *ressenyes* seran avaluades pel Consell de Redacció de la *Revista València de Filologia*, que haurà de comprovar que es tracta de textos originals, no publicats abans en cap altre mitjà ni en cap altra llengua, i que s'ajusten en temàtica, qualitat de redacció i extensió als criteris de la revista. Els textos hauran d'ajustar-se, així mateix, a les normes de presentació de la revista; en cas contrari, seran retornats als autors perquè facen els canvis necessaris i els tornen a enviar a la redacció de la revista en un període no superior a quinze dies.
9. La *Revista València de Filologia* no s'identifica necessàriament amb els punts de vista mantinguts en els treballs que publica.

5. Principis ètics en investigació i publicació

En els nostres temps, quan tantes possibilitats ofereix en el camp del coneixement, la qualitat i el rigor que cal exigir a una revista d'investigació no pot deslligar-se d'una sèrie de principis ètics que, dins del procés de publicació, afecten editors, avaluadors i autors. En aquest sentit, la *Revista Valenciana de Filologia* vol mostrar el seu compromís amb el codi ètic pel qual es regeix i que es basa en les recomanacions del Committee on Publication Ethics (COPE) i en l'International Committee of Medical Journal Editors (ICMJE).